

KORUNK

ARANY JÁNOS-CENTENÁRIUM •
FIATALOK MŰHELYE • TITOK
— LEPLEZÉS — ZÁROLT VALÓ-
SÁG • AZ ELIDEGENEDÉS RÉ-
GIÓIBAN • HUMÁNBOLÓGIAI
KÖNYVTERMÉS • AZ ÁZSIAI
TERMELÉSI MÓD VITÁIHOZ •
JEAN-PAUL SARTRE ISMERET-
LEN INTERJÚJA • ROBOTOK
FORRADALMA? • LAPALAPÍTÁS
1947-BEN BUKARESTBEN • 70
ÉVES KISS JENŐ • A BIHARI
GYERMEKMONDÓKÁK • • •

1982 • 10

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XLI. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM • 1982. OKTÓBER

* * * Az előrelátás jegyében 737

FURDEK MÁTYÁS • Tulajdon és érdek 739

GÁLL ERNŐ • Az elidegenedés régióiban I. 744

FIATALOK MŰHELYE

GÁL LÁSZLÓ • Előzmény — vagy a gondolat újrafelfedezése 751

KOVÁCS ANDRÁS FERENC • Canticum, Valószínűtlen Város (versek) 755

KIRÁLY V. ISTVÁN • Titok — leplezés — zárt valóság 756

MIRCEA DINESCU • Művészet, Elrozsdálva (versek: Czábár László ford.) 759

PÁSZKA IMRE • Az ázsiai termelési mód régi és új vitájához I. 760

ARANY JÁNOS CENTENÁRIUMÁRA

LÁSZLÓFFY ALADÁR • „Ki és mi vagy...” 765

BÍRO FERENC • A tulajdonságok elvesztése 767

DÁNIELISZ ENDRE • Arany János 48-as képviselőjelöltsége 771

KISS JENŐ • Az agg Faust (vers) 776

JEGYZETEK

OLÁH JÓZSEF • Elkésett köszöntő 777

FARAGÓ JÓZSEF • Bihari gyermekmondókák 778

HAZAI TÜKÖR

BEKE GYÖRGY • Lapalapítás 1947-ben Bukarestben (Beszélgetés Robotos Imrével a Romániai Magyar Szórol) 781

KATEDRAKÖZELBEN

TIBÁD LEVENTE • Gondolatok a helynévkutatásról 788

SZABADEGYTEM

PAPP JÓZSEF ANDRÁS • Robotok forradalma? 792

NÉMETH JÁNOS • Én-kép és viselkedés (Lélektan) 798

SZEMLE

DÁNIEL KÁROLY • Humánbiológiai könyvtermés (Gondolatok a könyvtárban) 801

SZEKER ENDRE • Kocsis István monodrámái 804

BORCSA JÁNOS • A kritikus kétségei és bizonyosságai 808

V. M. • Vorzsák Álmos: Románia részvétele a nemzetközi gazdasági életben (Könyvről könyvre) 810

LÁTÓHATÁR

Szilágyi Júlia: Jean-Paul Sartre ismeretlen interjúja (Magazine Littéraire) 812; B. A.: Rosszabbodnak Nyugat-Európa gazdasági kilátásai (Time) 814; K. A.: A dialektika (ön)meghaladásának esélyei — avagy a másság egyenjogúsága (Filozófiai Figyelő) 814

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Avram Felicia, Árkossy István, Bardócz Lajos, Kovács Géza, Kovács Károly, Törös Gábor

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3. — Telefon: 2 18 36

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Az előrelátás jegyében

Amikor Nicolae Ceaușescu elvtárs elnöklétével megkezdte munkálatait a Központi Bizottság plenáris ülése, hogy megvitassa a soron levő feladatokat, és fontos döntésekben rögzítse teljesítésük módjait, alig néhány hónap telt el a júniusi plenáris történelmi jelentőségű határozatai óta. Az október 7—8-i plenáris határozatban hagyta jóvá Románia Szocialista Köztársaság 1983. évi egységes gazdasági-társadalmi fejlesztési tervének tervezetét, amelyet a pártfőtitkár közvetlen vezetése alatt dolgoztak ki, hangsúlyozva e célkitűzésük „reális, mélyreható tudományos megalapozását”. Mindaz, amit az ország a XII. kongresszus óta a nemzetgazdaság két alapvető ágában — az iparban és a mezőgazdaságban — elért, elképzelhetetlen lenne az államfő minden területre kiterjedő gondoskodása, az irányítás és ellenőrzés általa kidolgozott koncepciója és gyakorlata nélkül.

A közismert eredmények beszédes bizonyítékai feljogosították a pártfőtitkárt arra, hogy az októberi plénumon összegező szavaiban kitérjen azoknak a körülményeknek a taglalására, amelyek a világgazdasági válság hatásaként oda vezettek, hogy „e két év során a fejlődési ütem valamivel alacsonyabb volt az eredetileg előirányozottnál”. Ennek ellenére a hetedik ötéves terv harmadik évének küszöbén a különböző gazdasági ágak közötti egyensúly biztosításával, azzal, hogy különös gondot fordítottak a minőségre és a gazdasági hatékonyság vetületeire, „1981-ben biztosítottuk az aktív kereskedelmi mérleget, 1982-ben pedig a kereskedelmi mérleg aktívája körülbelül 1 800 000 000 dollár lesz”.

A záróbeszéd leszögezi, hogy a tervév első két esztendejében kielégítő, egyes ágazatokban pedig jó eredmények születtek, „s így minden feltételünk megvan a nemzetgazdaság további fejlesztéséhez”, olyannyira, hogy „nehéziparunk ma gyakorlatilag megoldhat bármilyen problémát a nemzetgazdaság világszínvonalú felszerelésével kapcsolatosan”. Ennek hangsúlyozását a pártfőtitkár azért tekinti szükségesnek, mert: „Sokan — barátaink közül is — azt tanácsolták, ne foglalkozunk túl sokat iparosítással, maradjunk továbbra is agrárország. [...] Most a tények, a valóság bizonyítja pártunk politikájának helyességét, azt, hogy Románia ma a korszerű, fejlett, versenyképes iparral, olyan iparral rendelkező országok közé tartozik, amely megoldhatja a legbonyolultabb technikai problémákat is minden területen, beleértve az elektronikát, a nukleáris-atomenergetikai berendezéseket, a repülőgépgyártást és más különlegesen fontos szektorokat is.”

Ilyen szilárd alapokon nyugszik, ilyen eredményekre épül tehát az a követelményrendszer, amelynek a mutatóit az egyöntetűen elfogadott 1983-as gazdasági-társadalmi fejlesztési terv rögzíti. Ez a terv előirányozza az ipari árutermelés 6,6%-os, a nettó termelés 8%-os növekedését, a mezőgazdaság számára pedig 5,1—5,6%-os növekedést ír elő, nettó termelésben több mint 6%-ot. Az energetikai függetlenség elérésére irányuló törekvés éppen ebben az összefüggésben válik kiemelt fontosságúvá: a pártfőtitkár hangsúlyozta, minden feltétel megvan ahhoz, hogy a primer energia teljes fogyasztását belső erőforrásokból már 1985-ben elérjük, szemben a XII. kongresszuson elfogadott határozattal, amely ezt a célt 1990-ben elérendőnek tüzte ki. Már 1983-ban a tüzelőanyag- és energiaszükséglet több mint 90%-át belső forrásokból kell fedezni. A kőolajipar mellett éppen ezért a bányáiparban és az energetikában merül fel a legegésőbb a bonyolult berendezéseket irányítani képes szakemberek kiképzése mint sürgető feladat. „Az említett szektorok számos hiányossága a káderhiánynak, a jó karbantartás és vezetés hiányának tulajdonítható” — állapította meg Nicolae Ceaușescu elvtárs.

A plenárison elhangzott záróbeszéd másik alap gondolata a behozatal csökkentésére vonatkozik. A saját erőforrások jobb kiaknázása, a takarékoság, az anyagok újrafelhasználása tekintetében még igen sok a tennivaló, annál is inkább, mert „más országokbeli megvalósításokhoz viszonyítva — az egyes szocialista országokbeli eredményekhez képest is — nálunk bizonyos lemaradás van ezen a téren”. Beszédében a párt főtitkára nyomatékosan kitér arra is, mennyire fontos, hogy a termékminőség, általában a termelés műszaki színvonala elérje azt a fokot, amely elengedhetetlen feltétele a versenyképességnek, az exportterv hiánytalan teljesítésének. Mindaddig, amíg a munka termelékenysége nem növekszik a korszerű termelési módszerek bevezetésének ütemével azonos arányban, amíg egyes szektorokban „sok olyan emberünk van, akik nem igazolják teljes mértékben jelenlétüket az illető helyeken”, holott más területeken — a bányászatban például, de az építkezésben is — nagy munkaerőhiány észlelhető, számolni kell azzal, hogy „az illető szektorokbeli termelés és tevékenység a személyzet 10-15, egyes helyeken pedig egészen 40-50 százaléki terjedő csökkentésével is meg lehetne valósítani”.

Az új gazdasági mechanizmus érvényesítése megköveteli a munkaerő ésszerű elosztását, az öngazgatás és öngazdálkodás elveinek alkalmazását, a jövedelmezőséget, hatékonyságot: „Véget kell vetnünk annak a régi és anarchikus felfogásnak, miszerint a szocializmusban jövedelmezőség és nyereség nélkül is működni lehetséges.“ Az 1983-as tervében a legtöbb minisztérium csökkentti beruházásait. Másfelől azonban a Bányaiipari Minisztérium számára — megfelelő gépekkel és berendezésekkel ellátott újabb bányák és külszíni fejtések megnyitását biztosítandó — 40%-os beruházási tervet irányoztak elő. A geológiai kutatás, az energiaipar és a kőolajipar beruházásainak 20%-kal kell növekedniük ahhoz, hogy a szükségleteket fedezni lehessen.

Figyelemre méltóak az elkövetkező tervén külkereskedelmi előirányzatai is. A növekedés itt 1983-ban 14%-os lesz, ebből több mint 18%-ot irányoztak elő az export növekedésére, az importéra meg 8%-ot. A konvertibilis devizában fizetendő importnak nem szabad meghaladnia a 2,2 millió dollárt, ami feltételezi — a kiegyensúlyozott fizetés mérleg biztosítása végett — a konvertibilis elszámolású export tetemes növekedését. A terv szerint 1983-ban 20%-kal kell csökkentenie a külföldi adósságok összegének, hogy 1984—1985-re — határidő előtt — sikerüljön kiegyenlíteni az adósságok egy részét.

A nemzetközi kooperáció fontosságáról szólva, Nicolae Ceaușescu elvtárs hangsúlyozta, hogy elsősorban a szocialista országokkal való együttműködést, cserét kell tökéletesíteni, minthogy a KGST-országok szorosabb összefogással az eddiginél jobban kielégíthetik nyersanyag- és energiaszükségleteiket, és nagy lehetőségeik vannak a legbonyolultabb technikai és technológiai feladatok megoldására. Fontos tényezője ez az együttműködés a nemzetközi enyhülésnek, annak, hogy a szocializmus gazdasági és politikai tekintélye tovább erősödjék.

1983-ban a társadalmi termék 4%-kal, a nemzeti jövedelem 5%-kal fog emelkedni, a nemzeti jövedelem 70,6%-át fordítják a fogyasztási alapra, 29,4%-a pedig a fejlesztési alapot gyarapítja. Mindkét ráfordítás hatékonyságának előfeltétele: kiküszöbölni a pazarlást, a fölösleges kiadásokat. „Tegyük meg minden intézkedést — szólít fel az államfő — a nyersanyagok, a munkásosztály, népünk munkája hasznosítási fokának erőteljesebb emeléséért.“

A dolgozóknak a plenárison elhatározott nyeresérgeszesedése újabb lépés a munkásdemokrácia széles körű kibontakozása felé, szerves része az önellátási és öngazgatási programnak. A nyilvános vitára bocsátott törvénytervezet kimondja:

„A szocialista tulajdon, a munkásöngazgatás fejlődése, a dolgozók a termelőeszközök tulajdonosai, az egész nemzeti vagyon termelői és hasznélvezői minőségének magasabb színvonalra való emelése megköveteli, hogy a dolgozók közvetlenül és nagyobb mértékben vállaljanak felelősséget a rájuk bízott nemzeti vagyonrész jó kezeléséért, cselekvően részt vegyenek az egység vagyonának minél hatékonyabb kezelésében, az egész gazdasági tevékenység vezetésében és fejlesztésében“, és azt, hogy: „A dolgozóknak a fejlesztési alaphoz való hozzájárulása tulajdonosi minőségükben erősíteni fogja felelősségüket a közös vagyon fejlesztése és megvédése és a rendelkezésükre álló eszközök maximális hatékonysággal történő felhasználása iránt, és a dolgozói közösségnek, az egységek öngazgatásának és önálló gazdálkodásában való cselekvőbb részvételét, a jövedelmezőség és a nyereség növekedését s ennek megfelelően a dolgozó személyzet jövedelmeinek emelkedését fogja eredményezni.“

Az RKP ez év decemberében megtartandó országos konferenciája nemzetgazdasági előkészítésének tekinthető törvénytervezet egyértelműen fejezi ki a pártvezetés merész újító szellemét a gazdasági-társadalmi fejlesztés irányításában. Egy valóóság gazdasági parlament, a Törvényelőkészítő Gazdasági Kamara létesítése éppen ebben az időszakban nem hagy kétséget afelől, hogy további erélyes intézkedésektől várhatóak azok a megoldások, amelyek kiteljesíteni hivatottak a párt IX. kongresszusa óta az ország gazdasági, társadalmi, politikai szerkezetében végbement mélyreható átalakulásokat.

A municípiumi, városi és községi néptanácsok képviselőinek megválasztására és a köztársaság kikiáltásának 35. évfordulójára készülő dolgozók és országos konferencia küszöbén újabb számvetést készítenek, a megtett utat és a megtervezett jövőt fürkészik, és felidéznek a párt főtítkárának bizakodó szavait:

„Szilárd meggyőződés, hogy valamennyi dolgozó, az egész nép egy emberként azon lesz, hogy — akárcsak eddig — ezután is biztosítsa hazánk szüntelen fejlesztését, gazdasági erejének gyarapítását, a nép anyagi és szellemi életszínvonalának emelését, a Románia Szocialista Köztársaság függetlenségének és szuverenitásának megszilárdítását célzó program maradéktalan valóra váltását.“

Tulajdon és érdek

A tulajdon és érdek történelmi kategória. Engels szerint az érdekek a társadalmi mozgás alapvető szabályozói. Minden egyes társadalmi-gazdasági alakulatban sajátos formát öltenek. Mint a tevékenység legfontosabb ösztönzői átfogják a gazdaság minden ágát: a termelést, elosztást, cserét és fogyasztást. A szocialista forradalom gyökeresen átalakítja a tulajdonviszonyokat, megváltoztatja a társadalmi szerkezetet, az osztályok és rétegek jellegét, kölcsönös kapcsolatait. Ez szükségszerűen maga után vonja az érdekviszonyok átalakulását is.

A kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés időszakában és még azután is elég hosszú időn át a tulajdon és az érdek viszonyát igen leegyszerűsítve, sarkítva és kissé naivan értelmezték. Valahogy így: mivel a szocialista forradalom lényege a tőkés kizsákmányolási viszonyok felszámolása és az új, szocialista termelési viszonyok kialakítása, a magántulajdon felszámolásával és a szocialista tulajdon kialakításával megszűnik az az alap, amely eltérő érdekeket szült, és a szocialista tulajdon alapján ösztársadalmi *érdekazonosság* alakul ki.

Tulajdon és érdek

A tulajdon és az érdek viszonyának ilyeszerű megvilágításában két gyenge pont fedezhető fel. Az egyik az, hogy hosszú időn át tagadták a partikuláris érdeket, mi több, egyéni, kispolgári érdekek kiáltották ki, és mint csökevényt elítélték, elhanyagolhatónak tartották. E felfogás másik fogyatékosága az volt, hogy abszolutizálta az érdekek *homogenitását*. Eszerint, mivel a munkásosztály teljesen homogén, csupán egyetlen érdeke lehet, és annak kifejezője minden esetben az állam, illetve a kialakult intézményi rendszer.

A szocialista tulajdonból, tulajdonviszonyokból — az említett leegyszerűsítő felfogás szerint — szükségszerűen kialakul egy új, a szocializmusra jellemző érdekviszony, de ebben a helyzetben az érdekek ellentétek nélkül, békésen megvannak egymás mellett. Az érdeellentétek eszerint csak az ellentétes társadalmi osztályokon nyugvó társadalmakban csapnak össze, csak azokra jellemzők. A szocializmusban, mivel felszámolta az ellentétes osztályokat, már csak az érdekek *egysége* lehetséges, ellentétük már nem!

A kapitalizmusban viszont a termelőeszközöktől megfosztott dolgozó érdeke nem lehet azonos a termelőeszközök tulajdonosának, a tőkésnek az érdekével. Ezzel szemben a szocializmusban az érdek mint a másokat kizáró magántulajdon tagadása fejeződik ki a munkások magatartásában. A termelőeszközök társadalmi, közös tulajdonba kerültek, és a dolgozóknak mint tulajdonosoknak az érdekei meg kell hogy egyezzenek, nem lehetnek eltérőek. Vagyis az érdekek rendszerének döntő tényezője a tulajdon. A lényeg: *tulajdonosi vagy nem tulajdonosi érdek*.

A szocialista építés sok évtizedes gyakorlata mindezzel szemben azt igazolja, hogy a szocializmus még nem az abszolút homogén érdekek társadalmi. Csupán arról van szó, hogy az új rendben az alapvető osztályérdekek *tendenciálisan homogenizálódnak*, a fejlődés hatására egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi, csoport- és egyéni érdek vertikális és horizontális kapcsolatrendszer.

Ezzel kapcsolatosan a nagy kérdés a következő: az ellentétes osztályok megszűnté utáni helyzetben *hogyan* és mennyire megy végbe az alapvető érdekek „egyesülési” folyamata, ugyanakkor pedig a nem alapvető, „másodlagos” érdekviszonyok *miért*, miként jelennek meg vagy miért maradnak fenn?

Ennek az „egyesülési” folyamatnak a dialektikája valószínűleg az, hogy az érdekviszonyok alakulása a szocializmusban a tőkés magántulajdon köztulajdonná tételével megindul azon az úton, amelyen végighaladva a *magán- és közélet*, az egyéni és közérdekek egyre magasabb fokon újra egyesülnek (az ősközösség felbomló szakaszában ezek szétválnak, és a magántulajdonon alapuló társadalmakban mindvégig megmaradnak). De ez az egyesülési (vagy talán közeledési) tendencia tartós *történelmi folyamat*, hosszú átalakulás eredménye. A szocializmus nem egy csapásra számolja fel a magán- és közérdek különbségét s ellentmondásait. Tény, hogy a szocializmusban az alapvetően közös érdekek mellett és velük

párhuzamosan partikuláris vagy másodlagos érdekek is léteznek. Ennek egyik oka az, hogy a szocialista tulajdonnak történelmileg két formája alakul ki: az állami (állami) és a csoport- vagy szervezetkezeti tulajdon. Két alapvető osztály van még a szocializmusban: a munkásosztály és a szervezetkezeti parasztság. Az értelmiség mint réteg szintén társadalmunk valóságához tartozik. A szocializmus tehát osztálytársadalom, amelyre még egyfajta érdekszerkezet jellemző; de ugyanakkor már az osztályszerkezetek megszűnésének kezdetét is jelenti, ami miatt a tulajdonképpen kommunizmusra való áttérés időszakában az osztályérdekek közötti eltérések is egyre inkább elhalványulnak, majd később valószínűleg megszűnnek, és csak ezáltal válnak majd a tulajdonviszonyokból fakadó érdekek a szó igazi értelmében véve osztálytársadalmivá.

Közösségi érdek — egyéni érdek

A társadalmi és az egyéni érdek viszonyának alakulását — mindenekelőtt e viszony objektív okait — kutatni igen fontos és időszerű feladat. Logikailag és történelmileg nézve a kérdést, Marx igen találóan mutat rá az egyéni és a közös érdek kialakulásának dialektikájára: „A munka megosztásával [...] egyszerűsödve van az az ellentmondás: az egyes egyén vagy család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzeletben létezik, [...] hanem a valóságban mint azoknak az egyéneknek a kölcsönös függése, akik között a munka megoszlik.”¹ A marx felfogásban a társadalmi munkamegosztás következménye kettős és egyben ellentétes is. A munkamegosztás egyrészt az egyén elkülönüléséhez vezet, de egyben az egyének kölcsönös függésének a kialakulásához is. Mint elkülönült egyének a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye és szerepe miatt az érdeke más és más. De mint kölcsönös függésben levő termelő, akinek léte a társadalmi munkamegosztás folytán a többiek tevékenységének milyenségétől és hatékonyságától is függ, a közös érdek létezésétől sem tekinthet el. Az egyéni és társadalmi érdeket nem lehet egymástól elszakítva sem feltételezni, sem vizsgálni.

Az egyéni vagy magánérdek társadalmi meghatározottságának összefüggésével kapcsolatosan Marx a következőket szögezte le: „A csattanó éppen abban van, hogy már maga a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek, és csak a társadalom által szabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el, tehát a feltételek és eszközök újratermeléséhez van kötve [...], vagyis tartalma, valamint megvalósulásának formája és eszköze mindenkitől független társadalmi feltételek által adott.”² (Kiemelés tőlem — F. M.) Ebben az összefüggésben sem a közösségi, sem a magánérdek nem a társadalom tagjainak szüleménye, hanem az objektív valóság terméke, és ezért tudománytalan minden olyan nézet, amely az érdeket az örök emberi természetből akarja levezetni. Adam Smith például a munkamegosztást és az érdekkülönbségek alapját a hasznossági elméletben, az emberi önzésben, a cserélési hajlamban látta.

De mi lehet az egyéni és közös érdekeknek az objektív alapja? A társadalom termelőerői vagy termelési viszonyai? Az objektív okok után kutatva Marx úgy látja, hogy ez is, az is: „Munkamegosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik, vagyis a munkamegosztás mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyát is a munka anyagára, szerzőjére és termékére vonatkozóan.”³ Mivel a termelőerők fejlődésének egyik fokmérője éppen a társadalmi munkamegosztás, ez utóbbit pedig egyben a termelőerők fejlődésének egyik rugója is, az érdekviznyokat a termelőerők fejlettségi foka határozza meg. De nem közvetlenül, csak közvetve, a tulajdonviszonyok révén. Tehát az elkülönült érdek forrása a munkamegosztás és a tulajdonviszonyok elkülönültsége. Bár a szocializmusban a társadalmi tulajdon alapján nem elkülönült, hanem egyesített szocialista árutermelők vannak, a szocializmusban is van elkülönültség, minthogy a szocialista termelők — mind az állami, mind a szervezetkezeti vállalatok — bizonyos gazdasági operatív önállósággal rendelkeznek.

Az egyéni vagy partikuláris érdek társadalmi meghatározottságából következik, hogy a közösségi érdek a döntő elem. Az egyéni és közösségi érdek mint kölcsönös függés tendenciájával kapcsolatosan Marx megjegyezte: „Az egyéni érdek mindig osztályérdekké fejlődik, ez pedig közösségi érdeké, amelyek az egyes egyénekkel szemben önállósulnak, önállósulásukban általános érdekek alakját öltik.”⁴

Hosszú ideig szinte frázisként ismételtük azt, hogy az egyéni érdeket alá kell rendelni a társadalmi érdekeknek. Mint az ettől valamennyire is eltérő egyéni ér-

deknek semmi keresnivalója a szocializmusban. A fenti marxi gondolatmenetből viszont világosan következik, hogy az egyéni és az általános érdek viszonyrendszerének kialakulása tartós társadalmi-történelmi folyamat, eredmény, és nem kiindulópont. Ebben a folyamatban az egyéni érdekből osztályérdek lesz, az osztályá formálódó egyének érdekei homogenizálódnak. Ezt követően az osztályérdekből — amikor az illető osztály uralkodó, vezető osztállyá válik — közösségi érdek lesz. Ezt követően, a kommunizmus felé haladva, az osztálykülönbségek eltűnésével a szó igaz értelmében általános érdek lesz.

A kommunista társadalom első vagy alsó szakaszában egyelőre még csak arról a folyamatról beszélhetünk, amikor az egyéni érdek osztályérdekké és ez közösségi érdeké válik. De ennek a folyamatnak mozgásmechanizmusát még nem tártuk fel kellő módon. Hogyan, milyen úton és eszközökkel alakul ki a közös csoport- és egyéni érdek vertikális és horizontális kapcsolatrendszere, mi ennek a mozgatórugója, melyek az ellentmondásai (ha egyáltalán vannak), és miként lehet ezeket feloldani? Minderről már vajmi keveset tudunk.

Érdekezonság — érdekkülönbség

A társadalmi és az egyéni érdek összefüggése meglehetősen leegyszerűsítve valaha így hangzott: egyéni érdek csak annyiban van, amennyiben ez egybeesik vagy megegyezik a közösségi érdekekkel. Ellenkező esetben minden eszközzel el kell fojtani. Kiküszöbölése pedig csak idő kérdése. E felfogás elvi alátámasztására a következőket hozták fel: mivel minden érdek hordozója az egyén — ő az egyetlen cselekvő lény. De — és itt ezen volt a hangsúly — az egyén társadalmi termék, létfeltételeinek produktuma csupán, ezért az egyéni érdek megvalósulásához mások cselekvésére, tevékenységére is szükség van. Vagyis a társadalmi munkamegosztásból adódóan tevékenységcsere szükséges a mindennapi élet biztosításához. Az árutermelés feltételei között ez a tevékenység az árucserre formáját ölti magára. Ezért az egyéni érdek összefonódik a tágabb, szélesebb körűvel; bizonyos csoport-érdeket, rendszerint osztályérdeket feltételez. De mivel az osztály is csak része a társadalomnak, az osztály léte az egész társadalom létét feltételezi, vagyis az osztálytársadalmi érdeket. Az érdekek rendszere tehát hármass rétegzettségű: társadalmi, csoport-, egyéni.

Csak hogy ebben az összefüggésben — legalábbis úgy tűnik, hogy — az osztálytársadalmi érdek az érdekek egyik eleme, összetevője, a másik az egyéni. Holott a valóságban az osztálytársadalmi érdek nem az érdekszerkezet egyik eleme, hanem összefoglaló kategóriája. Az osztálytársadalmi érdekek ugyanis átfogó folyamatba illeszkednek. Vajon azonban az osztálytársadalmi érdek az egyéni érdekek pusztá summája, vagy több ennél? Ugyanakkor az is probléma, hogy az osztálytársadalmi érdek végső fokon absztrakció, aminek a valóságban nincs konkrét tartalma. A gyakorlatban viszont a központi akarat érvényesülése jelenik meg. A központi akaratot, a közösségi vagy általános érdeket azután azonosítják az állami érdekekkel. Az állam ebben az összefüggésben — mint felépítményi elem, mint intézmény — a közösségi érdek képviselője, kifejezője és egyben védelmezője is. Mindez persze nem véletlen. Ennek forrása, hogy az volt az uralkodó nézet, miszerint a társadalmi tulajdon magasabb rendű formája az állami tulajdon, ennek van vezető szerepe a szocializmusban.

A valóságban viszont a közösségi érdekek és az államnak mint felépítménynek a kapcsolata nem ilyen egyszerű. Nicolae Ceaușescu elvtárs a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1982. június 1–2-i teljes ülésén mondott beszédében részletesen kitért a kérdésre: „Úgy vélem, hogy a társadalmi tulajdon, az egész nép tulajdonát helytelenül azonosítják az állami tulajdonnal. Az állam nem tulajdonos, és nem is kell az legyen a kifejezés jogi értelmében. A társadalmi tulajdon a népé. Az állam csupán eszköz a munkásosztály, nemzeti különbség nélkül, az egész nép kezében arra, hogy szervezett módon valósítsa meg a gazdasági-társadalmi fejlődést.”⁴⁵

A tulajdonviszonyok tanulmányozásának időszerűségéből következik, hogy az egyéni és társadalmi érdek viszonya, az egyéni érdek közösségi érdeké való redukálódása a valóságban nem olyan egyszerű, mint azt egyes politikusok és teoretikusok gondolták. Az egyéni és közösségi érdek összhangja tehát nem kiindulópont vagy elméleti hipotézis, ami aztán a magántulajdon és a tőkés kizsákmányolás felszámolása nyomán be is következik. Az érdekek azonosulása — mint már mondtuk — hosszú folyamat, számos buktatóval.

Nem is olyan régen olyan elképzelés alakult ki, hogy ha a főbb termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülnek, azonos lesz a dolgozók társadalmi hely-

zete (mindenki egyaránt tulajdonos is lesz), és ez a helyzet szükségszerűen *egyforma* érdeket is szül majd. Valójában az azonos osztályhelyzet még nem szül minden *körülmények* között feltétlenül azonos érdekeket. Ezt bizonyítja egyébként már a kapitalizmus több évszázados története is. Az a tény, hogy a tőkésék célja — függetlenül attól, hogy ipari, kereskedelmi vagy banktőkésék-e — a profit, a haszon, a munkásosztály kizsákmányolása és elnyomása; ez a közös cél nem zárja ki a konkurrenciát, sőt, a profit megszerzése érdekében öldöklő verseny alakul ki a tőkés csoportok között. És a játék nem babra, hanem vérre megy. Holott azonos helyzet töltenek be a társadalmi termelésben, mindnyájan a termelőerők tulajdonosai. Tehát az osztályérdek nem jelent feltétlenül érdekazonosságot is. Az osztálynak vagy a csoportnak az érdeket úgy lehet tehát felfogni, mint embereggyüttesnek, mint egységnek az érdekét. De a közös célon belül lehetnek egyéni érdekek is. Például a szövetkezeti parasztság új osztály a szocializmusban. Közös érdekük a szövetkezeti szektor megszilárdulása, gyarapodása, felvirágzása. De az egyes termelőszövetkezetek érdekei ezen belül már differenciáltabbak, partikulárisak; ahány gazdaság, annyi érdek is tulajdonképpen. Sőt a termelőszövetkezetben belül vannak brigádok, amelyeknek az érdekei is lehetnek sajátosak. A brigádon belül az egyszerű szövetkezeti tag érdeke lehet egyéni, ami csak nagy vonalakban egyezik a többi tag érdekével.

A több ezer éves társadalmi gyakorlat azt bizonyítja, hogy az egyes osztályok, csoportok érdeke érintkezik egy másik osztály vagy csoport érdekével, feltételezi vagy kizárja azt. Az érdekek ellentétesek is lehetnek.

Az érdekviszonyokat lényegesen bonyolulttá teszi továbbá az a tény is, hogy az érdekek szerkezete igen-igen összetett. Az osztály- vagy csoportérdeken belül vannak például: a) alapvető és nem alapvető érdekek; b) napi (pillanatnyi) és távlati érdekek. Napjainkban például a nemzetközi tőke alapvető érdeke a kapitalizmusnak mint rendszernek a fenntartása, működési feltételeinek a biztosítása, a szocializmus elleni harc. De e közös érdek ellenére a nemzetközi pénzcsoportok, tőkésországok között is komoly érdekellentétek feszülnek. A távlati célokban meg egyeznek a tőkésállamok: minden eszközzel fenntartani a tőke hatalmát és uralmát. De a napi és részeclok területén igen nagyok az eltérések.

Az érdekviszonyok feltárását megnehezíti továbbá az is, hogy a társadalmi érdekrendszernek vannak kifejelett, kialakult, körvonalazódott formái. De bizonyos esetekben — és ez a fejlődés miatt egyáltalán nem ritka eset — az érdek csak mint irányzat jelentkezik. Ezért az érdekviszonyok tanulmányozásakor az érdekeket mozgásukban, alakulásukban kell vizsgálni. Döntő szempont mindig az érdek mozgásirányának feltárása, belső hajtóerőinek megvilágítása.

A megismerést tovább nehezíti az is, hogy az érdek mint objektív, tehát akarattunktól független kategória és mint tudatosult érdek — vagyis szubjektív kategória — nem esik feltétlenül egybe. Az érdek tudniillik mint objektív kategória, amelyet a tulajdonviszonyok, a tulajdonforma határoz meg, akkor is létezik, ha az illető osztálynál vagy csoportnál még nem tudatosult. Ahhoz, hogy tudatosuljon, az érdekeknek szubjektívizálódnia kell.

Objektív érdek — szubjektív érdek

A tulajdonviszonyok miatt egy osztály lényegi azonossága jön létre. Mint említettük, ezért az érdekek osztályéredkékké sűrűsödnek, kialakulnak egy osztály *alapvető, szükségszerű, átfogó* érdekei. Ennek ellentmondani látszik az a tendencia, hogy a szocializmusban a társadalmi munkamegosztás elmélyülése miatt az érdekek is igen differenciáltak lehetnek. De az osztályhelyzet lényegi azonossága miatt érdekközösség alakul ki bizonyos társadalmi kategórián belül, és ez az egység dialektikus. Az érdekközösség — idő múltán — tudatosul, kikristályosodik az osztálytudat, majd intézményesül, szervezeti formát ölt.

Az osztályérdek tudatosulása mint folyamat igen bonyolult. Tulajdonképpen két szakaszát különíthetjük el.

Az egyik a *köznap*i tudat, amely jellegénél fogva empirikus, tapasztalati. Tipikus formája a vélemény. Amikor egy osztály tagjai véleményt nyilvánítanak, tulajdonképpen azt fejezik ki, amivel egyetértenek vagy nem; helyeselnek, vagy nem helyeselnek valamit. A vélemény persze szubjektív értékítélet az objektív érdekről, s mint ilyen, igen eltérő lehet. Ezt a differenciált, árnyalt, szubjektív értékítéletet *közvéleményként* is felfoghatjuk.

A másik az elméleti tudat. Ez akkor következik be, amikor a közös osztály-érdekből osztálytudat, eszme jön létre, s az osztálytudatból ideológiai, politikai

felfogás lesz. Ez utóbbi már nem tapasztalati, hanem tudományos. De, mint Lukács György figyelmeztet, van hamis és helyes tudat. Ennek értelmében a közös érdek tudatosulásában mint az objektív valóság megismerésének folyamatában — kialakulhatnak: a) valódi, igazi érdekek, amelyek az objektív valóság *helyes* tükrözése során jönnek létre; b) vélt, álérdekek, amelyek látszólag a szóban forgó közösség érdekei, a valóságban azonban lényegében az osztály érdekétől idegenek; c) hamis, téves érdekek, ami nem más, mint az akaratunktól függetlenül létező valóság hibás tükrözése, vagyis hamis tudat.

Az osztályérdek tudatosulásának folyamatában, annak érdekében, hogy áll- vagy hamis tudat ne alakuljon ki, minden osztálynak szüksége van élesapatra, pártra, amely tudományos módon, absztrakció segítségével képes felismerni az osztály valós, tényleges érdekeit. Ezért a munkásosztály ideológiájában, a tudományos szocializmusban, az érdek realizálódásának valamennyi elméleti, tudományos ismerete és általános feltételei összegeződnek.

Egy osztály ideológiája, világnézete tehát úgy fogható fel, mint az érdekek reális, átfogó, tudományos tükrözése. Az ideológia tulajdonképpen egy osztály érdekközösségének szintézise.

Egy osztály ideológiája már egyben politikai tudat is. Mivel Lenin szerint a politika nem más, mint koncentrált gazdaság, a politikai tudat is ezért többnyire nem más, mint koncentrált gazdasági tudat. A politikai tudat alapja, kiindulópontja a gazdasági tudat, ami nem egyéb, mint egy osztály gazdasági érdekeinek szubjektívizálódása.

A termelőerők fejlődése a tudomány és a műszaki haladás hatására a valóság igen gyors változásához vezet, ebből kifolyólag az érdekek terén is változások következhetnek be. De a már tudatosult érdekre és annak intézményesült formáira bizonyos tehetetlenségi erő jellemző. Az érdekek objektív rendszerében és szerkezetében beállott változások ezért csak megkésve tükröződnek a gazdasági tudatban, és ennek nyomán az intézményrendszer további késéssel tudja csak az új helyzetet lereagálni és ahhoz alkalmazkodni. Az érdek sokkal dinamikusabb kategória, mint szubjektív tükröződése. Emiatt az érdek valóságtartalma és kifejezési formája között lépcsőkülönbség vagy éppen ellentét alakulhat ki, ami a tudat továbbfejlesztését, felülvizsgálatát igényli. Az érdek valóságtartalma és az érdek kifejezési formája közötti meg nem felelés vagy ellentét kiküszöbölésének módzatairól, útjairól, eszközeiről, nehézségeiről sem tudunk egyelőre túl sokat. Márpedig az érdek valóságtartalma és az érdek kifejezési formája közötti összhang megteremtése a zavartalan gazdasági fejlődés záloga. És egyben az egész közösség érdeke. A kérdés tanulmányozása tehát minden figyelmet megérdemel.

JEGYZETEK

1. Marx—Engels: *A német ideológia*. MEM 3. 33.
2. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapelvei*. MEM 46. I. 73—74.
3. Marx—Engels: *I. m.* 77.
4. *I. m.* 229.
5. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd az RKP KB 1982. június 1—2-i plenáris ülésén*. Előre, 1982. június 3.

Avram Felicia:
Coșbuc-illusztráció

Az elidegenedés régióiban I.

„Az ember elidegenedése középponti problémája a kornak, amelyben élünk”, szögezte le — visszatérintve a *Történelem és osztálytudat* című művére — 1967-ben Lukács György.¹ Ma már szinte általános annak a teljesítménynek az elismerése, hogy Marx és Hegel után a magyar gondolkodó hozta be ismét könyvével az elidegenedés témáját a filozófiai irodalomba, s ezzel előbb-utóbb nélkülözhetetlenek bizonyuló kategóriát bocsátott mindazok rendelkezésére, akik a modern ember helyzetét kutatják. Lukács érdemének ez a rögzítése azonban nem azonos az elidegenedésemélet viszontagságos történetének lezárulásával. Ha több mint másfél évtizeddel Lukács önelemzése után azt kérdezzük, hogy milyen pályaszakaszba jutott ez a hányatott sorsú fogalom, és mennyire igazolódott az idézett megállapítás, akkor ne várjunk egyértelmű választ. A mögöttünk hagyott tizenöt év során voltak konjunkturális pillanatok, s ezekben az elidegenedésre való gyakori hivatkozások már-már divatjelenségnek számítottak, de voltak olyan fázisok is, amelyekben úgy látszott, hogy azok kerekednek fölül, akik kétségbe vonják szerepét és értékét a megismerésben.

Egy elfogulatlan eszmetörténésznek el kell viszont ismernie, hogy minden kértely és bírálat ellenére az elidegenedés problémája iránt megnyilvánuló érdeklődés élénk maradt. Egyre nő a vele foglalkozó szakirodalom, s rendszeresen ülnek össze olyan szakmaközi értekezletek, amelyek különböző formáit és dimenzióit elemzik. Felvetődött a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok gondolata is.²

Ami a marxistákat illeti, ma sincs közöttük teljes összhang. Nem tűntek el nyomtalanul a régi, dogmatikus fenntartások, és főként indulatos viták alakultak ki a szocializmus, valamint az elidegenedés viszonyáról. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy az elidegenedés kérdéskörét az érdeklődés és a tudományos kutatás előterébe sodró irányzat torlaszokba ütközött.

A pró és kontra érvek szüntelen szembesítése végül is nem akadályozhatja néhány — a továbbiakban számunkra nélkülözhetetlen — észrevétel megfogalmazását. Az észlelhető pontatlanságok s a még el nem oszlott homályok ellenére az elidegenedésemélet relevánsnak bizonyult ama jelenségsoport értelmezésében, amely az emberi lét egészére kiterjed. Ha Marxnál a hangsúly az ún. objektív elidegenedésre, az emberi termékeknek az ember fölé és vele szemben ellenségesen érvényesülő emelkedésére esett, mai követői s általában a kutatók többségének figyelmét már nem kerülik el a szubjektív mozzanatok. A specialisták nem maradtak közömböseks az embernek társaitól, a társadalomtól s végül önmagától való elidegenedésével szemben. Tudatosították a kettő szerves kapcsolatát és kölcsönhatását.

Az elidegenedésemélet nem csupán a megismerést szolgálja, hanem kritikai-gyakorlati eszközként emberellenes intézmények és viszonyok bírálatában, illetve átalakításában is alkalmazható. Az ember bizonyos normatív felfogását is magában hordva, azt sugallja, hogy a fennálló viszonyok nem megfelelőek, s ezért megváltoztatandók. Segít ez az elmélet ama tényezők megjelölésében, amelyeknek hatására az ember elveszti ellenőrzését saját tevékenysége és alkotásai fölött. Fogódzót ad továbbá a lehetőségeink és adottságaink kiaknázását akadályozó körülmények felismeréséhez és a kiküszöbölésüket célzó cselekvéshez.

Az elidegenedés mindig konkrét formában lép fel. Tanulmányozása éppen ezért főként arra irányul, hogy a különböző korokban és társadalmi alakulatokban jelentkező formáit, fokaikat és síkjait felderítsék, leírják. Nyilvánvaló, hogy e feladat teljesítése megköveteli mindazoknak a marxista és nem marxista szakembereknek a párbeszédét és együttműködését, akik — a humanizáció jegyében — az elidegenítő mechanizmusok hatálytalanítását vagy lebontását is hivatásuknak tekintik. Nem érdektelen azt sem nyomon követni, hogy különböző történelmi periódusokban, rendszerekben és térségekben az elidegenedésnek milyen formái, fokaik és méretei bontakoztak ki. Ugyanigy tanulságosnak ígérkezik az eltérő feltételek között fellépő formákat leereagáló vagy kifejező tudományágak és műfajok számbavétele.

Az elidegenedés témája például hosszú időn át elsősorban Középkelet-Európában volt honos, azok a szerzők pedig, akik hozzányúltak, főként a filozófusok közül

kerültek ki. Nem kétséges, hogy ezt az orientációt s a tőle elválaszthatatlan problémaérzékenységet e térség társadalomfejlődésének ismert jellegzetességei, vizs-
szásgái és ellentmondásai váltották ki. Megkésett polgárosodás, szívós hűbéri
maradványok, idültté vált, bonyolult nemzeti-nemzetiségi konfliktusok, talmi de-
mokrácia és csökkent közvélemény, megkövesedett tekintélyelvűség és szélesen el-
terjedt alattvalói magatartás mint a totalitarizmus előfeltételei — ime a tájain-
kon létrejött elidegenedések különleges meghatározói. Ezek természetesen csak sa-
játos elemekkel variálták-színezték az alapvető determinánsokat.

A Középkelet-Európa elidegenedését tolmácsoló, róluk kórimét készítő gon-
dolkodók természetesen nem monopolizálhatták a jelenségeket. Az angolszász or-
szágok s mindenekelőtt Amerika túlnyomórészt szociológiai stúdiumokkal fordult
a magasan fejlett ipari-fogyasztói társadalmakban, a mindenható mass mediák,
a manipuláció kiváltotta elszemélytelenedés és konformizmus világában eluralkodó
elidegenedés felé. Az amerikai társadalomkutatás empirizmusa és előszeretete a
lélektani megközelítések iránt rányomta bélyegét a bennünket foglalkoztató szak-
irodalom jó részére. Az eredmények többnyire figyelemre méltóak, ám a módszer-
tani redukcionizmus sok esetben kiszigeteli a vizsgált tünetcsoportot a nagy tár-
sadalmi összefüggésekből, s ily módon letompítja az adódó következtetések bí-
rálati életét. Az egyéni érzelmek, képzetek és attitűdök tárgyalása háttérbe szorítja
a társadalmi szerkezetet, nem engedi az anyagi feltételek lényegi szerepének hang-
súlyozását.

Ezzel kapcsolatban kell kitérnünk Joseph Gabel felfogására, az ún. hungaro-
marxismusra, amelynek fő kutatási tárgya éppen az elidegenedés lenne. Az általa
gnoszeo-szociológiaiainak nevezett levezetéssel körülhatárolt iskola (képviselői: Lu-
kács György, Fogarasi Béla, Szabó Ervin, Szende Pál, Nádor György, Jászi Oszkár
és Mannheim Károly) azért összpontosíthatta figyelmét az elidegenedésre, mert az
a történelmi-társadalmi közeg, amelyben létrejött, sok tekintetben kedvezett e stú-
diumnak. A megismerésszociológia segítségével ugyanis — Gabel szerint — meg-
állapítható, hogy mind az ország központi fekvése, mind a területén kibontakozott
különböző, többnyire ütköző ideológiai áramlatok és tendenciák (a magyar na-
cionalizmus ellentmondásos helyzete a Habsburgok iránti lojalitás és a függet-
lenségi törekvések között; a lakosság megoszlása protestánsokra és katolikusokra;
a maradi egyetemek és a nagyvárosok haladó szellemi gócai közötti szakadék; a
polgárosuló főváros elszigeteltsége a hűbéri relikviák uralta vidéktől stb.) esz-
ményi feltételeket kínáltak az elidegenedés s a vele kapcsolatos kérdések tanul-
mányozásához, valamint „dialektikus meghaladásá”-hoz.³

Vitatható, hogy valóban közös nevezőre hozhatók-e az összes felsorolt szer-
zők, megkérdőjelezhető az is, hogy tényleg fontos-e mindegyik említett tényező
a szóban forgó kutatás szempontjából, nem kétséges azonban, hogy a Gabel meg-
jelölte kor és térség ösztönzőinek bizonyult ama tudományos bűvárokodás számára,
amely célul tűzte maga elé (Erdei Ferenc szóhasználata szerint) a „kettős struk-
túrájú” társadalmak, a felelmas, a kapitalista és a feudális viszonyok szövödmé-
nyeivel telített országok elidegenítő struktúráinak feltárását. Joseph Gabel ta-
lálón hivatkozik a „szabadon lebegő” értelmiség és e tájakra jellemző elidege-
nedés bizonyos interferenciáira, de figyelme nem terjed ki a nemzeti-nemzetiségi
konfliktusok közepette kialakuló elidegenedés több jellegzetes megnyilvánulására.

Ezekre az előzményekre és hagyományokra támaszkodva kívánjuk megvizs-
gálni az elidegenedés, az értelmiség és a nemzeti-nemzetiségi viszonyok néhány,
egymással érintkező, egymást metsző felületét. Előzményekről és tradíciókról
szólva, mindenekelőtt e viszonylatokban folyó kutatások eddig elért eredmé-
nyeire utalunk, s ezeket próbáljuk középkelet-európai keretek között — némiképp
hiánypótlón — kölcsönhatásaikban gyümölcsöztetni. Ennek során kritikailag hasz-
nosítani igyekszünk a nyugati szakirodalmat, nem tévesztve természetesen szem
elől az eltérő-ellentétes társadalmi rendszerekből következő különbségeket, illetve
jellemzőket. E tekintetben Jerzy I. Wiatr nézetét osztjuk, aki a politikai élet
lélektani vonatkozásaira irányuló amerikai kutatások alkalmazásával kapcsolatban
azt szorgalmazta, hogy az eredményeket munkahipotézisként kell tekinteni, ame-
lyek a szocialista országokban nyert empirikus anyagok ellenőrizendők, majd
ennek nyomán módosításra, illetve revidálásra kerülhetnek. Ha Wiatr nélkülöz-
hetetlennek ítélte ezt az eljárást annak érdekében, hogy a politikai viszonyok
marxista szociológiája kikerüljön a tapogatózások és vázlatos javaslatok szaka-
szából, ennek az igénynek az érvényét mi kiterjesztjük a becserkészendő terü-
letre is.

Kísérletünket alapvetően ama felismerés vezérli, hogy nemcsak egyének,
hanem egész társadalmi csoportok is az elidegenedés régióiba juthatnak. E folya-

matban az elsődleges mindig az objektív elidegenedés. Ez indítja aztán el annak szubjektív kifejezését, hogy az adott társadalmi viszonyok, intézmények és ön-állósult termékek taszítóan, eltávolítóan és torzítóan érvényesülnek az emberek tudatában, magatartásában.⁴

Az értelmiségnél kezdve az elmélkedést, rögtön az elején rá kell mutatnunk, hogy e réteg több csoportja egyrészt a legérzékenyebben reagál az elidegenedés változatos megnyilvánulásaira, s ezeket kfnlödva-küszködve éli át, hisz következményeik igen gyakran az élet értelmét, a hivatástudatot teszik kérdésessé, s ezért frusztrációként hatnak vissza rá. Másrészt nem téveszthetjük szem elől, hogy különösen a mi térségünkben, az írástudókra különös szerep s ennek következtében nyomasztó felelősség hárult éppen azoknak a struktúráknak a sürgetésében és igazolásában, amelyek aztán — öntörvényeiktől mozgatva — főlébük kerekedtek, majd kicsúsztak ellenőrzésük alól. Az értelmiség szenved az elidegenedés szorításában, ám kínjai előidézéséhez sok esetben bizonyos kategóriái is tetemesen hozzájárultak. Az elidegenedés és az értelmiség viszonyában a legfontosabb mozzanat azonban az a teljesítmény, amely — többek között az említett érzékenységek köszönhetően — az elidegenedés filozófiai, tudományos és művészi eszközökkel való megragadásában, bírálatában jelölhető meg. A különböző — vizsgálódásunk elején érintett — elidegenedéselemletek, a konkrét formák feltárására irányuló kutatások is bizonyítják, hogy az írástudók nem csupán passzív, szenvedő alanyai az elidegenedésnek, hanem a maguk eszközeivel cselekvően is fellépnek visszaszorítása érdekében.

Tudomásunk szerint Karl Mannheim az elsők között próbálkozott a középkelet-európai értelmiségi elidegenedés megjelenésének rögzítésével. A „szabadon lebegő” entellektüel őse után nyomozva, a protestáns parókiák paradigmatikusan kezelt lelkeszifjánál állapodott meg, s a német romantika sodrában kialakult helyzetét, tudatát jellemezve állapította meg róla és társairól, hogy mind szociológiai, mind metafizikai értelemben elidegenedtek, elárvultak.⁵ A szociológiailag értelmezett elidegenedésnek az az állapot felelhetett meg, hogy az említett írástudók — a francia felvilágosodás képviselőitől eltérően — nem rendelkeztek fejlett, céltudatos polgári háttérrel, a metafizikai jellegű pedig valaminő szellemi világidegenségben, a forradalmiság és a konzervativizmus, az ésszerűség és az irracionális között ingaszzerűen lengő szemléletben jutott kifejezésre.

A német romantikát képviselő értelmiségiek elidegenedését felidézó Mannheiméhez közeli felfogást találunk Ernst Fischernél, aki szerint: „A romantika döntő élménye az elidegenedés, annak az embernek a lelkiállapota, aki »kettős idegenben él, s hazát nem ismer« (Grillparzer), s ez nemcsak a termelési folyamat gépesítéséből fakad, hanem a fejlődő munkamegosztásból, specializálódásból, szétdarabolódásból is, amely az egyes emberből töredéket formál, kétségtelen, hogy egyéniséget is, de megnyomorított, elmagányosodott, kétségbeesett egyéniséget.”⁶

Tudjuk, sem az elidegenedésnek, sem értelmiségi vonatkozásainak története nem a romantikával kezdődött. A kérdésre szakosodott eszme- és fogalomtörténetesek vissza is nyúltak már a távolabbi múltba, a középkor és az antikvitás gondolatvilágába, sőt a klasszikus kínai és indiai filozófia hagyományába, hogy a jelenséggel foglalkozó első bölcseleket, teológusokat bemutassák. Bennünket azonban most nem ezek az előzmények, hanem az elidegenedésnek a modern értelmiségi létben megtalálható formái s a velük kapcsolatos állásfoglalások, teóriák érdekelnek.

Az ún. objektív megnyilvánulásoktól a szubjektívnek minősítettek felé haladva, mindenekelőtt az értelmiségi-szellemi munka termékeinek „mozgását” kell szemügyre vennünk. Az idézőjelbe tett mozgás azt kívánja tolmácsolni, hogy csak képletesen beszélhetünk alkotásaink ellenséges eltávolodásáról s arról, hogy uralmuk alá hajtják teremteiket. Az elidegenedés mindig kapcsolatot jelent az ember és az általa előállított anyagi vagy szellemi termékek, a létrehozott intézmények és szervezetek között, de ebben a döntő az, hogy társadalmi törekvések során az emberek elidegenítő mechanizmusokat mozgásba hozó viszonyokat alakítottak ki. Ennek folytán a kitűzött célok elérésére koncipiált, majd megvalósított anyagi és szellemi eszközök már nem szolgálják rendeltetésüket, hanem igen gyakran a szándékoittal ellentétes következményeket vonnak maguk után. A társadalmi mozgás nem várt irányban kezd haladni, eszmék, értékek és eszmények súlyos torzulásokat szenvednek, s illetéknépp többé nem serkentik, hanem fékezik a szellemükben kezdeményezett erőfeszítéseket. Előre nem látott nyugtalanító fejlemények, váratlan és aggasztó fordulatok a tehetetlenség érzetét keltik az emberekben, akik a számukra megfektezhetetlennek mutatók spontán alakulásokkal szemben úgy találják: egy kiismerhetetlen, idegen és veszélyes világba kerültek.

Nézzük csak meg e századforduló egyik legjellegzetesebb s egyben legfélelmetesebb jelenségét, a tudomány démoni, pusztító erővé változását. Kézenfekvő, hogy nem egy szuverén atomfizika, mikroelektronika vagy genetika fejlődéséből adódó fenyegetéseket kell a ma és a holnap emberének leküzdenie. A feladat elsősorban azoknak a társadalmi feltételeknek, azoknak a politikai-hatalmi struktúráknak az átalakítása, illetve kiküszöbölése, amelyeknek léte és működése lehetővé teszi, hogy rendkívül bonyolult, „tökéletes” tudományos és műszaki berendezések — szinte önmozgásszerűen — atomkataklizmát robbantsanak ki, vagy egy feltartóztatatlannak mutakozó szennyezéssel a természeti környezetünket pusztítsák el.* Tehát ne a tudomány Prométheuszát száműzzük és verjük ismét láncra, hanem a tudósok felfokozott felelősségét is bevetve vonjuk a legszigorúbb ellenőrzés alá azokat az öntörvényű gazdasági mechanizmusokat, azokat a katonai, műszaki és bürokratikus komplexumokat, amelyek tényleg ránk szabadíthatják a poklot.

L'opium des intellectuels című, sokat idézett könyvének az *értelmiség elidegenedésével* foglalkozó harmadik részében Raymond Aron — nyugati viszonyokból kiindulva — a következőket írja: „A kutatás szélső határáig jutott fizikusok vagy matematikusok egy olyan szűk közösséghez tartoznak, amelynek sikerült elragadnia az atomtól az energiát, de amely nem tudta a gyanakvó politikusoktól, a szenzációéhes sajtótól, az értelmiségellenes demagógoktól s a rendőröktől véleményeinek és barátságainak szabadságát kicsikarni. Az elemi részecskék uraivá s egyben a kémektől való rögeszmés félelem áldozataivá vált tudósoknak az az érzésük, hogy minden ellenőrzést elvesztenek találmányaik fölött, miután azoknak titkát a generálisoknak és a minisztereknek átadták. A szakember csupán a tudás egyik keskeny tartományát ismeri; a mai tudomány a tudatra ébredő gyermekhez hasonló tájékozatlanságban hagyja a végső kérdéseket illetően a szellemet. [...] A csillagász tökéletes pontossággal jelzi előre a napfogyatkozást; de sem a közgazdász, sem a szociológus nem tudja, hogy az Apokalipszis avagy a nagy béke felé halad-e az emberiség.”⁴⁷

Aron könyvének konklúziókat tartalmazó zárófejezete fölött a következő cím található: „Az ideológiai korszak vége?” A francia politikai gondolkodó művének szerkezeti felépítése, illetve a belső tagolódást közvetítő címei is jelzik, hogy a tudomány világában észlelt baljós fejlemények mellett az ideológia berkeiben diagnosztizálható elidegenedés szintén korunk drámai problémájává vált. Az ideológiák alkonyáról szóló könyvek s a közelemből velük kapcsolatos heves vitái mögött ugyanis — véleményünk szerint — az ideológiai elidegenedés összetett jelenségkomplexuma húzódtott meg. A polémia annak idején elválaszthatatlan volt a marxizmus és a strukturalizmus viszonyát feszegető szenedélyes összetűzésekkel. Mindkét szellemi csatában pedig bizonyos értelmiségi csoportoknak az ideológiai elidegenedés által is kiváltott válsága jutott felszínre.

Nem feladatunk most e csatározások részleteibe menő felidézése. Csupán emlékeztetni kívánunk arra, hogy míg Raymond Aron — az ideológiát egyértelműen a hamis tudattal azonosítva — a marxista ideológiát tekintette értelmiségi mákonynak, a dezideologizálást viszont a szkeptikus irástudók s a növekvő jólét egymást felerősítő, közös hatásától várta⁴⁸, a marxizmuson belül fellépő strukturalista irányzatnak a hatvanas évekből jól ismert szellemi exponense, Louis Althusser — a fiatal Marx felfogását követve — ugyancsak egyenlőségi jelet tett ideológia és hamis tudat közé, s a tudományosság biztosítása végett a marxizmusnak minden ideologikumtól való megtisztítását sürgette. Ebből következően kétségbe vonta a humanizmusra és az elidegenedésre vonatkozó kutatások-elméldések tudományos jellegét. Aron könyve, amely magán viselte még a hidegháború nyomait, nem tett különbséget a marxizmus dogmatikus és alkotó művelése között, s minden árnyalás nélkül fanatizmust szülő ideológiaként utasította el. Althusser és hívei sajátos módon reagáltak le a hittételek életidegen rendszerévé merevített marxista ideológia csődjét, s úgy próbálták belőle a tudomány irányába kitörni, hogy éppen azoktól az elemektől fosztották meg, amelyek nemcsak tudományos, hanem erkölcsi hitelét is újra szavatolhatták.

Joseph Gabel, aki Althusser elszánt ellenfeleként lépett fel, mert irányzatában a sztálinizmus következetes felszámolásának egyik akadályát látta, szintén a hamis tudat ellen hadakozik, amikor pálcát tör az ideológia fölött. A magyar származású gondolkodó több könyvében is vissza-visszatér az ideológia, a hamis tudat, az eldologiasodás összefüggéseire, s ezeket — pszichiátriai megközelítésekkel —

* Ehhez tartozik az ún. szcientizmus, a tudomány birodalmában észlelhető elidegenedés is, amely a tudományból mint eszközből célt kovácsol és a szűk szakmai érdeklődést szorgalmazva, közömbösíti a tudás humán alkalmazásával, annak erkölcsi implikációival szemben.

ugyancsak a sztálinizmust bírálva értelmezi. Míg Aronnál az ideológiai elidegenedés csak közvetve, mintegy utalásszerűen jelentkezik, Althusser pedig — mint látuk — tagadja az elidegenedés kategóriájának tudományos érvényét, Gabelnél kitüntetett figyelemben részesül. Pontosabban: a *Történelem és osztálytudat* lukácsi fogalomhasználatánál maradván, ő előszeretettel az eldologiasodott, a reifikált tudatot boncolgatja.

Munkái időrendi sorrendjét követve megállapíthatjuk, hogy már a hamis tudatnak szentelt, 1962-ben napvilágot látott könyvében az utóbbit és az ideológiát a valóság nem-dialektikus, tehát — szerinte — *eldologiasodott* tükrözése két formájának minősíti. (E tétel különböző változataival későbbi könyveiben is találkozunk.) Ugyanebben a műben a rasszizmust is eldologiasodott tudatként kezeli (erre a felfogásra, amely vizsgálódásunkat közvetlenül érinti, még visszatérünk⁹). Az elidegenedést szociológiai szempontból értelmezve leszögezi, hogy a technikai haladás önmagában nem bizonyult olyan tényezőnek, amely azt visszaszorítaná, majd kijelenti: a hamis tudat, az elidegenedés és az eldologiasodás ugyanarra a jelenségcsoportra vonatkozik.¹⁰ A következő tanulmánygyűjteményben ismét visszatér az ideológia és az elidegenedés (eldologiasodás) viszonyára. F. Châteletre és M. Rodinsonra hivatkozva rámutat, hogy az ideológia annyiban reifikált, amennyiben a tárgyak adott állapotát rögzíti, de ugyanakkor manicheista szemléletet is áraszt, hisz eszményíti a saját csoportot, és leértékeli minden más törekvést. Diabolikusnak látatja az ellenfelet. Az elidegenedett tudatra, illetve az eldologiasodott gondolkodásra jellemző továbbá, hogy megmerevedik egy privilegizált, időtlen valóság szemléletében.¹¹

Ezek a szemelvények, amelyeket adatokban, hivatkozásokban és merész feltevésekben gazdag (de nem eléggé ellenőrzött és rendszerezett) könyveiből, gondolatmeneteiből ragadtunk ki, azt mutatják, hogy Gabelben egy olyan szerzőre találunk, akit a bennünket foglalkoztató kérdések taglalásánál nem lehet megkerülni. Nem is akarjuk. Persze, ez nem jelenti azt, hogy nézeteit minden bírálat nélkül oszthatnánk. Ha elfogadható is például bizonyos kóros társadalmi jelenségek vizsgálhatánál a pszichiátriából kölcsönvett fogalmak és kórisémek alkalmazása, ha létesíthetők is bizonyos analógiák, sem a vizsgált jelenségek és tünetek, sem az illető tudományágak közötti határvonalak nem oldhatók fel oly mértékben, amilyenben azt Gabel teszi. A hamis tudat, az elidegenedés és az eldologiasodás — minden közöttük észlelhető átfedés ellenére — nem azonosíthatók a szerző munkáiban található mértékben. Ezekkel és még más ellenvetésekkel együtt, az elidegenedett-eldologiasodott tudat, valamint az ideológia jellegzetességeire és összefüggéseire vonatkozó számos megfigyelése fölötté gondolatébresztő.

A szempontok és véleménycserék, amelyekről az előbbiek során beszámoltunk, a nyugati világból származnak. A — már említett — módszertani és elvi megfontolások alapján azonban nem csupán egy esetleges középkelet-európai hasznosítás végett érdemelnek figyelmet. A tájékoztatónak azt is tekintetbe kell vennie, hogy az elidegenedésről, az ideológiák alkonyáról, a marxí életműben található cezúráról, az értelmiség társadalmi szerepéről és a humanizmusról szóló viták a mi tájainkon is élénk visszhangra találtak, ahol a dogmatizmus visszaszorításával megélenkülő és kitáguló szellemi életben igen gyakran hivatkoztak rájuk. Mifelénk szintén egyre többen kezdték az ideológiát — a fiatal Marx művei szerint — hamis tudatként tárgyalni. Szimptomatikusként vehető továbbá, hogy a tudományosság mezében fellépő Althusser-iránnyal kezdetben sokan rokonszenveztek. Igaz, megkésve, de a mi régióinkban is megélenkült az érdeklődés az elidegenedés iránt, s megkockáztatható az a munkahipotézis, hogy mindezekben a megnyilvánulásokban jól kivehető irányulás, félreérthetetlen értelmiségi állásfoglalás nyert kifejezést.

A magunk részéről nem csatlakozunk az ideológiát — minden fenntartás nélkül és becsmérlő jelleggel — a hamis tudattal azonosítókhoz. Számolunk a kategória többértelműségével és a fiatal Marx művei óta eltelt időszakban nyomon követhető jelentésbeli változásokkal. Nem hagyhattuk figyelmen kívül, hogy utólag az ideológia olyan általános fogalomná vált, amelyen belül alrendszernek különböztethetők meg, s így indokolt burzsoá és proletár, vallási és világi, konzervatív és haladó, tudományos és tudománytalan ideológiáról beszélni. Véleményünk azokhoz áll közel, akik az ideológiát nézetek, eszmék s a belőlük származó cselekvési irányelvek strukturált összességének tekintik, amely mindig egy társadalmi csoport érdekeit és törekvéseit fejezi ki, s e funkciójában a csoport öndeterminációját szolgálja. Az ideológia kijelöli a csoport cselekvésének nélkülözhetetlen irányát, és megindokolja, igazolja opcióit. Biztosítja az önfenntartáshoz nélkülözhetetlen hagyományok megőrzését, továbbá azoknak az értékeknek, értéktételeknek a rendszerezését, amelyek a gyakorlati tett szempontjából nélkülözhetetlenek. Egyetér-

tünk mindazokkal, akik szerint az ideológiában jelentős fajsúllyal vannak jelen érzelmi, hitszerű mozzanatok; a pusztá elméletek sohasem elegendők a nagy tömegek felrázására. Noha nem azonosítjuk az ideológiát a hamis tudattal, nem is választjuk el őket határozottan egymástól. A különböző ideológiák valóság-hűsége és igazságtartalma nagyon eltérő, de egyik sem mentes teljesen a hamis tudat elemeitől. E tekintetben a belső arányok nemcsak különbözőek, hanem változnak is a történelem sodrában. Az adott ideológia pályájának minden szakaszán azonban ama funkció követelményei érvényesülnek döntően, amely a cselekvésre való ösztönzésben és a „másik“, a gyakran szembenálló csoport eszméinek visszaverésében, megcáfolásában nyilvánul meg.

E felfogás alapján, az ideológiai elidegenedés mindenekelőtt abból következik, hogy a benne rendszereződő nézetek, cselekvésre készítő emocionális mozzanatok és hagyományok viszonylagos függetlenségnek örvendenek.¹³ Ez a körülmény ugyanis egyrészt bizonyos önmozgást engedélyez, másrészt viszont megmelegedést, a betokosodást s az élettől, sőt attól a csoporttól való elszakadást is lehetővé teszi, amelynek érdekeit és törekvéseit eredetileg tolmácsolta. Ez az utóbbi fejlemény különösen abban az esetben fenyeget, ha valaminő „kanonizált“, a csálhatatlanság igényével hirdetett, zárt rendszerként elfogadott, fanatizmusra készítő képződményről van szó. Komoly szerepe lehet ebben a folyamatban a múlt átvett szellemének, a tradíciónak. „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára“ — állapította meg annak idején Marx.¹⁴ Nyilván nem kisebb a szerepük az érzelmi, hitszerű mozzanatoknak sem. Főként ezek gerjesztik a rajongó, valóságidegen chilisztikus várakozásokat és a végletes, minden kritikát elhárító elkötelezettségeket. Ezek hatására az adott ideológia képviselői és hordozói türelmetlenül utasítanak el mindent, ami „más“, s azt hirdetik, hogy aki nincs velük, az csak ellenük lehet. Az elidegenedett ideológia összeegyeztethetetlen a párbeszéddel, hamis tudattá való torzulását az a kérlelhetetlen harcoként felfogott konfrontáció is elősegíti, amely többnyire összefüggésekből kiragadott idézetekkel, gyakran önkényes értelmezésekkel nyújt hamis, gyűlöletes képet minden ellenférről vagy annak nyilvánított irányzatról. Az ideológia megszállottja elveszti, feladja személyiségét, hogy maradéktalanul alávesse magát az Úgynek, az Eszmének...

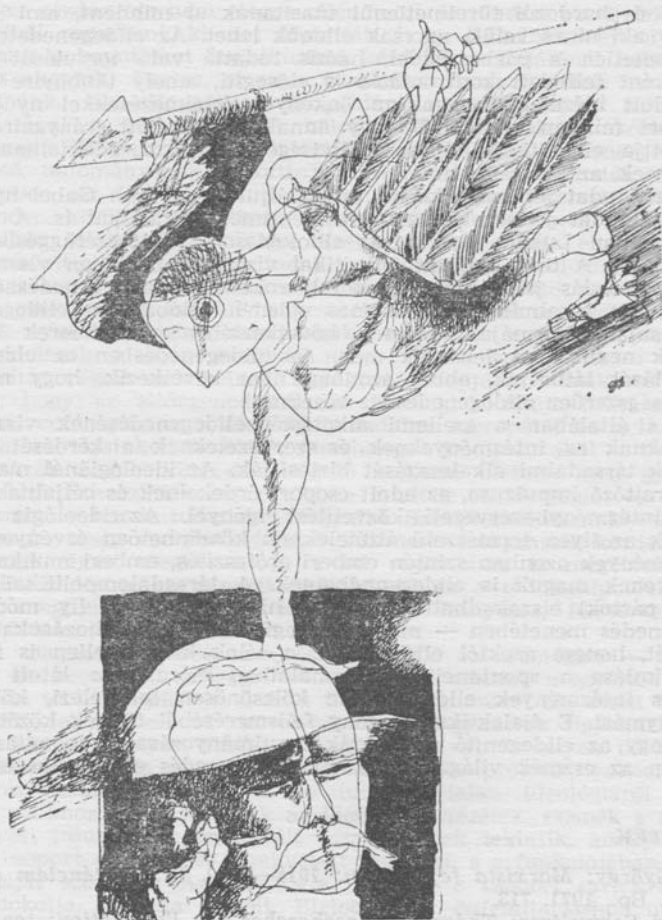
Az elidegenedett tudat jellemzői között megtaláljuk — Joseph Gabel nyomán — az eldologiasodott tudat jellegzetességeiként megismert vonásokat is. A *Történelem és osztálytudat*ban Lukács György az eldologiasodással összefüggésben tárgyalja a hamis tudatot. A már említett önkritikai visszapillantásában viszont leszögezte: „az eldologiasodás jelensége [...] közeli rokona az elidegenedésnek, de sem társadalmilag, sem fogalmilag nem azonos vele.“¹⁵ Valóban, az elidegenedés az eldologiasodás sajátos formája, s ennek következtében az emberek közötti kapcsolatok tárgyak nexusaként jelennek meg. Az elidegenedésben az eldologiasodás megnyilvánulását láthatjuk, ebből azonban nem következik, hogy minden eldologiasodás szükségszerűen elidegenedéshez vezetne.

Az ideológia s általában a szellemi alkotások elidegenedésének vizsgálata szükségszerűen azoknak az intézményeknek és szervezeteknek a kérdését érinti, amelyek e termékek társadalmi alkalmazását biztosítják. Az ideológiánál maradvá, a cselekvés benne rejtőző impulzusa, az adott csoport érdekeinek és céljainak tevéleges képviselője intézményi-szervezeti közvetítést igényel. Az ideológia társadalmi funkciói csak az ilyen természetű áttételeknek köszönhetően érvényesülhetnek. Ezek a létesítmények azonban szintén emberi erőfeszítés, emberi munka eredményei, s mint ilyenek maguk is elidegenedhetnek. A társadalompolitikai intézmények (államok, pártok) elszakadhatnak eredeti hivatásuktól, és ily módon — az objektív elidegenedés menetében — már nem segítik elő a létrehozásukat megszabó célok elérését, hanem azoktól eltávolodva, e célok kítűzői ellen is fordulnak. Pályájuk alakulása a spontaneitás erővonalaiban előre nem látott irányt vesz. Ideológiák és intézmények elidegenedése kölcsönösen feltételezi, kölcsönösen felerősítheti egymást. E dialektikus viszony felismeréséből többek között az a tanulság adódik, hogy az elidegenítő struktúrák tanulmányozása és lebontása nélkül elképzelhetetlen az eszmék világában észlelt elidegenedés elleni sikeres harc.

JEGYZETEK

1. Lukács György: *Marxista fejlődésem: 1918—1930*. In: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 713.
2. Vö. David Schweitzer: *Théories et recherches sur l'aliénation: tendances, problèmes, priorités*. Revue internationale des sciences sociales, 1981, 3.

3. Vö. Joseph Gabel: *Idéologies II*. Paris, 1978. 98—110.
4. Vö. Adam Shaff: *Entfremdung als soziales Phänomen*. Wien, 1977. 105.
5. Vö. Karl Mannheim: *Das konservative Denken*. In: *Wissenssoziologie*. Neuwied am Rhein. Berlin, 1970. 454—455.
6. Ernst Fischer: *A romantika lényege*. Bp., 1964. 159.
7. Raymond Aron: *L'opium des intellectuels*. Paris, 1955. 332.
8. *I. m.* 315—334.
9. Joseph Gabel: *La fausse conscience*. Paris, 1962. 19., 97—133.
10. Joseph Gabel: *Sociologie de l'aliénation*. Paris, 1970. 54.
11. Joseph Gabel: *Idéologies I*. Paris, 1974. 35., 101.
12. Adam Shaff: *Strukturalismus und Marxismus*. Wien, 1974. 92—94.
13. Tordai Zádor: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Bp., 1970. 163.
14. *MEM* 8. Bp., 1962. 105.
15. Lukács György: *I. m.* 716.

Bardócz Lajos: Arany János-illusztráció

GÁL LÁSZLÓ

Előzmény — vagy a gondolat újrafelfedezése

1. Az emberi gondolkodás történetében számtalan gondolattal (elmélettel) találkozhattunk eddig. De miként lehetséges az, hogy minden „új” gondolatot csak úgy tudunk megalapozni, ha az emberi gondolkodás történetét visszapergetve, az előzményekért legalább Platónig vagy Arisztotelészig nyúlunk vissza? A kibernetikát rendszerint már az ókori görögöktől származtatjuk, a lélektant Arisztotelésztől, a geocentrikus elméletet Arisztarkhosztól és így tovább. Alapos keresés után bárki és bármikor találhat magának „precedenst”. Az előzmények felmutatása a kutató, gondolkodó számára mintegy önigazolásul szolgál: növeli egyéni, személyes biztonságát a még ismeretlen dolgok ijesztő félhomályában. Valahányszor idézetekre támaszkodunk, vagy saját elméletünk igazolására elődeink idevágó munkáit sorakoztatjuk fel, ezzel — részben — felmentjük magunkat a bizonyítás kényszerére alól. *Nem nekünk* kell bizonyítanunk, hiszen ott a név, a tekintély, amely már önmagában is bizonyít. S a bizonyítás kényszerével együtt elhárítjuk magunktól a tudományos felelősséget is.

Az önigazolás — fordított arányban megtett út: jelenkori, kortársi pillantás az elődök felé. De viszonzozza-e a megelevenített előzmény fürkésző pillantásunkat? Hogyan néz vissza ő, a „nagy előd” felénk, figyelmes utódai felé? Ha elfogadjuk, hogy a valóságnak tárgyi léte van hozzánk viszonyítva, tehát önálló törvényei vannak, a valóság oksági láncolatait csakis meghatározott feltételeket tiszteletben tartva ismerhetjük meg. Ezért van az, hogy ha egyszer feltártuk valamely jelenség valódi (ellenőrizhető és ismételten alkalmazható) szükségszerűségét, felismerésünk az idő múlásától függetlenül helytállóan minősül. Az euklideszi geometria párhuzamossági posztulátuma vagy az emelő törvényei bizonyos megszorításokkal ma is érvényesek. Érvényüket senki sem vonja kétségbe, hiszen ellenőrizhető és reprodukálható voltak bárki számára hozzáférhető.

De ami egy bizonyos korban mindenki számára nyilvánvaló, az nem biztos, hogy a későbbi korok számára is megőrzi érvényét. A XIX. század első felében például a fajok evolúcióját még az ún. katasztrófaelmélettel magyarázták. Ennek értelmében: az élővilág fejlődése „katasztrófák” (fajok eltűnésének és újraeledésének) sorozata. A darwini evolúcióelmélet aztán egy csapásra új magyarázattal állt elő, a katasztrófaelméletet pedig mint valótlanul igen hamar „elfelejtettük”.

Vannak ennél kalandosabb sorsú „elméleteink” is. Egyeseket az emberi gondolkodás az idők folyamán „elejt”: éppen mellőzésük, a társadalmi tudat krónikus feledékenysége teszi lehetővé, hogy időnként újra megtaláljuk vagy újra keressük az előzményeket. Ahhoz, hogy valamely gondolat időálló legyen, objektív formát kell öltetnie, tárgyiasulnia kell. Ha ez nem történik meg, az anyagi forma híján maradt gondolat örökre elvész. Nincsenek előzmények, a gondolatot újra fel kell fedezni. Pusztá tárgyi formája azonban nem biztosítja önműködően valamely gondolat fennmaradását. A híres alexandriai könyvtár az ókorban például porig égett, s elpusztulása az emberi kultúra hatalmas veszteségét jelentette. Valószínű, hogy az ókori filozófia „korpusza” a ma ismertnél jóval nagyobb volt, a fennmaradt szövegeknél talán jelentősebb művek is születtek. A mai gondolkodók számára mégis az írásban rögzített művek jelentenek hivatkozási alapot, egyszerűen azért, mert a többit vagy nem ismerjük, vagy nem maradtak fenn, vagy még nem kerültek elő. A művek ugyanis hatékonyak kell lennie ahhoz, hogy precedenst szolgáljon. Hatás nélkül éppúgy nincs gondolat, mint ahogy befogadás nélkül sincs műalkotás. (A willendorfi Vénuszhoz hasonló vagy nála sikerültebb számtalan műalkotás készülhetett az ókorban — de mivel nem ismerjük őket [elpusztultak vagy még nem találtuk meg], számunkra mégis ez a szobor marad a legkifejezőbb antik műalkotás.)

2. A fentiek a köznapi tudatra is vonatkoztathatók. Meglepődéssel vehetjük tudomásul, hogy a központi tudat híres „szívproblémájának” (szerelem, lélek,

fájdalom, vágy) is van előzménye: Arisztotelész még úgy tudta, hogy a lélek a szívben lakozik. Ma is él az ősi szokás, hogy az élettelen tárgyakkal lelket tulajdonítunk (s nevet adunk), az ünnepek ősi szokásrendszere ma is megőrizte közösségformáló, összetartó erejét. Szenvedésünknek, akárcsak évezredekkel ezelőtt, ma is a sirás ad formát.

Idők múltával a köznapi tudat részévé vált számos olyan kérdés, amely egykor csak a gondolkodás kiválóságait foglalkoztatta. De a köznapi tudatba átment kérdések nem szegényítik el a rendszerezett tudatot. Ez utóbbi folyamatosan újratermeli önmagát, sőt felfedezésekkel, magyarázatokkal bővül ki, így mindig meg tudja tartani viszonylagos „előnyét” a köznapi tudathoz viszonyítva. A köznapi és rendszerezett tudat éppen ezért sohasem fedi egymást. Még akkor sem, ha ma már szinte mindenkinek megvan a lehetősége arra, hogy ne csak részesüljön a rendszerezett társadalmi tudatban (a kommunikációs eszközök segítségével), hanem akár aktív részt is vállaljon a rendszerezett tudat bővítéséből.

A köznapi tudat meghatározottságai között mindenképpen rendkívül fontos szerepe van az időnek. Az eddigi példákért elmúlt vagy régmúlt korokba nyúlunk vissza. Példaválasztásunk így nem tette lehetővé, hogy kiemeljük a XIX. századnak a köznapi tudathoz fűződő sajátos viszonyát. A korábról származó köznapi tudattartalmak ugyanis olyan strukturális viszonyba léptek egymással, hogy — úgy tűnik — minden újításnak ellenáll. Az új befogadásában ezért a XIX. században sokkal nagyobbak bizonyult a köznapi tudat ellenállása, mint a rendszerezett tudaté. Bár már a XIX. század előtt kialakultak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a köznapi tudatot a rendszerezetthez közelítették (pl. könyvnyomtatás). Ez a folyamat korunkban minden eddigit meghaladó méreteket öltött. A köznapi tudat időben mégis közelebb áll a régebbi korokhoz, mint a rendszerezett tudat.

3. Vizsgáljuk most meg behatóbban, hogyan lehettek fel például a kommunikációelmélet és a differenciális lélektan előzményei egy olyan szerzőnél, aki látszólag elfogadja a nyelvek sokféleségének hagyományos, vallásos magyarázatát. Dante Alighieri *De vulgari eloquentia* (A nép nyelvén való ékesszólásról) című 1305 körül keletkezett művéről van szó. (Latin kiadása: 1577.) A „Bábel tornya” magyarázatot röviden így lehetne összefoglalni: Bábel tornyának építéség az emberek egy nyelvet beszéltek, de Isten haragja szétszórta őket, és az emberek a világ különböző tájain különböző nyelveket kezdtek használni. Ez a magyarázat mai szemmel naivnak vagy inkább a vallási dogmával kötött kompromisszumnak tűnik. Más helyen azonban, ugyancsak Danténál, a következőket találjuk: „Ha tehát a nyelv ugyanannál a népnél megváltozik, ahogy mondtuk, s ez az idők során folyamatosan kell hogy megtörténjen, és semmiképpen sem állapodhat meg, akkor elengedhetetlen, hogy ez a változás az egymástól elválasztottaknál és az egymástól távol lakóknál különbözőképpen menjen végbe.” (I. m. I. 421—426.) Az idézett részletben egyaránt megtalálható a nyelvi fejlődés történetiségének, valamint az ebből fakadó diverzifikációnak a gondolata. Dante szerint az emberi beszéd arra való, hogy „elménk gondolatát másoknak feltárjuk”. (I. m. I. 45—46.) „Szükséges volt tehát — folytatja Dante —, hogy az emberi nem a gondolatok egymás közötti cseréjével valami ésszerű és érzékelhető jelet mondhasson a magának. (I. m. I. 103—105.) Ésszerűnek itt Dante az „észtlő valót” tekinti. A nyelv valódi szükségszerűsége tehát szerinte a közlés maga. Az emberi beszédet, a közléscserét lehetővé tevő jel kettős természetű: egyrészt anyagi, másrészt pedig információt hordozó. (A modern információelmélet ehhez még nozzáadja, hogy az információ közlése energiaközléssel is jár.)

Az ember tehát jelek segítségével kommunikál. De miért nem beszélnek az állatok? Mert „csupán természetes ösztön vezeti őket. Az egyazon fajtához tartozó állatoknak egyformák a tetteik és a tulajdonságaik. És ily módon önmaguk révén ismerik meg a többieket.” (I. m. I. 65—68.) Vagyis: abszolút hasonlóság esetén mindig csak ugyanazokat a jeleket közölhetjük, és ennek következtében nincs információ, vagy legalábbis a közölt információ mennyisége megközelíti a zérust. Ezért nincs szükség az állatoknak a beszédre, és éppen ezért nélkülözhetetlen a beszéd az ember számára. Az emberek ugyanis Dante szerint különböznek egymástól ítélőképességben, a dolgok közötti választani tudásban és az elhatározásban is. Modernebb megfogalmazásban: az emberek az intelligencia, a jellem és az akarat szempontjából különböznek. Amennyiben pedig az emberek különböznek egymástól, vagyis *nem* „önmaguk révén ismerik meg a többieket”, hanem Dantét parafrazálva: inkább mások révén ismerik meg önmagukat, a közlendő információ már több, mint zérus, mert van mit kommunikálni. Dante a vallási dogma előzményeire hivatkozik, de ugyanakkor mai modern elméletek előzményei találhatók meg benne.

4. A fentiek alapján arra a következtetésre juthatnánk, hogy az emberi gondolkodás története nem más, mint bizonyos gondolatok és törvények folytonos újrafelfedezése. Tehát az emberi gondolkodás útja olyan ördögi kör, amelyből nem lehet kitörni: a gondolatok sorozatosan visszatérnek önmagukhoz. Az emberiség évezredek története folyamán a fenti érvelés szerint minduntalan visszakanyarodott az előzményekhez: tulajdonképpen egyebet sem tett, mint hogy megismételte a már egyszer feltárt törvényeket és gondolatokat.

Igen ám, de egy bizonyos elméleti konstrukció belső logikája vagy a haladás objektív ténye arra szorít bennünket, hogy időnként új előzményeket keressünk. Különböző korok egy-egy gondolatra (problematikára) különféleképpen érzékenyek. A XIX. század például feltűnően „érzékeny” volt az evolúció kérdésére. Vagy ilyen értelemben beszélhetünk századunk nyelvközpontúságáról. Amikor egy adott időszakra jellemző „korérzékenység” megváltozik, az „új korszellem” rögtön előzmények után kutat. Úgy tűnik, egy-egy korban többféle gondolatkörre (problematikára) is található precedens. Éppen csak időszerűtlennek, elhanyagolhatónak, szubkultúrához tartozónak tekintették eddig az illető gondolatot.

A gondolat újrafelfedezése tehát mindig egy adott kontextust feltételez: ez a kontextus hívja elő magát a felfedezést. Ugyanakkor új meghatározottságokat is kölcsönöz az adott kérdésnek: új összefüggésekbe állítja azt. Tulajdonképpen ennek köszönhető, hogy a gondolat néha teljesen újszerűnek, alapvetően másnak hat. Így váltak a klasszikus mechanika mozgástörvényei például a relativitáselmélet speciális esetévé, s ezzel mintegy más dimenzióba kerültek át.

Az „újszerűségek” és „másságok” létrehozásában nagy szerepe van a nyelvnek. A valódi szükségszerűségek felismerése és fennmaradása az emberi gondolkodás történetében nagyrészt a nyelv segítségével valósulhatott meg. A gondolatot a tárgyasült nyelv teszi hozzáférhetővé, hatásképessé, azaz időtől függetlenné. Nem lehetünk tudatában semmilyen valódi szükségszerűségnek a nyelven kívül; nyelvünket vesztesé gondolatainkat senkivel sem közölhetjük. Am ahhoz, hogy valaki alkotó módon részt vehessen a társadalmi tudat alakításában, előbb szocializálnia kell, vagyis: másokkal közös nyelven kell beszélnie. Ha a kommunikációnak vannak közös előfeltételei, az egyénnek módja lesz elsajátítani a nyelvben tárgyasült társadalmi tudattartalmakat, illetve ezek egy részét. Mivel a társadalmi tudat létezésében megelőzi az egyénit, vagyis léteznek gondolatok, még mielőtt mi megszülettünk volna, egyfajta „nyelvi ontológiáról” is beszélhetünk. Mivel az egyén csak egy kicsiny hányadát sajátítja el a társadalmi tudatnak, fennáll annak a lehetősége, hogy ne találjon rá az előzményekre. Ha többnyire mégis előzményekre talál, ez azért van, mert a társadalmi tudat szférája túlnő az egyénen (valamely gondolat meglepte nem köthető mereven konkrét, egyedi emberekhez).

5. A precedens alapkérdése a következő: lehetséges-e az emberi gondolkodás történetében előzmény nélküli mozzanat? Megszakadhat-e az előzmények újrafelfedezésének sorozata, az egyén megelőzheti-e korát olyan gondolatokkal, amelyeknek nincsenek előzményei? Valamely zseniális egyén fellépése cezúrát jelenthet-e a gondolkodás történetében? A megszakitottsági mozzanatot nehéz elgondolni. A kimagasló egyéni gondolat mindenesetre új problematikát tesz időszerűvé egy koron belül, és hozzájárul ennek egyedítéséhez. Az új problematika olyan kérdéseket foglalhat magában, amelyeket már korábban feltettek, de akik felvetették, azoknak nem álltak rendelkezésükre azok az anyagi és elméleti eszközök, amelyek segítségével e kérdéseket meg is oldhatták volna. Más esetekben a kor saját fejlettségi szintjén „kitermeli” azokat a kérdéseket, amelyek lényegében előzmény nélkülieknek tekinthetők. Az új problematika megválaszolása azután a soron következő „zsenire” vár. Az is előfordulhat azonban, hogy egy arra hivatott tudományos közösség, a kutatók „láthatatlan kollégiuma” még nem készült fel az újszerű válasz befogadására, ebben az esetben a befogadás elhúzódik, mintegy „túl-nő” azon a koron, amely az újszerű választ magából „kitermelte”.

Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy ez esetben nem az egyén előzi meg korát, hanem a kor nem tud lépést tartani az egyénnel. Az emberi gondolkodás története számtalan példával tanúsítja, hogy ez a „lemaradás” csak időleges. A rendszerezett megoldások előbb-utóbb mindig átkerülnek a köznapi tudatba.

6. Tévednénk, ha az emberi gondolkodás történetét kizárólagosan a „nyelvi ontológia” összefüggésében tárgyalnók. A teljesség megköveteli, hogy megemlítsük a társadalmi tudat más formáit is. A „nyelvi ontológiának” alárendelt társadalmi tudatformától leginkább elütő tudatforma kétségkívül a művészet. Esetében lehetetlen a „nyelvi ontológiáról” mint folyamatos fejlődési tényezőről beszélni, mert kommunikációs előfeltételei más jellegűek. Viszont a művészi tudatforma folyamatos történelmi fennmaradása tény. Maga a műalkotás az a közeg, melynek révén a művészet folytonosságra tesz szert, s megvalósítja saját történetét. Persze

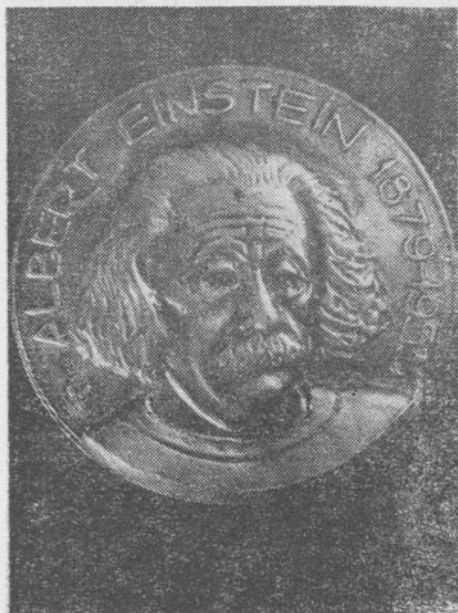
ez nem vonatkozik a nyelv segítségével tárgyiasuló művészetekre. Ugyanakkor egyik művészeti ág sem vonhatja ki magát a befogadás törvényei alól.

Az értékes műalkotásokat mindig egyediségükért tekintjük kiválóknak, de ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy stílusirányzatokat vagy összefüggéseket leljünk fel köztük. Tulajdonképpen ezért találhatunk precedenst a művészetekben. A művészeti előzmény mechanizmusai teszik érthetővé, hogy az expresszionizmus miért Van Gogh festészetében ismert önmagára, vagy August Rodin miért vonzódott az antik és a középkori szobrászathoz.

7. Mi teszi időállóvá a központi tudatot, és mi teszi lehetővé folyamatos bővülését? Az egyik meghatározottságra utalunk már: a rendszerezett tudatból bizonyos tartalmak átkerülnek a köznapitudatba. Másfelől a köznapitudat a mindennapi léthez kötődik a legszorosabban. Ezért a köznapitudat átmentésében egyrészt a nemzedéki „emlékezés”, másrészt az egyéni szubjektivitás játszik kiemelkedő szerepet. A leggyakoribb ilyen jellegű tartalmak a hagyományok, szokások és szertartások. Mindezek jelen vannak az egyén—család, egyén—csoport, egyén—társadalmi réteg stb. viszonyokban, és e viszonyok révén hagyományozódnak egyik nemzedékről a másikra. De az új nemzedékek is kitermelik a maguk sajátosságait. Ez viszont mindig elsősorban a meglévőhöz való viszonyításból adódik. A meglévő pedig állandó fejlődésben van. Ezért beszélhetünk a folytonosság és megszakítottság együttes jelenlétéről, és ezért lehet közös vonásokat találni különböző korok köznapitudata között.

Mivel a köznapitudat tartalmai biztosítják a mindennapi élet hatékonyságát, és mivel a mindennapi élet anyagi oldala állandó változásban van, az ember életük során környezetük mindig új és új oldalairól veszi igénybe. Az újfajta, másfajta igénybevétel viszont egyben folytonos bővülést, állandó minőség felhalmozást is eredményez.

8. A rendszerezett tudat és a köznapitudat mindig is élt precedensekkel. Volt rá eset, hogy az előzményt csak az „új” gondolat megfogalmazása után fedezték fel. Az előzménykeresők mindig megtalálják a módját annak, hogy miben és hogyan vegyék vagy ne vegyék igénybe az emberi gondolkodás e sajátos „visszapillantó tükrét”, miben és hogyan szakítsanak vagy ne szakítsanak az előzményekkel.

Törös Gábor: Einstein

CANTICUM

Míg Ferenc halászni megy,
sattygó toportyán
balga lelkeket terel
tüskekörmenetre,
s míg Ferenc vizekre lép,
lomha sellők siklanak,
férgek mozgolódnak,
és fölötte égi könyv
(vergelődő, vak madár)
száll üres lapokkal...

VALÓSZERŰTLEN VÁROS

Esők hajszoltak, s tértünk Pergamonba,
hol barna lépesők hullnak pernyeködbe,
s mélyzöld vizekben kormos hattyú hajlong
perzselt kövek, bicsakló oszlopok közt.
Ki várta lenn a szürke Sztűx-csatornán
Bábel, Milétosz, Szüza hordalékát?
Fehér falak, falak, falak tövében...
A törmelékben, füstben én utaztam?

Törös Gábor: Shakespeare

Titok — leplezés — zárolt valóság

Mi a titok? Mi leplezés és mi a zárolás? Ehhez legelőször azt kell tisztáznunk, mit tartunk *leplezett valóságnak*. Kiindulásként jelöljünk e fogalommal minden olyan tendenciát, dokumentumot, folyamatot, eszmét, ismeretet stb., amelynek nyilvános körforgása akadályokba ütközik, pontosabban: amelyet a nyilvánosság elől szándékosan és bebiztosított módon rejtenek el. A leplezett valóság tehát zárolt. Nem nevezhetjük leplezett valóságnak például az emberiség állandósult kérdéseit, sem pedig azokat a sejtelmes és titokzatos problémákat, amelyek megoldásával mindeddig hiába próbálkoztunk, itt ugyanis — kicsit egyszerűsítve — maga a tárgy tanúsít ellenállást a kérdésésnek, a kutatásnak azzal a módjával szemben, amellyel hozzá közeledtünk. Ezt a két különböző kérdéskört azonban a köznapi gondolkodás nem választja külön egymástól. Többek közt ez az egyik oka annak, hogy a *titok* jelenségét célszerűbbnek tartjuk nem csupán információs „blokkádként, hanem valóságoldaláról is megragadni. Ha a valóságoldalt elhanyagolnánk, ezzel többféle lehetőségtől fosztanánk meg magunkat. Először is képtelenek volnánk megragadni a jelenségnek a leplezés következtében kialakuló új tárgyiasságát. Ez két vonatkozásban is igen félrevezető lenne. Nemcsak arról kapnánk torzított képet, ahogyan a leplezett valóság a nyilvános valóságot befolyásolja, hanem érzéketlenek maradnánk a zárolás következtében a nyilvános valóság szerkezetében végbemenő változásokra is.

Mindezek fényében a cimben szereplő *valóságfogalom* látszólagos problémamentessége szimptomatikus. A leplezés ugyanis mint szándékos elrejtés és ennek tudatos bebiztosítása egy *ellentétre* épül. Célja éppen az, hogy az ellentétet belül, annak csupán az egyik oldalán felhalmozott tudással és birtoklással uralja a viszonylatok másik pólusát. A leplezés által tudatosított ellentét (bármilyen kiterjedt legyen is az) mindig *konkrét* (mindig valamit, valamiért lepleznek). A lepel maga azonban *általánosító* forma, amelyben az ellentét konkrétuma megszűnik, vagyis a lepel bármilyen más „valóságot“ saját ellentétéként reagál le, azonosít.

Emiatt a leplezett valóság is megváltozik, helyesebben a leplezés és a zárolás körülményeiben az azok tárgyaira, terjedelmére vonatkozó valóságfogalom és kifejezése is más, sajátos lesz. Mert, ha (ritka esetekben) meg is határozhatom, helyesebben, rámutathatok a leplezés hozzávetőleges terjedelmére, akkor is azonnal hozzá kell tennem, hogy az zárolt. Nem mondhatok tehát semmit a tárgy konkrétumáról, csak arra a körülményre hivatkozhatom, amely megtorpanásunkat okozza, igazolja. A *leplezett valóság* kifejezést tehát ez a rendkívüli belső feszültség teszi elvonttá, hiszen benne a „valóság“ fogalma tulajdonképpen olyan bármivel helyettesíthető (diplomáciai, gazdasági, tudományos, technikai stb.) változóvá torzul, amelynek értékváltása a kifejezés függvényének értékét nem konkretizálja, nem módosítja. Ebben az állandó értékű függvényben fejeződik ki a leplezés, a zárolás általánosító, elvonatkoztató gépezete, amelynek működése révén a leplezés „konkrét“ tárgyának „ellenpárjává“ az egész nyilvánosságot teszi. A leplezett valóság mechanizmusának ez az — önmaga által kialakított — tényszerűen elvonatkoztatott eredménye ugyanakkor azt az illúziót táplálja, hogy, időbe helyezve, a leplezés ténye tulajdonképpen *nyomatlanul* vonul végig bizonyos jelenségeken, és ezután azok, mintegy eredeti formájukban, nyíltan megvizsgálhatóvá válnak. Tehát „a társadalom történelmi fejlődését sok szempontból az jellemzi, hogy a korábban kinyilvánított tartalmakat a titok veszi védelmébe, és megfordítva: ami korábban titok volt, az később már nélkülözheti a védelmet, és nyíltan léphet elő“. (Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Bp., 1973. 336.) Ezt kell a továbbiakban tüzetesebben megvizsgálni.

1. A zárolás a valóságot *nyilvánosra* és *leplezettre* bontja. Körülményeiben így teljes-egyes kép nem alakítható ki róla. A leplezetté válás ugyanis tendenciája szerint *totális*: központi magva csupán akkor zárolható, ha egyúttal a vele közvetlen vagy közvetett kapcsolatban álló valóságterületek is zárolódnak; a leplezés annál sikeresebb, minél inkább átfogja a legközvetítettebb vonatkozásokat is. A leplezett valóság tehát több szinten szerveződik, és elemei más és más viszonyban állanak annak központi magvával.

2. A leplezés, a zárolás *fenntartása* a struktúra minden eleme és viszonylataik feletti *azonosan* éber őrökést jelent. Ezért a leplezett valóság különböző

eleméinek magához a zároláshoz való viszonya *egynemű*, tehát számára a dériváció minden eleme és szintje azonos fontosságú. Ez az egyneműség a zárolás fenntartása szempontjából kétszeresen is fontos: egyrészt közvetlenül azonos módon zár el a leplezethez vezető és a zárolás által belátott minden utat; másrészt ezáltal atomizálja is a leplezett valóságot, így a titok esetleges elárulása vagy más módon történő felfedése esetén az érintett, a felfedett elemet önmagában, viszonylatrendszeri nélkül képes bemutatni.

3. Ez nem csupán a leplezett valóság bebiztosításának esetleges technikája, hanem a titok kategoriális szerkezetének a sajátossága, amely (mint mondtuk), abból ered, hogy a leplezési folyamat — tendenciáiban — szükségképpen totális. A leplezett valóság ezért az őt zárlatolóknak feltétlenül hamis „vég”-képet mutat.

4. Vagyis: azok az indokok, amelyek megkövetelik, hogy a valóság egyes vonatkozásai ellepleződjenek, egy olyan folyamatot hoznak létre, amely lehetővé teszi, hogy e vonatkozásokat minőségi összefüggéseiben, sőt szándék szerint, viszonylatainak összességében kövessük nyomon. A tulajdonképpen eredmény, a már leplezett valóság számunkra (és mindenki más számára is) „dedialektizálódik”, eldologiasodik. Ez a folyamat pedig mindannyiszor „megismétlődik”, valahányszor a zárolás a nyilvános valóság tovább mozgásának követésére összpontosít.

5. A továbbkövetés alapmotívuma maga a már leplezett valóság. A zárlatolót elsősorban az érdekli, hogy a követést az új tendenciák mennyire veszélyeztetik, és milyen lehetséges kapcsolatok léteznek a leplezett által képviselt erővonalak, valamint a nyilvános valóság mozgása között. Ebben a viszonylatrendszerben a zárolás szerkezete kategoriális lényegét viszonylagos módon reprodukálja: a zárolás a nyilvános valóságot csak azon a módon követi (követheti), ahogyan számára a nyilvános valóság a leplezett révén megmutatkozik. (Egyébként a továbbkövetés a leplezést magát veszélyeztetné.)

6. A zárolás tehát, bár látszólag az egyetlen olyan léthelyzet, amelyből a valóság „teljes-egysége” képe elképzelhető (kiindulópontján ugyanis mind a leplezett, mind a nyilvános valóságot birtokolja), mégis, mivel mindent a leplezett valóság kialakította léthelyzetből, vagyis az arról leképezett homogén-atomizált szerkezetből kénytelen tekinteni, a nyilvános valóság hű képét sem szerkesztheti meg.

7. A leplezés, a zárolás új tárgyiaságot kölcsönöz a valóságnak: mintegy „második világot” szül, amelynek saját — önműködőnek látszó — törvényei vannak. Ezek a törvények a valóság tényleges birtokbavételét — fokozatosan kiterjedve — akadályozzák. A leplezett valóság tehát nem megdermedt, mozdulatlan, amelynek léthelyzetét csupán a tőle elkülönített nyilvános valóság mozgása, változása befolyásolhatná, hanem olyan képződmény, amely állandóan terjeszkedik, és a lehető legmesszebbmenően kihat a nyilvános valóságra. Ebben a folyamatban pedig tulajdonképpen a valóság ellenőrizhetősége vész el.

8. A titok terjeszkedésével, újratermelődésével együtt különülnek el a vele kapcsolatos szimbólumok és intézményes formák is. Ha a zárolás kezdetben egy egész közösségnek (törzsnek) a világgal kapcsolatos alapvető (mitikus-metafizikai) intuícióinak az értékvédelme, amely ugyanakkor az egyéni titkokat tiltja (lásd: Mircea Eliade: *Les secrets...* In: Mircea Eliade: *L'Herne*. Paris, 1978. 61.), akkor az később az egyéni intuíciókra és a velük kapcsolatos szimbólumokra is áttérjed (pl. sámánizmus). Ezért a leplezett valóság és a vele kapcsolatos zárolás közvetlenül úgy jelentkezik, mint a kapcsolatoknak csupán az egyik oldalán felhalmozott tudás (lásd Georg Simmel: *I. m.*), valamint az ehhez kötődő előnyök, amelyek maguk is fontos szerepet játszanak a differenciálódási folyamatokban. Azután intézményesen is megoszlanak a leplezés folyamatát kiváltó, tárgyát, célját első megközelítésben leszögező, valamint az azt megvalósító folyamatok. Jellemző példa erre az *agentes in rebus* (publicis) intézményének a fejlődése a késő antik római birodalomban: kezdetben (Hadrianus korában) a császári követek a legmegbízhatóbb, legelkötelezettebb emberek voltak, akik bármilyen szakosodás nélkül mindenféle feladatot kaphattak, és hajlandók is voltak végrehajtani. Diocletianus ezeket valóságos hadtestté alakítja át. Feladataik még most is szerteágazóak, de őket már egy sajátos felkészítő testületben, a *Schola agentum in rebus*-ban, képezik ki, amelynek a vezetője (a *Princeps scholae*) ugyanakkor egységsítési is a megszerzett információkat, és azokat egyenesen a császárhoz továbbítja. II. Constantinustól kezdve az ő feladatukká válik az állami posta, valamint a birodalom magas rangú tisztviselőinek azonos módon való ellenőrzése is. Fejlődési irányja szempontjából tehát a folyamat a következő tendenciára utal: a többé-kevésbé meghatározatlan hatáskörű, főként a birodalom népeinek az ellenőrzésére, a rendfenntartásra, valamint a császári utasítások módosulatlan továbbítására hasz-

nait alkalmi megbizottakból *katonai*, kimondottan az effajta tevékenység céljából kiképzett osztag lesz, amelynek feladata a tárgyilag célszerűen követett valóságterületről leplezett úton nyert információk alapján alkotott egységes kép kialakítása és a hatalom tájékoztatása; a terjeszkedés azután a posta, a hírközlés irányában történik, és idővel az egész államgépezetet átfogja. (Lásd Wilhelm Blum: *Curiosi und Regendarii. Untersuchungen zur Geheimen Staatpolizei der Spätantike*. München, 1968.)

9. A leplezés a hatalom útja és az uralom eszköze. A leplezés a valóság nyilvános képét a (bármilyen) hatalom saját értékelésével kapcsolatos elgondolásai alapján módosítja. A leplezett valóság kategoriális szerkezetének mozgása azonban azt sugallja, hogy a zárolás a leplezettől csupán felaprózott és egyenmű képet tud alkotni, és hogy a nyilvános valóságot is csak egy hasonló feldolgozás eredményeként tudja felmutatni. Ez a kép csupán atomizált lehet helyes, és csak ennyiben válhat a hatalom szempontjából célszerű döntések alapjává. A leplezett valóság és zárolása, ezeknek a kiterjedése egyszerűségi állandóan szélesíti és elmélyíti azt a valóságzférát, amelyről csak atomizált fogalmat alkothatnak. A zárolás szolgáltatja ismeret atomisztikus helyessége, valamint a rájuk alapozott döntések atomisztikus célszerűsége nem vezethet félre a folyamat lényegét, vagyis kategoriális szerkezetét illetően.

10. A leplezett valóság tehát a nyilvánostól elkülönülő, arra ráépülő második világot hoz létre, amely nem csupán egyes területek céltázas rejtegetéséhez, szándékos álcázásához vezet, hanem megteremtí és kiterjeszti a zárolás intézményes és leplezett formáit is. Természeténél fogva ez a folyamat szélesedő, és a nyilvános valóság egyre több oldalát vonja hatáskörébe, egyre több tevékenységformára nyomja rá bélyegét. A szolgálati vagy munkahelyi titok formájában egyre több emberi tevékenység mindennapjait szervezi át a leplezett valóság kategoriális szerkezetének elvei alapján, és terjed ki a nyilvános munkamegosztásban való egyénileg és személyesen lehetséges részvétellel is. Az az előny, amelyet bizonyos tények kizárólagos tudása, birtoklása biztosít, azonnal kihát a velük kapcsolatos tevékenység minden formájára. Wolfgang Mende, aki a hivatali titkot kizárólag a jogász szémszögéből vizsgálja, e titok megtartásának feltételeit a következőkben látja: róla *kisszámú* személy tudjon, akiket *adminisztratív szabályok* tartanak kényszerhelyzetben; munkájuk, beosztásuk olyan legyen, hogy lehetőleg kiküszöbölje a titkolt jelenség *egész egyéni belátásának lehetőségeit*. A beavatottaknak ennek ellenére *zárt* csoportot kell alkotniuk, de ez nyilván a titok általános kérdéseire, kizárólagosságának általános célszerűségére vonatkozik, hiszen a belső kommunikáció nem nyújthatja a jelenség egészének minden egyén számára adott áttekinthetőségét. (Lásd Wolfgang Mende: *Die Weitergabe von Privatgeheimnissen durch die Polizei*. Mainz, 1979. 9–10.) Itt szándékosan összpontosítottunk az alkalmazottaknak a leplezett valóság szempontjai által kialakított eldologiasodására, és tekintünk el más meghatározottságoktól, mert a leplezett valóság és a zárolás sajátos szerepét akarjuk kihangsúlyozni, de emellett azt is, hogy ez a valóság és manipulálása a zárolás körülményeiben atomizálódik, annak egészéről és főként a kihatásainak egészéről alkotható kép elvész.

11. Érdekes feladat lenne megvizsgálni azt, hogy milyen szerepe van az emberiség mai, globális kérdéseinek a kialakulásában annak, hogy a jelenkor a titok eddig sohasem tapasztalt szerteágazását is képviseli, hogy az emberiség leglényegesebb aktusait ma már kivétel nélkül a leplezés övezi. A lényeges tudományos, műszaki megvalósítások, a legátfogóbb politikai döntések titkos körülmények között születnek. Ez azt is jelenti, hogy nem lehetséges azok kihatásainak, időbeli következményeinek egészét megvitatni, átlátni, így a részletkérdések lát-szólag önmaguktól növekednek átfogó jellegűvé anélkül, hogy időközben az emberiségnek lehetősége volna „megtanulni” a globális kérdések megoldását, sőt képességei egyre távolodnak a problémák méreteitől. (Lásd J. W. Botkin—M. Elmandjra—M. Malița: *Orizontul fără limite al invățării*. Buc., 1981.)

A leplezés tehát nem egyszerű „védőburok”, amely a valóságot módosulatlanul tartósítja, nem is egy bizonyos lényeg háborítatlan kifejlődésének eszményi körülménye. A zárolt valóság történelmi képe eltorzul. Ha fény derül is valaha az egykor titokban tartott jelenségekre, akkor sem feledkezhünk meg arról, hogy annak titokban kifejlesztett vonatkozásai atomizáltak, szilárdak, és még ezután is hatnak. A felfedés, a nyilvánosság tehát nem automatikus megoldása is egyben a titoknak, mint amilyen önműködően egykor annak valóságos ellen-tétévé lett. (Lásd Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp., 1971.) A leplezés azonban csak a kérdések elmélyítését, a történelmi világ feldarabolását, a valóság feletti ellenőrzés „ elvesztését” hozhatja.

MŰVÉSZELET

én találtalak ki
s most szépségedet kenyérként tördeled
mindenki látja

én találtalak ki
s lám ősztt lebbentő hajadban
apró csat vagyok.

Hajdan házinyulak szállása voltál
lecsuktad szemed s én elálmosodtam
ma villamoson utazom
szinte szégyellek verset írni már
s ha ládádba csomagolhatnám az életem
városszélen hagynám boldogan
mint ifjú kerékpáros.

No lám akár a mesében bekopog
a csillagóra-leolvasó
eszembe juttatja hogy élek
bizonyosságként jön a könyvelő
eszembe juttatja hogy élek

te nem jössz
a tükörből bamba mosolyom
mintha helyetted kiáltana rám:
„élsz te ostoba?“ „éj!...“

ELROZSDÁLVA

kormányokat nevezünk ki a holdra
nemsokára foggal találjuk fel a kenyeret
az esőt gépesített szivárvány nyírja
láncfalpakon mutatja magát az ikon.

Akár a vásárban kabátod ujjából
húzod elő sírunkat te jóságos isten
kancsal dicsfényed világánál
fényesíti bakancsait a diadal
óramutatók közé ugrik egy majom.

Miért nem vagy boldogan öntudatlan akár a bolond
húznád madzagon berkek felé a városokat.
Szennyezett tengerek hulláma verdes
költöznek majd tiszta csillagokba.

Láttam elrozsdálni az angyalt az autótetemőben.

CZÁBÁR LÁSZLÓ fordításal

Az ázsiai termelési mód régii és új vitájához I.

Az ázsiai termelési mód (a továbbiakban ÁTM) fogalmáról és elméletéről először a húszas-harmincas években zajlott nagyobb szabású vita a Szovjetunióban. Erre az első vitára még főként az nyomta rá bélyegét, hogy résztvevői ekkor még nem ismerték Marx kéziratok hagyatékát. A *tőkés termelés előtti tulajdonformák* című vázlat például csak 1939—1941-ben jelent meg a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában (az ún. *Nyersfogalmazvány* különálló részeként). A *német ideológia* is csak 1931-ben látott napvilágot a MEGA kötete gyanánt. E körülmény jórészt megszabta a vitában résztvevők értelmezési „játékterét”.

Az ÁTM fogalmához a *marxi életműben egész elmélet társul*, mely a marxi történetelmélet szerves része. A világtörténelem „háromfázisos elmélete” (prekapitalizmus—kapitalizmus—kommunizmus) Marxnál kétségkívül az alapformák változatosságán és változékonyságán alapul. Az ÁTM tehát Marxnál olyan kategória, mely az Európán kívüli történelmi mozgást a maga sokféleségében ragadja meg (természetesen a „prekapitalista fázison” belül). A „formációk elmélete” azonban nem kész, befejezett mozzanatként jelentkezik a marxi életműben, hanem fokozatosan kristályosodik ki az elméleti fejlődés folyamatában. A világtörténelem hegeli sémájának meghaladásával már hegeliánus korszakában foglalkozik Marx. Történetfilozófiai felfogása végül is a hegeli hagyományok kritikai átértékelése nyomán körvonalazódik, amennyiben Marx egy az egyetemes emberi fejlődés egyenlőtlen, szakaszos jellegét tételező evolúciós sémából indul ki.

A *Gazdaságfilozófiai kéziratok*, majd az Engelsszel közösen írt *A német ideológia* elsősorban az európai tipikus fejlődési út prekapitalista alapformáira összpontosít. Az antikvitás és feudalizmus előképét jelző törzsi társadalmak sokféleségét és az ebből adódó alternatívákat is érzi, de elméletét nem tudja globálisan konkretizálni, így az ázsiai problematika egyelőre még háttérbe szorul. Bármennyire igyekeznek egyesek (Tőkei, Godelier) eltúlozni a negyvenes évek, különösen *A német ideológia* formációelméletének érettségét, még nagy a távolság *A tőkés termelés előtti tulajdonformák* című rész történetelméleti koncepciójáig. A marxi világtörténet-elmélet a prekapitalista formák korszakolásában még a hegeli sémát követi; e séma gazdagodását majd csak *A tőke* köteteinek előmunkálatai jelzik. Marx saját bevallása szerint tizenöt év gazdasági tanulmányainak eredményeit összegezve jut majd arra a következtetésre, hogy „nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulatok progresszív korszakaiként”. (Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához”. MEVM I. Bp., 1963. 367.) Ettől fogva az ázsiai problematika Marx minden jelentős munkájában *A tőke* kötetektől egészen az utolsó idevágó munkájáig, a *Zaszuics-fogalmazványokig* napirenden van.

Kétségtelen, hogy angliai tartózkodásának (London a világerintkezés akkori központja lévén) jelentős szerepe volt abban, hogy Marx az ázsiai problematikáról kialakított korábbi felfogását némiképpen módosította. Már az 1850-es évek elején írt cikkei, levelezései arról tanúskodnak, hogy a keleti problematika a kor politikai eseményeinek összefüggésében főleg a zárt természeti gazdálkodású faluközösségek szervezetének megismerésével (India) erősödött fel munkásságában. Londonban a napi politika szintjén jelentkező tapasztalat, hogy a „kapitalizmust” tengerként veszik körül a fejlődésükben megrekedt, az ősi múlt örökségét magukban hordozó, ezektől a korlátoktól önerejükben szabadulni nem tudó társadalmak. Marx felfogása az óázsiai, ázsiai fejlődés, az átmeneti formák és osztályszervezetek, a despotikus és nem despotikus utak stb. differenciáltságában mindinkább egyetemessé vált, azaz kinötte eredeti, csak az ázsiai földrészre szorítkozó kereteit. Engels, aki nem ismerte sem a *Nyersfogalmazványokat*, sem a *Zaszuics-levelezést*, az uralmi és gazdasági viszonyok keletkezésének magyarázatában még egyértelműen a marxi örökségre támaszkodik. Nem ilyen egyértelmű viszont az a kép, amelyet Engels az osztálytársadalom keletkezéséről alakított ki. (MEM 20. 175—176.) Az osztályképződés ázsiai útja mellett ő ugyanis feltételez egy másikat is, a rabszolgatartó társadalom felé vezetőt. Valószínűleg úgy vélte, hogy az ázsiai társadalmak faluközösségi jellegüknél fogva valójában nem haladták meg

az ösközösséget, az igazi meghaladás a rabszolgatartó társadalommal megy végbe. Mindenesetre az *Anti-Dühring* lesz a későbbiek folyamán az a mű, amelyre egyaránt hivatkoznak az ATM és a rabszolgatartó modell hívei.

Tény, hogy Engels sem *A család, a magántulajdon és az állam eredetében*, sem *A munkásosztály helyzete Angliában* 1887-es kiadásához írt Előszavában nem tesz említést az ATM-ről. Ez talán azzal indokolható, hogy őt mindenekelőtt az európai fejlődés, az emberiség európai fejlődésének tipikus útja érdekelte. S hogy ezt genezisében igyekezett megragadni, azt a német faluközösségekről (Mark) írt munkája, valamint az orosz obscsina kapcsán kifejtett álláspontja tanúsítja.

Az ázsiai problematika általános történetfilozófiai tartalmát és konkrét történeti jelentőségét a német szociáldemokrata és az orosz forradalmi munkásmozgalom teoretikusai egyaránt felismerték, és világosan megfogalmazták. Az ATM marxi kategóriáját többen is megpróbálták hasznosítani. August Bebel például az iszlám kultúrkör elemzésében alkalmazta e fogalmat. Ezzel felkeltette Karl Kautsky érdeklődését, aki saját koncepcióját a *Die Neue Zeit* hasábjain fejté ki. 1887-ben Heinrich Cunow, akinek munkásságát maga Engels is nagyra értékelte, a prekolumbián, amerindiai civilizációk körében kísérlete meg konkretizálni a marxi fogalmat. (*Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaft*. Ausland, 1890. nr. 42—44.; *Die soziale Verfassung des Inkareiches. Eine Untersuchung des altperuanischen Agrarkommunismus*. Stuttgart, 1896.; *Geschichte und Kultur des Inkareiches*. Amsterdam, 1937.) A húszas években Kautsky és Cunow munkáit oroszra is lefordították, s nagy hatásuk volt az ázsiai problematika szovjet kutatóira.

A német szociáldemokrata párt teoretikusainak történetelméleti munkássága kétségtelenül jelentős mozzanat a marxizmus történetében. Elméleteik Max Weber eredményeire támaszkodtak, ő viszont egyetemes gazdaságtörténeti vázlatában, továbbá az uralom-, vallás- és politikai szociológiai munkáiban, illetve történeti-szociológiai jellegű vizsgálódásaiban (*Gazdaság és társadalom*. Bp., 1967.; *Allam, politika, tudomány*. Bp., 1970.; *Gazdaságtörténet*. Bp., 1979.; *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 1982) az ázsiai és az európai történelmi mozgás különbségeinek tekintetében nagyjából a Marxéhoz hasonló eredményekre jut. Jogosan feltételezhetjük tehát, hogy Weber Marxtól vette át nemcsak történetiszertelét, hanem a történelem és szociológia együttes alkalmazásának módszerét is. Véleményem szerint nincs igaza Ágh Attilának, amikor azt állítja, hogy Weber a hatalmi szervezet egyes képződményeit (bürokrácia, állam, illetve a társadalmi rétegek, osztályok, rendek problematikáját „tisztán technikailag” tárgyalja, vagyis a szervező és nem kizsákmányoló funkciójukban — pl. az óázsiai bürokratikus despotikus struktúrák esetében. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 6:1099—1128.) Weber ugyanis minden történelmi korszakban a társadalmi intézmények és a társadalmi élet különböző területei közti összefüggéseket kereste, így többek között az eszmék és a társadalmi lét összefüggését is.

Ami a keleti bürokratikus despotikus struktúrákat illeti, Weber nyomtatékosan hangsúlyozza, hogy az ókinai konfucianus típusú hivatalnoki apparátusnak nemcsak szervező funkciói vannak, hanem kizsákmányoló, külön rendet képező státusában, működésének mechanizmusában alapvetően szemben áll a patriarchális nemzetségi, illetve a faluközösségi viszonyokkal. Weber tehát Kelet összefüggésében olyan alapvető tényezőkre hívja fel a figyelmet, amelyek nemhogy összhangban vannak a marxi Kelet-képpel, hanem ki is egészítik azt. S egyáltalán nem véletlen, hogy Weber hatása a marxizmusban például olyan személyiségek-nél is jelentkezett, mint Plehanov, Kautsky, Cunow, valamint Lukács és Bogdanov.

A marxi történetelmélet ázsiai problematikája és annak orosz vonatkozásai legmarkánsabban Plehanovnál fogalmazódnak meg. Szerinte az orosz fejlődésnek vannak olyan sajátosságai, amelyek megkülönböztetik a nyugat-európai országok történelmi folyamatától, és a nagy keleti despotikus fejlődési folyamatára emlékeztetnek. 1899-ben már sokkal kategorikusabban fogalmaz: „A régi Moszkvai Oroszország teljességgel ázsiai jellegével tűnt ki. Ez szembevetendő gazdaságilag éppúgy, mint jogilag, mint az államirányítás egész rendszerében.” *Az Anti-Dühring* kapcsán állapítja meg: „Ha Engels megjegyzése szerint a faluközösségek mindenütt Indiától Oroszorszáig a despotizmus gazdasági alapjául szolgálnak, akkor ennek a jelenségnek egyik alapvető oka a naturálgazdálkodás feltételeiben van, amely kizárja a gazdasági munkamegosztást, és kis csoportokra tagolja az egész földművelő lakosságot, amelynek nincs szüksége egymásra, ezért közömbösek egymás iránt, éppenséggel a gazdasági és társadalmi helyzetük teljes azonosságá révén.” (*A marxizmus alapvető kérdései*. Bp., 1948. 76—77.)

Igen fontos az ATM szovjetunióbeli vitája szempontjából Plehanov következő passzusa: „Marx szerint a társadalom gazdasági fejlődésének egymásra következő nagy szakaszai az ázsiai, az ókori, a hűbéri és a modern polgári termelés. Felte-

hető azonban, hogy az ázsiai és az ókori termelés viszonyát illetőleg megváltoztatta nézeteit, amikor megismerte Morgan könyvét az ősi társadalomról, [...] például a kínai vagy a régi egyiptomi gazdasági fejlődés törvényei nem vezettek az antik termelés kialakulásához, [...] inkább a fejlődés azonos szakaszának két egymás mellett futó változatáról beszélhetünk. Az ókori társadalom a nemzeti társadalomra következett, és ez utóbbi volt az ázsiai termelési rend is. Mind az ázsiai, mind az antik társadalom a nemzeti társadalom méhében kialakuló termelőerők működéséből következett, amikor ezek az erők a nemzeti társadalmat felrobbantották. Persze, nagy a különbség az ázsiai és az antik társadalom között. E különbségnek az oka, hogy mindkettő különböző természeti-földrajzi körülmények között keletkezett. Más gazdasági szervezetet tettek szűkebbé a természeti viszonyok az ázsiai s mást az antik termelési rend esetében." (I. m. 79—80.) A plehanovi szövegekből három dolgot emelhetünk ki: a) az orosz történelmi múlt egy bizonyos szakaszában az ázsiai jelleg az uralkodó (moszkvai Oroszország); b) Morgan művének olvasása után Marx megváltoztatta korábbi véleményét az ázsiai és az antik társadalmak tekintetében; c) a keleti és a nyugati történelmi fejlődés különbözőségeinek oka a természeti-földrajzi tényezőkben keresendő. Plehanov a két alakulatot, Marx nyomán, progresszív egymásutániságában fogja fel, de inkább pluralitásról beszél, vagyis a fejlődés azonos szakaszának két egymás mellett futó változatáról, elvetve ezzel a lineáris fejlődés hipotézisét. Plehanov jól érzékeli a történelmi mozgás sokféleségét, a sokféleség okait azonban — mint láttuk — az eltérő földrajzi környezetben jelöli meg. A marx gondolatmenetben a földrajzi környezetnek jelentős szerepe van, de hatását a történelmi környezet összefüggésében, annak kölcsönhatásában vetette fel a keleti társadalmak vonatkozásában is, tehát nem egyetlen olyan tényezőként, amely eleve meghatározza az illető történelmi mozgást. Plehanov ugyanakkor olyan gondolatokat tulajdonít Marxnak, amelyeket hiába keresnénk műveiben. Például az *Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához”* sokat idézett mondatának értelmezésében önkényesen jár el akkor, amikor az ázsiai, antik, hűbéri és modern tőkés termelőmódokat úgy fogja fel, mint amelyek egymásutániságában egyik az előzmény és a másik a következmény. A fejlődés olyan sémáját sugallja, amely szerint az antikvitást közelező módon a hűbéri, ezt meg a tőkés formáció kell hogy kövesse. Ezzel szemben Marx az ázsiai, antik, hűbéri, modern tőkés termelési módokban történelmi mozzanatokot lát, amelyeknek egymásutánisága egy fejlődési fokot, szintet jelez. Tehát nem azt mondja, hogy az előbbit „szükségszerűen” az utána következő kell hogy kövesse, mert itt Marx világosan érzékelteti, hogy ezek haladó korszakokként legfeljebb csak „nagy vonásokban” jelölhetők meg.

Az ázsiai problematika ellenfelei rendszerint arra a levélre támaszkodnak, amelyben Plehanov elmondja, hogy 1895-ben felkereste őt egy ember (Lenin), aki arról akarta meggyőzni, hogy Oroszország a nyugat-európaihoz hasonló történelmi utat járt be. Ebből az következne, hogy maga Lenin is az ázsiai problematika ellenfelei közé tartozott. Lássuk, mi volt Lenin álláspontja ebben a kérdésben: „Amennyiben a moszkvai Oroszországban nacionalizáltak a földet — állapítja meg Lenin —, annyiban egy ázsiai termelési mód volt a moszkvai Oroszország gazdasági alapja.” (*Összes művek* 13. 4.) A Marx és Engels levelezéseire irt megjegyzéseiben az ÁTM-ről Lenin a következőket emeli ki: „A keleti rendszer kulcsa: a föld-magántulajdon hiánya. [...] Az egész föld az állam fejének tulajdona. [...] Az ázsiai falvak zártak, önellátók (naturális gazdaság); az ázsiai rendszer bázisa: a központi kormányzat szervezete+public works (köz munkák).” (*Konspekti*, Moszkva, 1959. 260., 263.) Majd így folytatja: „A XX. században pedig feltétlenül túlsúlyba jutott a tőkés termelési mód. Az ázsiai termelési módon alapuló nacionalizálást Plehanov összekeverte a tőkés termelési módon alapuló nacionalizálással. Érvelésének premisszáiból a moszkvai Oroszország restaurációja, vagyis az ázsiai termelési mód restaurációja következik, tehát valami olyasmi, ami a kapitalizmus korában merő képtelenség.” (*Uo.*) Lenin ismerte a marx fogalmát, de ritka esetektől eltekintve általában az ázsiai társadalmakra „a keleti módon elmaradott országok” jelzőt használja. Viszont az idézett részből annyi bizonyosnak látszik, hogy Lenin csak az orosz múlt egy adott szakaszára vonatkoztatta az ázsiai jelleget, s eleve elveti az ázsiai bizonyos maradványainak feltételezését a későbbi korszakokra, mint pl. Nagy Péter korára s az ezt követő történelmi periódusra vonatkozóan. Tény, hogy nem ismerte *A német ideológiát* és a *Grundrisset*. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy Lenin nem utasította el egyértelműen az ÁTM fogalmát, mint ahogy azt Tókei Ferenc állítja. (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 2.)

A húszas évek végétől a marx ÁTM fogalma és elmélete újabb fázisba lép. A kínai forradalom egy sor gyakorlati-politikai és elméleti kérdést vetett fel. A

probléma a Szovjetunióban a Komintern keretében öltött időszerű politikai jellegét. Az 1927-es kínai felkelés eseményei szükségessé tették végre a kérdés elméleti megközelítését.

A kínai múlt tekintetében egymás konkurrensiként léptek fel az ÁTM, a feudalizmus és a rabszolgatartó modell hívei. Ez utóbbiak álláspontja szerint a magántulajdon mintegy „készen pattan ki” a civilizációk bölcsőjéből. A polgári történetírásban E. Meyer és G. Maspero képviselte ezt a nézetet. Ha az osztálytársadalom csak a magántulajdon meglétén alapulhat, e modell hívei kénytelenek a magántulajdon elemeit becsempészni a keleti gazdasági-társadalmi alakulatok látszólagos tulajdonnélküliségébe. Ebből „logikusan” következik, hogy a tőkés termelést megelőző társadalmak elméleti vizsgálatában a tőkés modellt kell alapul venniük. Ez pedig elkerülhetetlenül elvezet (mint később Sztálinnál tapasztalhatjuk) az ÁTM tagadásához.

Az ÁTM kategóriáját Kína sajátos fejlődésének megértésében elsőként Varga Jenő vette igénybe egy 1925-ben közölt cikkében. (*Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról*. Bp., 1965.) Varga álláspontja a szovjet sinológia patriarchális vonalához állt közel, s részben Webertől is kölcsönzött. Kérdésfelvetése viszont aktuálpolitikai igényű: csatlakozik-e a parasztság a munkásosztály megindította forradalomhoz? S kijelenti, hogy a kínai forradalom távlatait csak az ÁTM elmélete alapján lehet felmérni, mivel Kínában nincs valódi nagybirtok. A marxizmus ÁTM fogalmára támaszkodik A. J. Kantorovics is 1926-ban, aki konkrét történelmi forrásanyag alapján, a kútföldek rendszeréből kiindulva bizonyítja, hogy a magántulajdon Kínában sohasem tud általánossá válni. A kínai gazdaság jellemzője a kistermelő. Európai értelemben vett feudalizmusról nem lehet beszélni. Szerinte az államnak és az uralkodó osztálynak pozitív irányító funkciója volt. Az ázsiai „pangást” Kantorovics az egyenlősítő földbirtokból vezeti le. (*Szisztéma obszecsztvennih otnosenij Kijaja dokapitalisztjicseszkoj epoki*, Novij Voszok, 1926. 15.)

Az ÁTM marxizmus fogalmát történetfilozófiai oldalról elsőként Magyar Lajos közelítette meg a húszas évek végén. (*Kései tudósítások*. Bp., 1966. és *A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*. Bp., 1981.) Magyar, a szovjetunióbeli egykori emigráció tagja a marxizmus ÁTM elméletének egyik első, legjelentősebb kutatója. Elsősorban a kínai forradalom stratégiájának kidolgozásához kívánt hozzájárulni. Több évet töltött Kínában, így alkalma volt a kínai viszonyok háttérének kutatására. Kimutatja, hogy a XX. század eleji Kínában tovább él az „ázsiai jelleg”, amelynek alapmotívuma: a földjáradék és az adó egybeesése. Miután a marxizmus elmélete alapján elemzi a prekapitalista termelési módokat és az azok közötti eltéréseket és hasonlóságokat, arra a következtetésre jut, hogy „az ázsiai termelési mód nemcsak hogy nem létezett a maga tiszta formájában, hanem bizonyos történelmi és társadalmi körülmények között még ott is lérejelehetett, ahol a földművelés feltételei lényegesen különböztek azoktól, amelyek a Keletet jellemzik. Alapjául azonban minden esetben a föld nacionalizálása szolgált.” (*A kínai mezőgazdaság hagyományos szerkezete*. Bp., 1981. 19.) S itt Oroszországra utal, minthogy a továbbiakban Plehanov és Lenin nézetkülönbségét is érinti, és hangsúlyozza, hogy a föld nacionalizálása itt is ázsiai vonásokat mutat. (*I. m.* 20.) „Valamennyi keleti despotikus rendszert — állapítja meg — a következő vonások jellemzik: 1. A közmunkák a központi kormányzat hatáskörébe tartoznak. 2. Emellett az egész ország — néhány nagyobb várost leszámítva — falvakra oszlik, amelyeknek teljesen külön szerkezetük volt, és egy-egy magáértvaló kis világot alkotnak. Így jellemzi Marx az ázsiai despotikus rendszert. Engels számos esetben visszatért ehhez a kérdéshez, s nemegyszer rámutatott, hogy az ázsiai despotikus rendszerek alapvető, megkülönböztető vonása éppen a társadalmi munkák, köztük a mesterséges öntözés megszervezése. Keleten általában, de különösen Távol-Keleten, a keleti despotikus rendszer nem csupán a közmunkák megszervezője, hanem meg kell szerveznie az egész társadalom megóvását az elemi csapások következményeitől. A keleti társadalmakra oly jellemző gabonaraktár-rendszer megszervezésére gondolok.” (*I. m.* 20.)

A gyarmatosítás, a kereskedelmi és uzoratóke a keleti társadalmak alapját alkotó zárt, önellátó faluközösségek bomlását váltotta ki; ez a folyamat Kínában egy évszázaddal korábban megindult, mint Indiában. Mindezek eredményeképpen egy átmeneti tulajdonforma jött létre, s történelmietlen eljárás az ázsiai társadalmakban a modern polgári magántulajdon alakzatait keresni.

Magyar Lajos könyvét Varga Jenő ismerteti, s ezzel elindul az ázsiai probléma első vitája a húszas évek végén. Mindehhez még hozzájárultak D. Rjazanov szövegkiadásai is, mindenekelőtt Marx Indiával kapcsolatos cikkeinek publikálása. Feltételezhetjük, hogy bár *A német ideológia*, a *Nyersfogalmazvány* és az

Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatához” 1931—1941 között jelentek meg, a vita résztvevőinek szerves kapcsolatuk volt a Rjazanov-kollektívával, belső anyagként jóval korábban, menet közben már hozzájuthattak ezekhez a művekhez.

1928-tól pezsgő nyilvános vitákra kerül sor. Elsőként a Kinakutató Intézet szervez vitát 1929-ben Leningrádban. A moszkvai nagy vitát a Történelem-Marxista Társaságának szociológiai szakosztálya szervezi. Ez utóbbi vitán Magyar Lajos összegezi az ÁTM-dal kapcsolatos véleményét: Keleten központosított állam-szervezet alakult ki, ez és a hivatalnoki osztály látta el a gazdasági-szervező-irányító szerepét; az egész rendszer alapja a faluközösség, nem alakult ki társadalmi méretekben magántulajdon, az államforma a despotia. Magyar véleményét A. Lomakin igyekezett alátámasztani, aki *A tőke értékőbblet-elmélete* alapján felhívja a figyelmet arra, hogy a földhasználat és -tulajdon két különböző dolog. Kínában a föld a faluközösség tulajdona, a paraszt csak használója annak. A többletterméket az állam és a hivatalnoki apparátus vonja el. A társadalmi szerkezet lényeges változást nem ismer a gyarmatosításig.

Az 1928—1930 közt lefolyt vitáknak az volt az eredményük, hogy közismertté tették a marxi fogalmat. Az ÁTM hívei (az „aziatszikok”) a marxi kategóriát már nem vonatkoztatták Kína jelenére, csak múltjára. A vita nyomán a néprajzosok, az östörténészek is tanulmányozni kezdték az ÁTM alkalmazásának lehetőségeit szakterületeiken. Monografikus feldolgozások is napvilágot láttak: Rejszer Afganisztánról, Tao Cin-sen Kínáról, Stuszer Indiáról, Wittfogel ugyancsak Kínáról írt könyvet.

ÁTM-ről szóló elméleti következtetéseit Magyar Lajos 1930-ban összegezi. Konklúzióit ezúttal heves ellenállás fogadja: azzal vádolják, hogy szembekerült a marxi állam- és formációelmélettel.

Az Akadémia Kelet-kutató szakosztálya szervezte leningrádi vita (1931. május—június) volt az utolsó ebben a tárgykörben. Az ÁTM képviselői most kerültek először fölénybe, mégis M. Godesz vitázárónak szánt véleményében „helyesebbnek tartja sajátos feudalizmusról beszélni Keleten, nem pedig ázsiai termelési módról”. (Agh: I. m.)

Varga Jenő 1964-ben elmondja, hogy a leningrádi vita lényegében nem zárta le a kérdést. Ez már azért sem történhetett meg, mert Sztálin levelet írt a *Proletarszkaja Revolucija szerkesztőségének*. A levélben leszögezi: ideje véget vetni annak, hogy a marxizmus és bolsevizmus alapkérdéseit vita tárgyává tegyék. Ez nemcsak a marxi ÁTM elmélete körül vita mesterséges lezárását jelentette, hanem a marxi formációelmélet dogmatizálásának kezdetét is. 1931-től nyilvános formában nem beszélnek sem az ázsiai feudalizmusról, sem az ÁTM-ről, hanem ehelyett általánossá és kötelezővé válik a rabszolgatartó modell elmélete mint valamennyi osztálytársadalom mindenkori kezdete.

Az ázsiai problematika néhány utóregéstől eltekintve visszaszorul a szaktudományokba, hogy aztán az ötvenes években több országban párhuzamosan újra napirendre kerüljön. Az új vita a régiek szerves folytatása. Az ÁTM elméletének „újrátárgyalását” a megváltozott körülmények tették szükségessé.

LÁSZLÓFFY ALADÁR

„Ki és mi vagy ...”

Ami megmarad — az élet nem művészi szándékból megmutatott arcából marad meg mindig. Egy-egy aztán névről ismert Arc tükrében. Ezek az arcok antik komédiás-maszkok, ezek a komédiás-maszkok tükrök. A XIX. század tudata Goethét, Beethovent, Faradayt és Darwint játszotta az emberiségnek; Verne Gyulát és Dosztojevszkijt — s ezek a komoly játékok közelről és kezdetben nyíltzini rögtönzések voltak, mint minden előttük is, hogy aztán klasszikummá váljanak, a tudat megdicsőült normáivá, aranyalappá.

A kor magyar irodalmából, eszméletéből ami ide tartozik, elválaszthatatlan két szétválaszthatatlan névtől: Petőfi és Arany. A köznapi s az emelkedett egyaránt e két, különösen egyező és különböző mester dagerrotípiá-műhelyéből, gyorsfényképészetéből került fel a falakra.

Ünnepeltünk: Arany János, ki mindig a második e felsorolásban — első abban, ami csak reá tartozik végül és azután, hogy igazán és sokáig egyedül maradván a Világos utáni időszak Petőfi-utánzóinak fárasztó vonulása közepette, kitartóan jelenti ama maximumot, melyen szerencsére egy kor kultúrája méretik. Egy már XX. századi ízű metaforával: Ő volt az a pilóta, aki a találatot kapott gépet társa holttestével együtt épségben visszahozta, fél szárnyal is. S még ámulatraméltóbb, hogy mindez nem is volt kényszerleszállás.

Petőfi, akinek kora tovább tart, mint személyes élete! S Arany mint korszak a korszakban, melyet maga hordoz korként, végig. Petőfi meghatározó létének, maga-robbanásának idején egyszercsak ott a *Toldi* is, s ez nem Petőfi-hatás, nem Petőfi-ihlet, kreatúra — legfennebb Petőfi-program, Petőfi-szövetség. Az egyetlen figyelemreméltó. „Ki és mi vagy, hogy így, tenger mélységéből...?” Tulajdonképpen ez volt a lényeg — a „második” is így érkezett! Véletlen? Szerencsére több, mint ahogy az is szerencsénél több: az életképesség biztos jele, hogy a társadalom minden osztálya és rétege hirtelen megtáltosodik, mi több: hosszas tévelygés és lapulás után konvergens célratörésben ontja a tehetségeket, a kiválóságokat, iskolaelapítókat, csapatkapitányokat, gróf Széchenyiék Stefferl-jétől a Petrovics mérszárosék fiáig, s még a leszegényedett hajdúivadék földművesek tizedik gyermekében is nagy szellemi reformátort tartogat a „sors” már-már megint éppen veszni látszó népének s hazájának. Nem marad más hátra, mint bizonyítani az éppen ilyesmire éppen figyelmes nemzet, a nagyérdemű közönség előtt: — csak ama tojánhéjat kellett áttörnie, s attól kezdve „költői pályája emelkedő irányba halad...” Egyszerű, de igaz is, eladdig, hogy „korán megöregedve, de megbékélt rezignációval szállott sírjába”.

Ami közte van, az utókor száraz szemével hogy is néz ki?

Töbnyire csak az lesz klasszikus, aki előbb közben egy kicsit belekeveredik az újításba. Azt is hihetné az ember, hogy ilyenkor a biztonság, a személyes háttér valóban goethei rendezettségé kellek — s azt is, hogy csak a színesen romantikus végnyomor sajtolja ki a fülemüle szeméből a télen át befagyott gyöngyöt. Mivel mindkettő, a biztonság s a hajszoltság is lételem, s egyik se tévesztendő azért össze saját külsőségeivel, a tehetség, mint a sziklára hullott mag, mint a sivatagi pálima ugyebár, megszerzi magának őket, s megmerítkezik mindkettőben. A sorrend se fontos.

Arany, a centenarizálók mostani hőse közelről örüljön, hogy ép börrrel megússza, s viszonylag tisztességes kenyeret kap két pulyájával a provinciában. „En sokszor vágytam már, hacsak annyi tengert is látni, mint a Korhány egyik mocsárja, vagy a geszti tó a kertben... aztán panaszkodjanak, hogy a magyar költő nem bír oly széles világnézettel, mint például egy Byron” — írja az ötvenes években Nagykőrösről. És az se eléggé köztudott, hogy például 1865-ben az anyagi bizonytalanság érzetében vállalja el az Akadémia titkári funkcióját, nem mint méltanyosság és méltóság jár ki neki, hogy ilyen irányba és arányba mászhassék fel valami számarlétrán. Ezt is csak miután megindította a maga kis lapocskáját, mely egy év múlva már más címen fuldoklik, mivel se így, se úgy nem kapta

meg se az írótól, se a közönségtől a megfelelő (értsd: minimális) támogatást, s három esztendő alatt meg is szűnt. Pedig nem más Ő se, mint az európai értelmiségi, aki élete értelmét találta meg azoknak az értékeknek élvezésében, ápolásában és folytatásában, melyeket ez a földrész szellemi történelme folyamán szellemesen létrehozott a vérfürdők szünetében. Lásd: klasszikum.

Ma már még jobban tudjuk — hiába vannak az évezredek során felhalmozott tapasztalatok: egy bizonyos összhang megteremtése mindig új, újra és újra aktuális és experimentális feladat. Ez pedig az (igazi, az örök) avantgarde. Attól, hogy valami „akadémikus“ vagy „újító“, még nem jó vagy rossz. Miért is rontaná el Vivaldi vagy Krúdy, ami jót megtalált? Valami következetes lehet, hogyha egyenletesen jó — csak a rosszat kell szüntelenül javítani, arra fér rá az elmélyítés. A mindenáron való elmozdulás a jó kész helyzetének tovább-bomlását is jelentené, s rögtön felmerülhet, hogy hányszor érinthetjük a tökéletest, és nyers nyugtalanságból tovább rohanunk. Az eredeti cél szem elől tévesztése mindig a megtévesztés lehetőségének zavarosát is hozza.

„A forma, ha méglyo játékos is, rokon a szellemmel, mely a társadalmi haladás keresésében is vezetője az embernek“ — állapítja meg Thomas Mann. A tehetség s a minőség önvédő összhangjáról van szó; s az igazi meglepetés magának a kultúrának az egészséges folytonossága — bennük, az utólag nagyoknak elismert alkotókban, amennyiben a tehetség biztosítéka mindig a minőségnek, s az igazi minőség aztán emelkedő arányban autonómiát jelent: minél nagyobb egy művész, annál inkább képes felülemelkedni a kánonokon, konvenciókon, alapklisééken. Shakespeare a kor „köztudatában“ cirkuláló történeteket kísért be végleges formájukba, mely kizárólag tőle származik. Raffaello madonna-ábrázolásai látványosan olyanok, mint kortársai; piktor „tömegek“ festegették a témát ott körülötte, de csak Ő volt, akitől más tartalom került e ridegen kanonizált formákba. S a feldolgozások bartóki, bráncusi-i, kodályi példái! Nem a „sablon“ veszedelmes — az egy-egy kultúrkör lelki öntőformája, pusztán technológiai lehetőség —, hanem annak talákozása a tehetségtelenséggel; olyan, mint napjainkban a sikertelen rakétakisérlet, mikor az égi szivar nem száll fel, hanem visszahull.

Am az integrációs elvek ott közelről (ma is) olyan sokfélék, hogy nem modellálhatók darabról darabra, műről műre. Webern szerint az egész zenetörténet nem volt más, mint mind távolabbi kapcsolatok (kapcsolások) állandó keresése és megtalálása. S ez áll valamennyi művészetre. Bizhatunk hát abban, hogy az információáradat (azon belül a kultúra iránti érzéklet csiszoló tudásrész) a komponálódást is jelenti mindig, s állandóan „egységesebbé“ lesz az emberiség? Talán. Elvileg feltétlenül. Addig is örüljünk annak, ami bizonyosság már.

Amennyiben az erkölcs nem egyszerűen és öncélúan holmi szabályok csapdája, hanem a megmaradás feltétele, aminek mindig szembe kell néznie a lételet fenyegető veszélyzetettséggel — bizonyos történelmi helyzetek kultúrávetületének sajátos értékrendje szerint a magatartás erkölcsé is esztétikai szerepet kap. Korunk, az Arany-centenárium igazán ünnepélyes érzékenységgel rezonálhat arra, hogy Ő egészen, mint tünemény, ennek egyáltalán nem elméleti felismerését és igazolását: bizonyítékát jelenti, testesíti meg a maga helyén, maradandóan.

Árkossy István:
Arany János-illusztráció

A tulajdonságok elvesztése

Ahhoz, hogy valakivel vagy valamivel, bárkivel és bármivel megismerkedhessünk, találkozni kell vele; hogy találkozhassunk vele, elébe kell mennünk; hogy elébe mehessünk, rá kell lépni az ő útvonalára. (MIRKO ZUROVAC)

1. Egy (élet)mű egy kultúra írásbeliségének, irodalmának valós tényezője, amíg e többé-kevésbé egységesített, célirányos szervezettségű viszonyrendszer a magáénak vallja, amíg valóban csak annak a keretei közt lehet az, ami, amíg egyáltalán az, ami. A kulturális célrendszer és az ennek megfelelő ízlésnormák változásával azonban a befogadás folyamatában megszűnnek azok az ellenőrző, *tompító* és szelektáló mechanizmusok, amelyek egy adott ízlésnorma szerint manipulált befogadást (receptiót) jellemeznek, s a mű elveszti azt a lehetőséget, hogy továbbra is *közvetlenül* formává, irodalmi alakzattá válhasson, egyszerűen a viszonyrendszer dinamikája alapján, a spontán, természetes változások folyamán. A múltbeli értékek lemerevítése, a befogadási normák felülvizsgálásának, újraalkotásának elnapolása, az erre irányuló kísérletek meg-nem-történtté játsása oda vezet, hogy a rendszer elveszti az ellenőrzést a mű fölött, s a mű is csak látszólag a rendszer része. Így megteremtődik az a lehetőség, hogy a művet a rendszer belső és valós értékének tekintjük ugyan, de már csak a szubkultúra szintjén hat, teszem azt paródiák, pornográf átdolgozások formájában, ahol is mindössze arról van szó, hogy a már nem értett, de *ismert* érték formai elemeinek s a profán (nem értékes) tartalomnak az egymásra játszásából valami satnya kollízió születik. Ezen a ponton az irodalmi művek elvesztik minden magáértvalóságukat, szimbolikus eszközökké válnak a nem-adekvát, profán tartalmakat kifejező szubkultúra ellen, a szubkultúra számára pedig (felbomlasztott formájukban) az adott struktúrák ellen.

Lukács György szerint „az ember szellemi tevékenységei nem bizonyos szellemi entitások, mint azt az egyetemi filozófia ábrázolja, hanem különböző formák, amelyek szerint az ember a külvilág minden akcióját és reakcióját, aminek ő mindig ki van téve, valamilyen módon az ő egzisztenciájának a megvédelmzésére és felépítésére szervezi”. Következésképp minden értelmezés csak több nyomon haladva, a befogadás gépezetének állandó változását figyelembe véve lehet valós, hiszen számolnia kell az összes elsajátítási formával (technikával), ami egyáltalán értelmezhető a művet, de mégis abból kell kiindulnia, hogy annak létrejöttkor a helyzet milyen technikáknak kedvezett, s ezek mennyire tudatosultak a közönségben, valamint a szerzőben mint egyénben és mint bizonyos mozgások, akciók résztvevőjében. Nem lehet azonban megfeledezni (a történelmi igényű megismerés szabályainak megsértése nélkül) arról, hogy mindezek a technikák ma hogyan és mire használhatók, hogyan értelmezhetők (értelmezhetők-e egyáltalán), és milyen tendenciákat fejtenek ki a mi számunkra, melyek az illető pillanatban nem léteztek, illetve ha léteztek is, nem voltak érzékelhető formához kötve.

2. Mindennek az elmondását egy — lassan már elfelejtett — polémia és egy újabb, immár százéves évforduló indokolja. Gaál Gábor és Benedek Marcell polémiájáról és Arany Jánosról van szó — és egy több mint harmincéves adósságról. Gaál ugyanis a tulajdonképpeni vita után a következőképpen foglalja össze az irodalomtudomány feladatait: „[a megvalósításra váró] már nem autonóm, de — nemzeti tárgya ellenére is! — egyetemes irodalomtudomány így ugyanolyan mértékben gazdaság- és társadalomtörténet, mint amilyen mértékben politikai, jogi, vallási, művelődés- és gondolkodástörténet, mint ahogy a formák története is.” Persze itt ne gondoljunk a mai értelemben vett interdiszciplináris kutatásra, hisz maga Gaál elég világosan megvonja azokat a feladatokat, amelyeket ennek az irodalomtudománynak meg kellene valósítania: „Ebben a teljességében azután az a lényeges, hogy az irodalmi jelenség egészében és elemeiben hogyan helyezkedik el a fejlődésben, hogy a történeti-társadalmi valóság mozgásaiban az miben és

mennyiben áll a haladás vagy nemhaladás irányában" — s még hozzátézi, hogy „a fejlődés folyamán minden haladást szolgáló érték egyúttal mai érték". Mármost Gaálnak ezt az utóbbi kijelentését vehetjük akár alibinek is, s a szövegkörnyezet néhány részlete meg a későbbi események ezt alá is támasztanák, de utalnunk kell arra, hogy valójában ez az irodalomtudomány csak a történelemtudományoknak egy viszonylagos autonómiával rendelkező része. Gaál ugyanis az irodalom (és általában a kultúra) megértését a következő feltételekből származtatja: a) minden megértés vagy értékelés csak annyiban helyes, amennyiben az adott kor egész történeti-társadalmi valóságából levezethető; b) a történelmi szemlélet központi fogalma az osztályharc, és az értékelés legfőbb módszere az osztályokra jellemző tartalmak kifejtése; c) a történelem csak annyiban érthető, amennyiben napjaink objektív bevezetése lehet. Kétségtelen azonban, hogy maga Gaál sem tartotta magát mindig és mindenben ezekhez a normákhoz, s nemcsak és nem elsősorban a hatalmi meg a szubjektív tényezők közrejátszása miatt, hanem egyszerűen azért, mert nem állott rendelkezésére sem megfelelő anyag, sem megfelelő intézményi rendszer (az időről nem is szólva!) ezeknek az elveknek a következetes végigvitelére. Gaál érzelme azonban nem csalt: az adott időszakban — mint a két világháború közti periódusban is különben — az irodalomtudomány apparátusával valóban baj van, másképp aligha híhető, hogy a magyar baloldali irodalom szellemi vezetője végül is gerundiumokkal, álvtában tudjon elintézni egy irodalomtörténeti részletkérdést, még ha ellenfele az erdélyi liberális szellemiség egyik legkiválóbb képviselője, volt szabadkőműves nagymester, aki azonban láthatóan kapkodva, egész más fegyverekkel veszi fel a harcot. Pedig — mindössze arról van szó, helyes-e az a felfogás, hogy Toldi népi hős, avagy nem.

3. Gaál — kétséggel helyesen — állapítja meg, hogy a három Toldi-poéma (és Arany epikus költészete általában) a magyar romantika felbomlásának terméke, illetve a magyar romantika bizonyos tendenciáinak a lezárása. Értékelésében azonban épp azt nem veszi figyelembe, hogy a válság már a negyvenes években elkezdődik, és nagyon sokáig lappangó formában érvényesül, lehetővé téve, hogy a negyvenes évek válságjelző ideológiái háborítatlanul hassanak egészen a századfordulóig. Így eltekint attól a lehetőségtől, hogy amit ő mint „amorfitást" érzel, az valójában tartalom és forma kollíziója. Az irodalmi ízlés válságának termékei, az ilyen konfliktushelyzetben létrejött művek ugyanis impliciten egy életforma megrendülésének, átalakulásának dokumentumai, s (mivel minden műalkotás tartalmazza saját előtörténetét, megalkotottságának folyamatábrászerű lenyomatát) nem lehet egy tőle idegen, célirányos modell egyszerű adaléka, hisz maga is egy modell, mely nem „előre" vagy „hátra" mutató tendenciák lenyomata, hanem mint forma maga is tendencia. E művek egzisztenciája sajátos, hisz létüket a formák és a „formátlanság" közti átmenetek alkotják.

De tarthatjuk-e ilyen átmeneti műnek az első két *Toldit*? Részben: igen. A Hoppál Mihály feltárta, bináris, hiányt jelző szerkezeti építkezés ezt támasztja alá: mégis, a trilógiát valóban problematikussá a harmadik rész, a művészi és politikai végrendeletnek is tekinthető *Toldi szerelme* teszi.

4. A kései, rendkívül sok kudarc és nekifutás nyomát őrző „elbeszélő költemény" (valójában inkább verses regény) anyaga és anakronisztikus formája miatt is problematikus. Ugyanakkor azt a domináns szemléleti, érzelmi, poétikai tartalmat, ami a művet egységgé, egészszé szervezi, alig tárták fel, szó sincs egy valóban átfogó modellről. Riedl Frigyes monumentális monográfiája óta nem történt radikális változás az értelmezésben, annak ellenére, hogy a felgyűlt anyag igen megkönnyíti egy átfogó, minden apróságot a maga helyére tevő modell megalkotását. Az értelmezések mégis nagyrészt ugyanazt a morális elemekre épülő motívációs sémát követik, amit Riedl vázolt föl, s amelynek elemei jórészt a Becsület—Szerelme és a Bűn—Bűnhődés ellentétpárok körül szerveződnek. A séma, ahogy Sőtérnél (vagy rugalmasabb formákban Kereszturynál) megjelenik, elsősorban arra a tényrűsége épít, hogy az első hat ének a *Buda halála* tőzsomszédságában, Kemény Zsigmond hatása alatt véglegesült, tehát a szerkesztés a pszichológiai motívációra épül, s a mozgatórugók valahogy (tisztázatlan módon) Arany mély erkölcsösségéből s egy transzcendensben gyökerező és transzcendensbe vesző nemzetképcióból indulnak ki.

A séma hibája, hogy a tizenkét énekből mindössze öt helyezhető el magától értetődően benne, az első, valamint az utolsó hat ének mintha el is maradhatna. Bármily kézenfekvő azonban a Németh László-i magyarázat, hogy a művet csak a *részletmunka örömeért* (!) nyújtották volna el, mint a rétestészta, a kiadás körüli hercehurcák, Csengery Antal meggyőzősi hadjárata s az az öncenzúra és *részleges nyilvánosság*, ami Arany műveire jellemző (gondoljunk csak arra, hogy csak bizonyos dolgokat csak bizonyos személyek tudhattak meg), legalábbis gya-

TÖRÖS GÁBOR: ARANY JÁNOS

TÖRÖS GÁBOR: BOLYAI FARKAS

núra ad okot. És ehhez tegyük még hozzá, hogy a kéziratok hagyatékot — kegyeletből vagy miért — sem Arany László, sem Vojnovich Géza nem bocsátotta rendelkezésére senkinek — s így végleg oda is veszett 1944-ben.

5. Induljunk ki talán abból, hogy a *népnyelvi* irodalomfelfogás, melynek szellemében Arany alkot, bár néha rejtetten és nem tudatosan, de már a hatvanas évek elejétől gyakorlatilag az úgynevezett „irodalmi Deák-párt“ megalakulása óta) konkrét gyakorlati-politikai célokat szolgál, már csak azzal is, hogy viszonylag logikus elvek szerint s egységes nyelven érvényesül. Az igen heterogén fővárosi közönségnek — mely nagyrészt (sváb, zsidó, szlovák stb. eredetű) asszimilánssokból meg különböző dialektusokat beszélő, vidékről felszivódott rétegekből áll, és elsődleges célja az érvényesülés — létérdeke a hatalomhoz és ennek az intézményekben megnyilvánuló kódhasználatához való hasonulás, alkalmazkodás.

A dzsentroid-biedermeier (lásd Szerb Antalnál) szemléleti elemekre felépülő népiesség az ötvenes évek elején két áramlatra szakad, s a későhegyre menő irodalmi belharcok (a Petőfi-epigonok, személyeskedés stb. elleni harc) során a hatvanas évek második felében a *tájnyelvet* használó népies frakció elveszti tömegalapját, a birtokos osztályok ugyanis, mielőtt részt kapnak a hatalomból, vagy közömbössé válnak az irodalom iránt, vagy az intézmények felé fordulnak. A tájnyelvre épülő költészet, irodalom (melynek ugyan néhány alapon gondolatát különben századunkban a Wiener-csoport igazolta — német nyelvterületen) azonban képtelen volt az intézményesülésre. Nem egységes volta miatt, intézmények híján kizáródik, szubkultúrává minősül vissza. A népi irodalmi iskola nyelvezete következetessége, intézmények támogatása státusa miatt azonban mértékké, etalonná válhatott. Arany mandátuma, felelősségvállalása ebben a helyzetben — már csak azért is, mert a vezető kulturális intézmények tagja, képviselője — rendkívül kényessé, több értelművé válhatott.

6. Arany ebben a kényszerhelyzetben — természetesen a nyilvánosság által rá-mért szerepből adódó feladatok, elvárások határain, keretein belül — egy mélyen ezoterikus bensőség-költészet felé tájékozódik. Ezzel párhuzamosan azonban el kellett végeznie a népi irodalmi iskola (ideológia?) alapfogalmainak kritikáját is (néhány utalást láthatunk erre a *Toldi szerelmében*), ami végső soron saját mandátumának megkérdőjelezéséhez vezet, annak ellenére, hogy mindvégig megőrzi a társadalmi formák (jogi viszonyok, erkölcs stb.) rá annyira jellemző fetisizálását (bár, mint később látni fogjuk, az ellentmondás valójában csak látszólagos). Arany a legtöbb kérdőjelet a nemzeti szellem és a levantei fogalmak körül helyezi el. A nemzeti szellemet ugyanis elsősorban mint tipikus hibalehetőségek gyűjteményét ábrázolja. A levantei pedig — ugyan nem nyilvánvalóan, de — még rosszabbul jár, különös módon éppen azért, hogy azonosítják a hegeli „hősor“ fogalmával. Ebben azonban semmi meglepő nincs: Erdélyi 1857-ben megjelentetett vitairatában, *A hazai bölcsészet jelenében* Hegel tanait tartja „a magyar szellem számára a legmegfelelőbbnek“, s a kor uralkodó osztályai a „levantei“ látják uralmuk előképét s igazolását. A levantei, ahogy a közzelfogásban akkor él, az az időszak, amely körülbelül az Aranybullától egészen az Anjou-kor végéig tart, s amelyben a magyar köznemesség kialakul. Csodálatos időknek érzékelik: második honalapítás, a nemesi nemzet megalapítása.

A hősor konvenció: ha adott, történelmileg meghatározott kor (esetünkben a levantei) keretei közt lokalizáljuk, ez oda vezet, hogy csupán egy, a kor lényegét hordozó személyiség lehet a művön belül, akitől aztán minden függ. De akkor hol a szép igény, hogy „festeném a magyart szabadnak, fegyverforgatónak“ stb.? Márpedig az igény megvan, Arany látszólag valóban elhiszi, hogy a levantei legfényesebb időszaka, az Anjou-kor: egyfajta hősor. De innen az a megkötés is, hogy valóban magáértvaló hős csak Lajos lehet (az epikai hitel megsértése nélkül). Az ő családjának a sorsa az a transzcendens tartalom, ami a műben megnyilvánul. Mert: „Lajos *erénye* által, saját személyére nézve kiküzdte magát a fátum alól“, de tudjuk, az epikus megformálás sejteni engedi, hogy mindez csak halasztás.

Toldi, a „főhős“ csak szerepátruházás révén jut autonómiához, mint a *király bajnoka*, aki a bajvívás közben *magá a király személye*. (Gondoljunk csak Bánk szavaira: „Ezt én mondom, a király maga“) Persze, ez az autonómia — viszonylagos. Toldi egzisztenciája túlságosan is meg van határozva azoktól a társadalmi állapotoktól eredő előjogoktól, amelyek végső soron az egyetlen individualitás, a királyság önállóságát, magáértvalóságát meghatározzák. Ugyanakkor ezek a keretek, melyeket Lajos is csak *erénye* révén képes meghaladni (gyakorlatilag úgy, hogy a „fátum“ és a társadalmi mozgás hatásvonalát föl fogja, adótnak tekinti, s így gyakorlatilag majdnem korlátlan manipulációs lehetőségre tesz szert), magukban hordozzák a (pozitív) törvény tekintélyét, ami ahhoz vezet, hogy nem is a cselek-

mény magábanvaló jelentése a lényeges, hanem az, hogy mi ruhazza fel ezzel a jelentéssel; s a hősökkel nem valami történik, hanem valamiben történnek. (Nem kell azonban megfélemlíteni arról, hogy a pusztán történelmi helyesség érdektelen dolog esztétikai szempontból — Hegel szerint. Ilyen szempontból Arany szándéka, hogy egy adott fogalmat konkrét, minden részletében valós történelmi helyzetben forgasson, vizsgáljon meg, óhatatlanul esztétikaidegen elemek jelenlétéhez vezet. Például az itáliai hadjárat sok eleme ezért terheli a művet. Az *epikai hitel* eszménye, úgy ahogy Aranynál vagy Eötvösnél — a *Magyarország 1514-ben* előszavában — megfogalmazódik, külsőleges, a közlési helyzetből következik.)

7. Az elsődleges szerep hálóként terjed szét a cselekmény folyamán, ami az igen aprólékos lélektani, jogi, kortörténeti árnyalás miatt úgyszólván magától értődik, láthatatlan. Lényegében az egész költemény a rejtőzködés és idegenség légkörében folyik le, s a tér és idő szervezése is mintha csak ezt akarná alátámasztani — otthon és idegen hely lényegül át hol rejtkezhelyé, hol csapdává, hol semleges „küzdőtérre“, s az idő valós múltása is állandó korrekcióknak van kitéve. Valójában a tér-idő szervezettség már romantikán túli.

A világ, amelyben a hősök mozognak, jól egyénített, anyagi valósága szinte megingathatatlan; és mégis, az archaikus, lovagregény előtti motívumok alapvető szerepe arra kell figyelmeztessen, hogy aligha lehet szó valóban ortodoxan értelmezett realizmusról. A hadba vonuló királylány motívumai (lásd *Die Königstochter im Heerdienst*, valamint a *Bankó lánya* mondai kört) szinte rögeszmés ismétlődésükkel, valamint Toldinak a Grál-mondakörre visszavezethető „átöltözései“ övatosságra intenek. Például a cselekményt elindító első énekben a magyarózók általában csak Lajos *bűnös könnyelműségét* emelik ki, ám a gesztusban, mely elindítja a lavinát, több mitikus elem zsúfolódik össze. Ezek közül az egyik az idegenségérzet (vö. Parsifal válasza), valójában a királyi fátum nem-evilágisága, nem néphez kötöttsége; ami majd a Laczfival való összetűzést is indokolja, a másik pedig a királyi csábító motívuma. Ám a csábítás nem történik meg, nem történhet meg. A király szerepét Toldira ruhazza. Toldi azonban nem *akarja* elfogadni a felkínált boldogságot, s mint Arany embereszményének prototípusa nem is fogadhatja el; de az előbb vázolt szerepkonstrukció miatt sem fogadhatja el, hiszen ez látszólagos önállóságának a végét, hős voltának feladását jelentené. Toldi így egy sajátos szituációnélküliségbe jut: a lovagi renden s a királyi fátumon belül van még (mivel tettét még nem ismerik), de annak törvényei már csak mint külsőleges kényszer jelentkeznek számára. A magába zárt ösztön (szerelem) azután el is vezeti a szerep tudatos megtagadásáig, illetve Lajosnak (akit nem egészen hízogően „lovagok királyának“ nevez) a tagadásához, ami valójában azonban saját létformájának a tagadása is. Lajos haragja, mely Toldi társadalmilag és fizikailag teljes megsemmisítését célozza, így teljesen indokolt; de épp ez indokolja Toldi haragját is Tar Lőrinc ellen, aki egyéniség híján csak balogul teljesíti az elvállalt férj-szerepét.

Lényegében Piroska választási szabadsága is a királytól ered, annak *különös kegyéből* (és hogy ez mit jelent, arra nézve lásd a Bankó lánya mondakör némely elemét — próbatétel stb.). Persze, ez meg is szabja a választási szabadság érvényesülési körét, hisz — paradox módon — a lány csak akkor élhet szabadon e joggal, ha hajlamai ellen választ.

Toldi útja alatt, mint orosz népi babák kerülnek elő egymás cselekvéseiből a szerepükben meghatározott alakok, de mint látjuk, mindegyik a királyi fátumból nyeri szituációját — vagy szituációnélküliségét. És ebből a világból csak fölfelé, a túlvilági boldogság transzcendenciája felé, vagy lefelé, a kárhozat felé van kiút, hisz a bennmaradásra az egyetlen út az egyéni tulajdonságok elvesztése. És akkor „hőskor“? „Leventekor“? „Polgárosodás“?

8. Egyáltalán: egy modern irodalomtudományban van még valami keresnivalója egy — abszolút értelemben vett — hősfogalomnak?

Arany János 48-as képviselőjelöltsége

Erdély népei — akárcsak a Habsburg-birodalom többi tartományának — fosztott és kizsákmányolt milliói — feszabadult lelkesedéssel fogadták 1848 sokat ígérő tavaszának eseményeit, és a forradalom győzelmébe vetett bizonyossággal csatlakoztak azokhoz, akiktől évszázados vágyaiknak beteljesülését várták. Bizakodó szívvel remélték a kezdeti sikerek megerősítését és a forradalmi mozgalom továbbvitelét a radikális megoldás felé.

A különféle érdekek és törekvések erőpróbája volt a június végére hirdetett első „népképviselői” választás. Az idézőjel ama 48-as törvénycikk korlátaira hívja fel a figyelmet, amely — bár választójoghoz juttat új rétegeket: a polgárságot, a vagyonos parasztokat és az értelmiségieket — távol tartja a jog asztalától a munkásokat, a föld nélküli parasztokat és a bármely osztályhoz tartozó nőket.

Az erdélyi románok vezetői, George Barițiu, Avram Iancu, Eftimie Murgu, Papiu Ilarian és általában a románságnak a júniusi választáson részt vevő és a néphez hű rétege társadalmi és nemzeti felszabadítást, valamint gazdasági helyzetének megjavítását elősegítő intézkedéseket követelt.

E célkitűzésekkel sok rokon vonást mutató márciusi baloldali képviselői — Petőfi, Vasvári, Irinyi, Táncsics és eszmetársaik — azt remélték, hogy a választójoghoz először jutott tömegek a radikális irányzatot segítik a vezetéshez. Így az új összetételű országgyűlés révén lehetőség nyílik a Batthyány-kormány megbuktatására és egy baloldali kormány létrehozására — élén Kossuthal —, amely alkalmas lett volna a forradalom következetes keresztülvitelére. A hangadó középirtokos nemesség pedig abban bízott, hogy az új választáson — éppen a cenzusnak köszönhetően, és mert a megyei közigazgatás is a kezében volt — megszerzi a többséget, és sikerül vezető helyzetét megszilárdítania, s így megállítania fele útján a forradalmat. A főnemesség és a főpapság a nemzetközi forradalmi hullám gyengülése és a maga választási győzelme után akarta letörni a néptömegek mozgalmát, és visszavonni a márciusi események által kikényszerített engedelményeket. Ezeknek az ellentétes erőknek az összecsapása különös hevességgel nyilvánult meg Bihar vármegyében, amint a szalontai választási visszaélések is meggyőzően bizonyították. Ahhoz, hogy a továbbiakat megérthessük, szükséges előzőleg elmondanunk néhány jellegzetességet e Bocskai telepítette város történetéből.

A háromszáz alapító hajdú — a törökellenes harcokban tanúsított vitézségeért — nemesi címet és előjogokat kapott az erdélyi fejedelmektől. Ezeket a kiváltságokat a Habsburgok nem ismerték el, és a hajdúkat ismét jobbágysorba süllyesztették, az Esterházy családnak juttatták a várost és lakóit. E jogfosztásba nem nyugodtak bele egykönnyen a hajdúivadékok. Ebből aztán évszázados perreskedés támadt, amire jó néhány családnak minden vagyona ráment anélkül, hogy teljes jogorvoslást kaptak volna. A forradalom oldotta meg a kérdést véglegesen a jobbágyság eltörlésével. Így ezek az ármálissal rendelkező törzsökös családok már az őket ért előnyök miatt is hajlandóknak mutatkoztak 48 célkitűzéseit bizonyos fokig támogatni, azonban a konzervatívok idejéműlt „nem adózunk” jelszavával követelve a nemesi előjogok visszaállítását, a haladás helyi kerékkötőivé váltak. Sokkal távolabb mentek a forradalom támogatásában a „jövendősek”, az a réteg, amely később betelepült lévén, nemcsak a földesúr, hanem az „ősi lakosok” hatalmaskodását is kénytelen volt eltűrni. Ezek a családok az egyenlőség jelszavát elsősorban ebben a vonatkozásban, a terhek közös viselésében kívánták érvényesíteni.

Nem kaptak szavazati jogot, de éppen hatalmas tömegük által gyakoroltak befolyást az események menetére azok a román és magyar nincstelenek, akik a püspöki puszták felosztásának a követeléséig is eljutottak, és veszedelmesen megfenyegették az előljáróságot, ha ebben nem lesznek segítségükre.¹ A járás vegyes nemzetiségű lakosságában külön figyelmet érdemel a románság magatartása. A bevezetésben már említett jogos társadalmi-gazdasági és sajátos nemzeti jellegű követelések még ebben az időben — és nem kis mértékben a bihari román vezetők, Ion Dragoș, Nicolae Jiga, Emanoil Gojdu lojális magatartásának tulajdoníthatóan — nem távolodtak el a forradalom általános irányvonalától,² sőt fegyveresen is részt vettek a gyűlölt Habsburg-iga lerázásában.

A márciusi eseményeket követőleg a reakciós és erősen kompromittált Tisza Lajos kényszerű lemondása után Bihar vármegye élére a szabadelvű párt itteni vezére, Beöthy Ödön került. Ez — látszólag — a haladó erők győzelmét jelentette, hiszen Beöthy liberális politikai nézetei, felvilágosultságot bizonyító magatartása a nemzetiségi, vallási stb. kérdésekben, harcok kiállása az elnyomottak mellett az 1836-os országgyűlésen mind, mind azt a bizalmat táplálta, hogy benne a forradalom tevékeny szervezője, a nép követeléseit pedig megbízható támogatóra találjanak. Valóban, később mint erdélyi kormánybiztos hatásosan elősegítette Bem hadjáratát, Zarándban a román és a magyar forradalmi erők összefogása érdekében tárgyalta, azonban korántsem tett annyit, amennyit elvártak tőle, és amennyire tudásából, erejéből futotta volna. Sőt ott, ahol osztálya kiváltságait veszélyeztetve látta, maga állott a népmozgalom radikalizálódásának útjába.

Beöthy Ödön mint a forradalom által létrehívott új közigazgatási szervnek, a Megyei Állandó Bizottmánynak az elnöke döntően szót bele a választás napjának meghatározásába, a képviselők és a körzetek kijelölésébe, mindezeknél nem a néptömegek, hanem a liberális nemesség érdekeit tartva szem előtt. Még a nyugodt természetű Aranyt is kihozta sodrából ez az eljárás, és barátjához, Petőfihez írott — a következőkben többször idézendő — levelében erős gúnnyal szól Beöthyről, elítélve a választások előkészítése és lefolyása idején tanúsított agresszív magatartását, amikor is hivatali hatalmával és tekintélyével visszaélve a választók „nyakába akasztotta” a maga embereit, a középnemesi származású tisztviselőket, „kikkel az ő világban együtt martirkodott, korteskedett, piszkolódott”.³

Nagyszalontán azonban ez nem ment ilyen könnyen. Itt — a főispáni útmutatást be sem várva — a forradalom által választójoghoz jutott népréteg és a város értelmiségének többsége a népszerű „kisebbségi jegyzőt”, a szegény emberek sorsában osztozó Arany Jánost jelölte követségre. Ezt maga a költő így írta le eszme- és sorstársának azon nyomban, a kudarcot követő napon: „Mihelyt a nép a törvényt hallva és olvasva, választási jogát megértette, minden rábeszélés, utasítás nélkül, maga fejétől engem jelelt ki, s ez szájról szájra menvén, olly erős közvélemény lett Szalontán mellett, minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban.”⁴ Ismerve Arany nagyfokú szerénységét, bizonyosak lehetünk e sorok hivatkozás nélküli valóságában. Sőt ő, aki minden kitérítéstől, ünnepléstől távol tartotta magát, ezt a jelölést sem fogadta volna el, ha nem lett volna egyhangú, és nem tekintette volna a nép kivánsága, óhaja megnyilatkozásának.

Az első pillanatban különösnek tűnhet, hogy az ellentétes vagy legalábbis részben különböző érdekű szalontai társadalmi rétegek egyetértettek Arany jelölésében. Ezt az egységes kiállást Arany nagyfokú népszerűsége magyarázza. Mint jegyző szolgálatkész és igazságos volt a hozzá forduló egyszerű emberekhez, ügyes-bajos dolgaikban jószívvel segített rajtuk — hiszen közülük származott; ugyanakkor felesége, valamint hivatása révén a honoráciorokhoz, a helybeli értelmiséghez is baráti kapcsolatok fűzték. Utóbbiak előtt még inkább megnőtt a becsülete a *Toldi* jutalmazása után, hiszen hallottak, olvastak sikeréről, s a város dicsőségének tartották a poéta jegyzőt.

Felmerül Arany politikai állásfoglalásának a kérdése is. Milyen eszmét és melyik irányzatot képviselte volna a nemzetgyűlésben? Kiknek az ellenállására és kiknek a támogatására számíthatott a választás időszakában? Bár Arany egyetlen politikai programbeszédet sem tartott, sőt nyilatkozatot sem tett, mégis műveiből, leveleiből és későbbi magatartásából teljes határozottsággal bontakozik ki politikai arcúle. Idézzük erre vonatkozóan Barta János értékelését: „Kétségtelen, hogy Arany más egyéniség, mint Petőfi, de neki is megvan a maga harcok korszaka, s megvannak az ebben kifejlődött határozott politikai és költői elvei is. Elveiben pedig nemcsak hisz, hanem tenni is akar értük. Jele ennek az, hogy megérzi a maga történeti szerepét, és nem tér ki a szerep vállalása elől.”⁵ Keresztury Dezső, az életmű egyik legjobb ismerője így jellemzi az adott történelmi helyzetbe önmagát beletaláló költőt: „A kockázattól irtózó, nehezen mozduló Arany — akit egész pályáján végigkísér az elmulasztott alkalom, az elszalasztott szerencse, az eljátszott élet forróan személyes hitelű motívuma — most még, tőprengve bár, de továbblép az úton, amelyen a reform híveivel s harcosaival együtt elindult. Aggodalmain a népmozgalom lendülete, Petőfi fényes példája, de — ahogy a forradalom szabadságharcba fordult — egyre inkább az igazságos ügy szolgálatainak, a helytállásnak, a hazaszeretetnek erkölcsi indítékai segítik át. Jól látja helyét, korlátait, esélyeit.”⁶ Végül álljon itt Gaál Gábor véleménye: „Arany, politikai és irodalmi nézeteiben, Petőfi hatására a forradalom irányába fejlődik. Magáévá teszi Petőfi felfogását, hogy a népnek uralkodnia kell nemcsak a költészetben, hanem a politikában is. Politikai nézeteiben eljut Arany a forradalom szükségességének a felismeréséig. Dózsáról akar eposzt írni, akiben a szegénység

vezérét látja a kizsákmányolók elleni harcban. Azokkal szemben, akik a nemes-ség vezetésének szükségességét hirdetik, Arany arról a kardvonásról beszél, mely a »politikai nullákat« milliökká változtatja.⁴⁷

Az az Arany, aki indulásától kezdve „népi sarjadék“-nak vallotta magát, aki kötelességének érezte az elnyomottak igazságát hirdetni, aki együtt élt népével, „érette, általa“, rokonszenvre talált szülőföldje egyszerű emberei között, és a nézetek különbözősége ellenére számíthatott pártfogásukra, szavazatukra a közelgő választások során. Azonban éppen politikai elvei és magatartása miatt nem volt népszerű a vármegye urai előtt. Legalábbis arra vall az a tény, hogy az Állandó Bizottmány és annak elnöke, Beöthy Ödön nem nyugodott bele a Petöfi jobbján álló másodjegyző várható képviselőségébe. A szalontai választókörizet élére csakhamar hivatalból jelöli ki Toperczer Ödön volt megyei főjegyzőt, királyi táblai ülnököt. Ugyanakkor azt is látja, hogy — Arany népszerűségét ellensúlyozandó — más eszközöket is harcba kell vetnie.

Első lépésként személyesen utazik le a választási körzetekbe, így a szalontaiba is, és felszólítja a szolgabírókat, jegyzőket a központi jelöltek erőteljes támogatására. Hogy e közbelpés nem maradt hatás nélkül, azt Arany is bizonyítja: „A környéken nagyot vetett a latba a főispáni ajánlás.“⁴⁸ Ezenkívül nem átalotta Bihar vármegye nagy tekintélyű főispánja a zsarolást is „meggyőző érvei“ közé iktatni a „szent cél“ érdekében. Jó néhány falunak pere lévén a királyi táblán, „nem késett értésükre adni bírák-uraimékoknak, hogy Toperczer királyi táblai ülnök, ki csak úgy ítél jól perökbén, ha követnek teszik.“⁴⁹

A felsőbbség tekintélye és a zsarolás erős hatása mellett még egy nagyon is szubjektív tényező gátolta — éppen a hivataltársak részéről — a vidéki szavazók Arany mellé állását: „a jegyzők szégyenltek, hogy csak magok szörű ember legyen követ, s egy helység sehogy meg nem foghatta, hogy ha már a szalontaiak jegyzőjüket akarják küldeni, miért nem az öregebbiket küldik.“⁴⁰ Pedig a kollégák erősen befolyásolhatták volna a szavazás kimenetelét. Hogy ezt nem tették, annak okát a főispán és a szolgabíró parancsoló fellépése mellett a kicsinyességben, az irigységben, a „paraszt“ Arany lenézésében kell keresnünk.

Jó lett volna a környező falvak szavazóival is megismertetni Aranyt és az általa képviselt politikai irányvonalat. Ő annál szerényebb volt, hogy megválasztása érdekében egyetlen szót is szőljön: „én a korteskedést az isteni gondviselésre és a jó lelkiismeretre bízom“, majd a sikertelenségre célozva enyhé gúnyal így folytatja: „de biz ezek, látom, igen rossz kortesek mai világban.“⁴¹

Kellemetlen közjátéknak tekinthetjük csupán azt — hiszen számottevő táborra nem akadt —, hogy a választás előtt megjelent Szalontán egy „kiszolgált pecsovics“, azaz Hrabovszki József konzervatív, ön maga kreálta képviselőjelölt. Ez felkereste a „nem-adózunk“ párt nemeseit, Arany találó jellemzése szerint „az árnyékok és bűdös zugok embereit“, és azzal igyekezett megnyerni őket, hogy ha követnek választják, küzdeni fog a forradalom által eltörölt nemesi kiváltságok visszaállításáért. Jellemző reá és a konzervatívokra, hogy Arany paraszti, jobbágy-származását állította eléjük elretentő, meggyőző érvenként. Azonban sem ez a zavaró körülmény, sem a Toperczer érdekében folytatott főispáni-szolgabírói-jegyzői korteskedés nem ingathatta meg Arany János biztosra várható győzelmét. Érezték ezt az Állandó Bizottmány nemesi vezetői, s ezért még két irányban igyekeztek az eredményt befolyásolni: a vidéki szavazatok minden úton-módon való biztosítása és a helybeliek semlegesítése révén. Az elsőhöz a tisztviselői adminisztrációs eszközökön túl a demagógiát és a megfélemlítést is csatasorba állították. Így például a falusi bírók 5 Ft büntetést helyeztek kilátásba azoknak, akik a szorgos mezei munka miatt netán otthon maradtak volna. Ahhoz pedig, hogy valóban el is jussanak Szalontára, ingyen utazást, közmunkás szekereket biztosítottak.

A vidéki választóknak Toperczerre szavazása azzal a társadalmilélektani tényezővel magyarázható, amelyre a kortárs Rozvány György tapint rá jó érzékkel: „A szolgaság jármából csak az imént szabadult nép — szádadokon át hozzászoktatva, hogy neki nem szabad akaratának lenni — még nem jutott arra a meggyőződésre, hogy reménylett felszabadulása nem álom, hanem valóság.“⁴² A hatalom birtokosainak gondjuk volt arra, hogy a pórnép a felszabadulás valóságából minél kevesebbet érzékelhessen, s az ismertett módszerekkel megtévesztett középrétegeket, sőt igen sok helyütt a parasztságot is éppen azok mellett sorakoztatták fel, akik évszázadokon át elnyomták őket. Kiegészítőleg tegyük hozzá: a censzusos választójog nem juttatta az urnákhoz a városok és falvak szegénységét, ellenben bebocsátották a tehetőseket, akik már társadalmi és gazdasági helyzetük miatt sem kívánták a forradalom radikalizálódását, a társadalmi balratolódást. Mindezekből nyilvánvaló, hogy Toperczer Ödön már a választás előtt bizonyos

volt a vidék 730 szavazatában. Azonban ez még mindig kevés Nagyszalonta 950 szavazatához képest, amely — az előjelekből ítélve — egységesen Arany mellé állt. Ezért a választást levezető nemesuraknak újabb sakkhúzásra volt szükségük, hogy a hajdúváros egységét megbontsák, vagy szavazataikat semlegesítsék. Erre június 26-án, a vétum napján nyílt alkalom. Már magának a dátumnak a kijelölése sem volt mentes a részrehajló szándékosságtól. Bár a kormány június 24-ét szabta meg határidőként, a vidéki választást Beöthyék nem is egy, hanem két nappal halasztották el. Ez így hétfőre, éppenséggel a váradi nagyvásár előtti napra esett. A szalontai iparosok ottani érdekeltsége és a gazdák aratási készülődése miatt a vasárnap lett volna a legalkalmasabb. De hát épp a fordítottja volt a cél.

1848 nyarán bőséges termést ígért a határ, s a munka halasztást nem tűrt. Ezért a helybeli gazdák már kora reggel a szavazóhelyiség előtt gyülekeztek, hogy a hivatalosan 8 órakor kezdődő választáson az elsők legyenek. Azonban a bizottság addig nem nyitotta meg az ajtókat, amíg a vidékiek meg nem érkeztek. Ez pedig csak fél tizenegykor történt meg.

A választás első aktusa a képviselőjelöltek nyilvános ajánlása volt. Ekkor ismételen megnyilvánult a bizottság részrehajlása. Rozvány György ezt így írja le: „Arany ajánlatását nekem kellett volna megtenni, de a szolgabíró bot emelésére dühösen felhangzott »Topocsi« ordítástól csak töredékesen végeztem be.”¹³ Ez az egyáltalán nem biztató kezdet nem hangolta le a szalontaiakat, hiszen — amint Arany írta — „mind egy szálíg mellém nyilatkozott”. Tudatában lévén szavazataik abszolút többségének és követelésük jogosságának, kérték, hogy három és fél órai ácsorgásukat vegyék figyelembe, és velük kezdődjék a szavazás. Az egyöntetű akarattal látván a bizottság újabb gátat emelt Arany János bizonyosnak látszó győzelme elé. Kihirdették, hogy az egyes helységek abécérendben járulnak az urnához. Mivel így Szalonta az utolsók közé került, abban reménykedtek, hogy időközben szétszélednek. De nem így történt. A hajdúivadékok rendületlenül kártartottak. Elérkezett a déli egy óra, mely még mindig egy tömbben találta őket, és már a város került sorra. Toperczer bukása biztos volt. Ekkor — utolsó sakkhúzásként — a bizottság az ebédidőre hivatkozva megszakította a szavazást, délután háromkor folytatandó.

Az események további alakulásáról már szóljon maga a szenvedő fél: „A tömeg eloszlott, de legnagyobb része többé vissza sem ment, elegendő áldozatnak tartván a fél napot, melyet a legnagyobb munkaidőn hasztalanul el kellett töltenie. Vagy három száz (950-ből) összegyűlt ugyan, de miután megértette, hogy délután 730 szavazatot Toperczerre ment, búslult haragjában, s annak érzetében, hogy ha reggel 8 órakor szavaztatják, a többség övé, így pedig, miután türelmét kifárasztották, gyalázatos kissebségben kell maradnia, egy pár körmönfont phrásissal megáldván a hivatalos korteskedést, szavazás nélkül eltávozott.”¹⁴

(Nagyon sok közös vonást mutat ez az eset a szerelmes barát és eszmetárs Petőfi szabadszállási bukásával. Azonkívül, hogy mindkét költővel szemben csak a megvesztegetés, zsarolás és a törvénytelen eljárások sorozata árán győz az urak jelöltje, a mellettük felsorakozó néptömeg itt is, ott is szavazás nélkül oszlik szét.)

Szalontán azonban voltak egynehányan, akik — uralkodva személyes érzelmeiken, a nyílt jogsértés miatti haragjukon — a reménytelenségben is kirtartottak Arany mellett. E kis csoport egyik tagja, a görög származású Rozvány György ügyvéd, a gyermekkori társ így indokolja konokságukat: „Mi néhányan, akik ott maradtunk, csak azért szavaztunk le Aranya, hogy az ajánlásra törvény által kivánt tíz névnek a választási lajstromban nyoma legyen.”¹⁵

Végül is nem tíz, hanem 19 szavazatot kapott Arany: nyolcat szülővárosából és tizenegyet vidékről. Számunkra különösen sokatmondó tény, hogy ez utóbbiak vétumából ötöt (meglehet, többet is, hiszen valamennyiük nevét nem jegyezték fel) román értelmiségiek és gazdák adták költőnkre: Popovici Dumitru és Marcovici Iosif Románhomorogról, Poinaru Ilie, Pop Teodor és Costea David Madarásról.¹⁶ Tudnunk kell, hogy ez a két helység esik legközelebb Nagyszalontához, s így lakói, értelmiségije a városban sűrűn megfordulva, Aranyról tudomást szerezhettek, talán személyesen is ismerték.

A vidéki jegyzőnek, a nép költőjének ez volt „első személyes találkozása a forradalomban kivívott alkotmányos szabadság gyakorlatával. Naiv jóhiszeműségéről maga mondotta ez esetben is, mint annyiszor, a legsúlyosabb ítéletet.”¹⁷ Azon melegében, a választás másnapján ironikus hangú, a sértett ember indulattól izzó levelében számol be a történetekről lelke jobb felének. Ekkor még nem tudta, hogy Szabadszálláson barátja ugyanezt a kálváriát járta végig. Hasonló gyorsasággal íródik a válasz, amelyben Petőfi — vérmérsékletének megfelelően — a bukás miatt felgyűlt haragja személyeskedő lirizmusban ellenjelöltjére, Nagy Ká-

rolyra csap le. Zárószóiban Arany így vigasztalja magát: „Szalonta, a kerület főhelye, hol legtöbb értelmiség, hol 950 összeírt szavazó van, szavazat nélkül! [...] E roppant hézag az én büszkeségem.“⁴⁸ Petőfi nem ily lemondóan megnyugvó. Amit a jelen meg nem adott, azt a jövőtől várja nagy-nagy bizonyossággal: „...három esztendő leforgása múlva vagy előbb is egészen más szörű követek fogják képviselni a nemzetet [...] az lesz az igazi nemzetgyűlés. Ne félj, öcsém, mi is ott leszünk.“⁴⁹

Egy nemzet tragédiája a bizonyosság reá: nem lett, nem lehetett ott.

Jó évtized múltán — 1861-ben, tehát teljesen visszajára fordult politikai körülmények között — került sor újabb országgyűlési választásokra. Nagyszalonta Aranyt szeretete volna követéne. Nem vállalta: 48 óta „öregbedett tapasztalásom és megtanultam, kiki a maga szerepében“ — írta volt Rozvány Györgynek. A Kisfaludy Társaság titkáráként, irodalomszervezőként akarta népe felemelkedését, politikai ébresztését szolgálni.

1865 júniusában veje ismét érdeklődik: most, amikor komoly szándékkal készül hazatérni, visszatelepedni, elfogadná-e városa képviselőletét? Hasztalan. Távol tartja magát a politikai eseményektől; szerkesztőként és költőként is elnémul. Az okról a nyilvánosság előtt nem szólhatott. Hallgatott, mint jegyző korában, amikor nagyon haragudott.

A sors iróniájának tekintsük-e a századvégi fordulatot? Azon a Szalontán, ahol a radikális beállítottságú népköltő 48-ban nem jut képviselőséghez — a választási praktikák következtében —, 1887-ben fia, Arany László képviselő lesz — liberális programmal. Egyszer aztán a helyi lap megírta: a választás nem volt szabályos. A kortések hibájából. A fiú levonja a következtetést. Újabb jelöltséget, képviselőiséget nem vállal. Visszavonul a politikai élettől. Apja *Bánk bán*-tanulmányát rendező sajtó alá, és belekezd *Hangsúly és rhytmus* című értekezésébe. Sokat ígérő tanulmányát soha be nem fejezi. Örökre torzó marad.

JEGYZETEK

- [Dr. Móczár József]: *Nagyszalonta 1606—1906*. Nagyszalonta, 1906. 88.
- Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848—49-ben*. Nagyvárad, 1886. 63—65.
- Arany János *Összes Művei* XV. Bp., 1975. 211.
- Uo.
- Barta János: *Arany János*. Bp., 1953. 187.
- Keresztury Dezső: „S mi vagyok én...“ Bp., 1967. 232.
- Gaál Gábor: *Arany János az 1848-as forradalomban*. Korunk, 1957. 2—3. 193.
- Arany: *I. m.* 211.
- I. m.* 212.
- I. m.* 211.
- Uo.
- Rozvány György: *Arany János életéből*. Nagy-Szalonta és Vidéke — az 1890. január 12.—május 11. között megjelent cikksorozat.
- Uo.
- Arany: *I. m.* 212.
- Rozvány: *I. m.*
- Uo.
- Keresztury: *I. m.* 235.
- Arany: *I. m.* 213.
- Arany és Petőfi *Levelezése*. Buk., 1973. 127.

AZ AGG FAUST

Az embernek hosszú időre van szüksége ahhoz,
hogy megfiatalodjék. (PICASSO)

Szerződést kötni a gonosszal,
életre-halálra a rosszal:
ézt keresi a megvéhédtt világ —
fiatalságát visszanyerni újra,
úgy érzi, nincs más útja,
úgy érzi ez az elaggutt világ.

Öreg tudós ő, lombikokba néz,
egy tételt félrerúg, mást kiveséz,
egekig ér a tudománya,
csak ifjúsága van oda,
csak arra vásik a foga:
visszaszerezni, bármi lesz az ára!

A Sátán adhatja meg azt,
a vérbő kort, a friss tavaszt?
Mit számít, lepaktál ő véle!
Lepaktál véle akkor is,
ha ezzel kárhozatot von fejére.

Al-mámor, ál ihaj-csuhaj,
ál-szerelem, ál-fodru haj,
minden hamis, csalékony rajta minden.
Tudós-süveg, talár — szemétbe!
Úgy jó, ha büszke divatöltönyére,
s az új Rolls-Roys vár rá a kocsiszímben.

A Sátán mindezt megadja neki,
hatalma van rá, teheti,
kaján fölénnyel kész az alkura,
a célját végre így elérheti:
ő lesz a mindenek ura!

Bolond világ, szegény Faust,
rázd le a tolladról a tust,
önvesztedet ne ird alá!
A megifjodás útja más:
ifjúvá az tesz: a Tudás,
magadat arra bízd te rá!

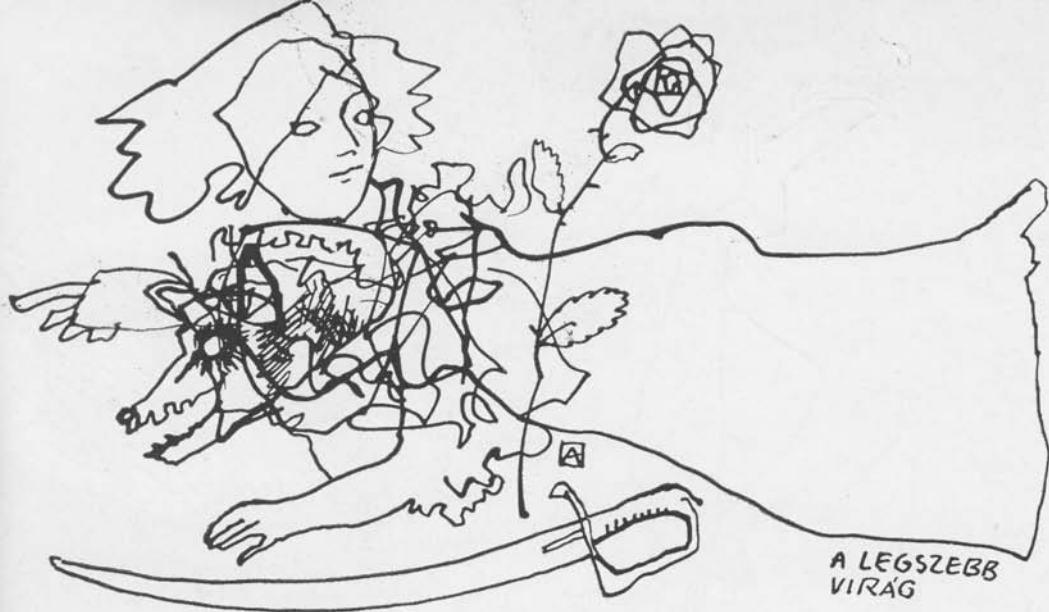
Egekig ér a tudományod,
a mindenség terét belátod,
ézt váltanád fel olesó örömökre?
Időd lerövidül mögötted,
ha meghosszítja azt a bölcs tett,
hogyha megőrzi óvón mindörökre.

1982. május 11.

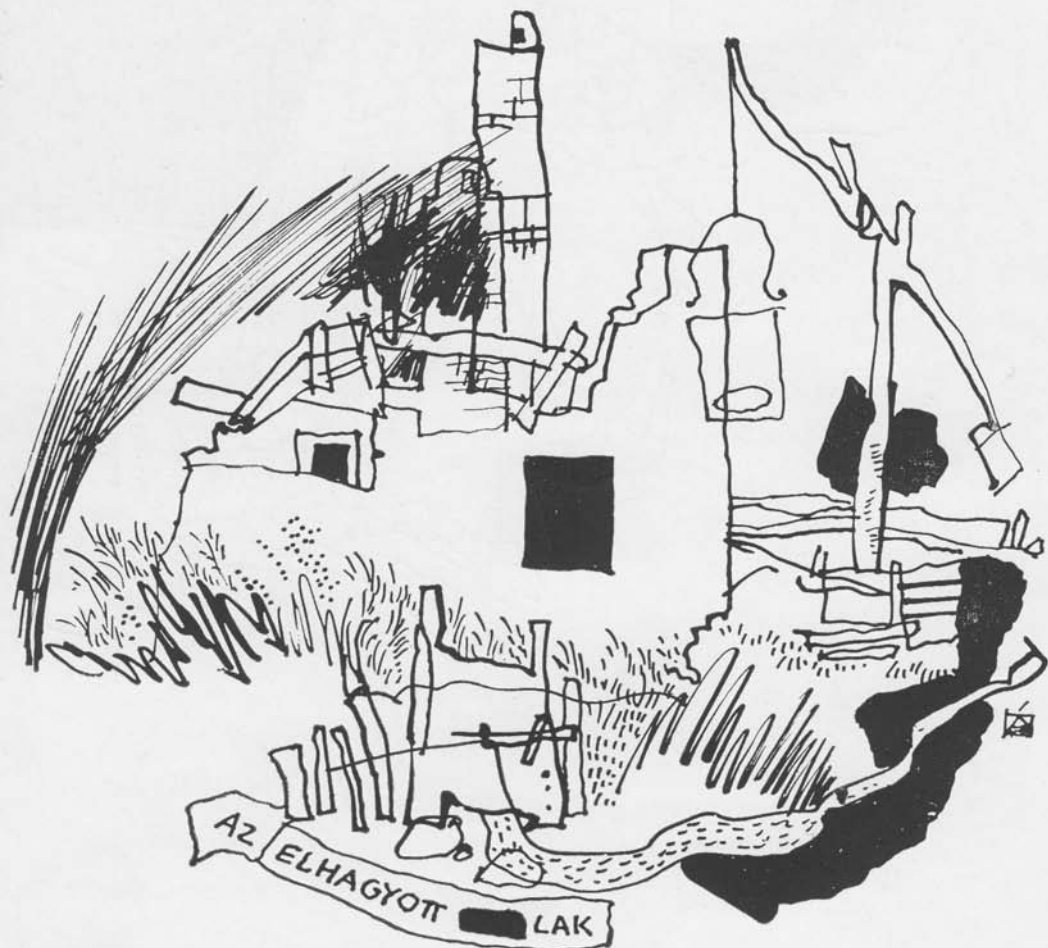
Születésnapja alkalmából szeretettel köszöntjük a hetvenéves Kiss Jenőt, a Korunk barátját, közeli munkatársát, és szívből kívánjuk, hogy immár fél évszázados, de ma is lankadatlan munkakedve további műveket teremjen irodalmunk, művelődésünk gyarapodására.

BARDÓCZ LAJOS: ARANY JÁNOS-ILLUSZTRÁCIÓ

A LEGSZEBB
VIRAG

AZ ELHAGYOTT
LAK

Elkésett köszöntő

Nagy baj nem lehet / míg velünk a zene.

(KÁNYÁDI SÁNDOR)

Eltévedt szarvasaid, kiknek szarvok ajtón be-nem-férhet, szájuk többé nem ihat pohárból, most hozzád könyörögnek.

Sokan kiáltanak hozzád, bögik el jajszavukat, mert tudják azt, hogy egy nyelven szól az üzenet, és „ki más érthetné, ha nem Bartók Tanár Úr“ (Szilágyi Domokos). Gyöngyeinket disznók elé vetettük, fél fülünket megsüketítettük, de te vered a dobot, mely számunkra a riadót jelenti, úgy vered, abban a ritmusban, ahogy hallottad szarvassá változott fiaid lábado bogását. Erre megtanítottál, de hol maradt a varázsige, mellyel most visszaváltoztathatnánk magunk.

Hiába ordítod szerte a világnak, hogy ne igyunk a szarvasok nyomaiból, mert azokká változunk, mi nem hallgatunk rád, most kérünk, hogy ünöink felé vezető utunkat megmutasd, mert azt is elveszítettük. Leányaink Kékszakállúid karmaiba kerültek, nem szólhatunk hozzájuk, mert torkunk s ajkaink csak szarvasbőgést liheg.

Nagyon hamar elcsitult az ünői után bögő szarvas hangja, adj ajkaira szót! Csalogasd elő varázssipocskáddal még egyszer, mert mi is meg akarjuk hallani itt az erdő legmélyén. Válaszolunk rá, halld meg szavunkat, mert nem hallja senki, te vagy az egyedüli, aki meghallhatod és felismerheted. Van még valahol egy, egy elveszett dallam, mely oda vezethet, ahol az Atya találkozott szarvassá változott fiaival, mi nem fogunk agancsainkra aggatni és szétszagatni, nekünk a nyom kell, melyről azt ígérte valaki, hogy: „itt kell lennie valahol itt a közelben“ (Kányádi). Hol a nyom és hol vagy Te, nyomravezető!

Messziről idézlek meg, több mint egy évszázada, hogy világra jöttél, de itt vagy közöttünk, zenéd, mely vezér a vadon útvesztőiben, elkísér a világ végére is. Több ez, mint a hűsítő forrásvíz, mely a mélybe csalogat, mert itt nem találkozunk leselkedő farkasokkal, itt nem eshetnek ünöink Kékszakállúid kezébe. Egy febőszült bika kései bődülete legyen még utolsó pereskedés, csúfsága koszorúdnak, ha éke nem lehet. Jöjj, mert várnak a kiapadhatatlan dallamok, mert még ember él, addig bölcsők is ringanak, s a bölcső mellett lágy mellű ünöink egyértelműen zengik azt a ringatót, amit te megtanultál, és amire megtanítottál. Te érted a csecsemők nyelvét, te érted a gügyögést, csábitsd el őket forrásaidhoz, melyek lábnyomaidból fakadnak, hogy azzá változzunk, amivé varázsigéd parancsolja.

Taníts meg minket a varázsigére, hogy visszaváltozhassunk, mert másként nem lehet, hogy újra ajtón bemehessünk s poharakból ihassunk. Taníts meg a dallamokra, melyek hajdan ajkainkon nyíltak. Szállj le hozzánk a „fennen finoman elzárt, bearanyozott zeneteremből“ (Illyés), hogy halljuk a „fűrész foga közé szorult reszelő sikongató jáját“ (Illyés).

Még egyszer hozzád kiáltok, vár a nép ajkán fogant szó, vár a nép lelkébe gyökerező dallam, várnak a ringó bölcső mellett daloló anyák, vár a meg-nem-ismert, fel-nem-fedezett erdőmély, szarvasaiddal, akik nem akarnak csodaszarvasokká változni, hogy nyomukat majd keresni kelljen — akkor, mikor felnövünk (Kányádi).

Belesikordul éjszakáimba a Kékszakállú kastélya kinyíló ajtajainak sarka, ennek is megvan a maga varázsa, de a mi dallamunk szebb ennél, van benne szív, érzés, szeretet, és még van benne egy parányi élet is, ne hagyd kihunyni pislogó mécsünket.

Dió László

Bihari gyermekmondókák

Nagyváradon

Többszörösen is méltányos és igazságos, hogy a *Bihari gyermekmondókák* frissiben megjelent, még nyomdászagú gyűjteményét épp Nagyváradon indítjuk útjára, remélhetőleg olvasóközönségünk örömeire, művelődésünk további hasznára és tudományos életünk gyarapodására.

Méltányos és igazságos, mert itt fogant a *Fáklya* napilapnak, valamint a Bihari Folklorkör magyar tagozatának az a népköltési gyűjtőpályázata és gyűjtőmozgalma, amely végül is romániai nemzetiségi könyvkiadónknak, a Kriterionnak e szép kötetében öltött testet.

Az ilyen, többé-kevésbé adminisztratív okokon vagy körülményeken túl azonban adva van egy olyan tény is, amely már a legszorosabban a folklórtudomány körébe vág. A gyűjteményben felvonuló 70 bihari helység — város és falu — közt ugyanis, a mondókák mennyisége szerint, Nagyvárad jár az élen: innen, a legszigorúbb rostálás után, 587 mondóka került be a gyűjteménybe.

Vajon ez az elsőség azt jelentené, hogy a hagyományos falusi folklór a városba települt volna? Vagy hogy a jövőben a folkloristáknak célszerűbb lesz a nagyvárosokban gyűjteniük, mert ott gazdagabb termésre számíthatnak? Az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre a válasz látszólag kissé bonyolult, valójában azonban nagyon egyszerű.

A gyermekmondóka a folklór egyik egyetemes műfaja: a gyermekek, lakóhelyüktől, nyelvüktől és attól az évszázadtól függetlenül, amelyben élnek vagy élni fognak, megteremtik, mondogatják és nemzedékről nemzedékre egymásnak hagyományozzák mondókaikincsetüket. A nagyváradai gyermek éppúgy tud mondókákat, mint a legkisebb bihari falu gyermeke, legfőnnebb — valószínűleg — mennyiségben és tematikában tér el egymástól repertoárjuk; de hol vagyunk még attól, hogy ezeket a különbségeket feltárjuk és értékeljük? Így hát a nagyváradai gyermekek ugyanúgy saját mondókáikat küldték be a gyűjtőpályázatra, mint falusi társaik; valamennyien egyazon eséllyel vetették papírra tulajdon repertoárjukat

A 35 nagyváradai gyűjtő közt azonban nemcsak gyermekek, hanem el a nyugdíjasokig különböző korú felnőttek is vannak. Vajon ők honnan ismerik a gyermekmondókákat? Akik faluról jöttek városra, azok szülőhelyükről hozták, de a városiakkal együtt valamennyien gyermekkorukból örökölték őket. Sőt, a gyermekmondókák halhatatlanságához az is hozzá tartozik, hogy nem válnak a tudat mélyén lappangó emlékké, hanem gyermektársaságban mindenkor, különösen pedig a szülői és nagyszülői életkorban állandóan a felszínre törnek, és tovább gyarapodnak. Más szóval: a gyermekmondóka az embert bölcsőtől a sirig elkiséri, így hát a nagyváradai felnőttek éppúgy saját mondókáikkal pályáztak, mint gyermekeik vagy unokáik.

Valóban, ha a kötet végén átfutjuk a gyűjtők névsorát, máris levonhatjuk a gyűjtemény egyik tanulságát: lakóhelyétől, életkorától és foglalkozásától függetlenül bárki érdemlegesen hozzájárulhat a népköltészeti gyűjtőmunkához, népköltészeti örökségünk feltáráshoz és értékesítéséhez, ha ilyesféle szándék van benne.

Nagyvárad azonban gyermekmondókáival nemcsak e kötetben jár az élen: a magyar folklórgyűjtés kezdetei óta nem volt és nincs még egy olyan helység, ahonnan ennyi mondóka látott volna nyomdafestéket. Így adódik az az érdekes helyzet, hogy folklórgyűjtésünknek azon az elképzelt térképén, amelyen Nagyvárad eddig egyáltalán nem is szerepelt, mostantól fogva a legfontosabb gyűjtőpontoknak kijáró piros jelet kapja, és gyermekmondókáival a magyar folklórgyűjtés leggazdagabb lelőhelyei közt tiszteljük. Ez a „rekord” pedig a folklór barátait bizonyal nemcsak Biharban, hanem mindenfelé ösztönözni, segíteni fogja, hogy folklórunk „fölkincseléséért” (ahogyan a régiek a népköltési gyűjtést oly szépen-találón nevezték) további erőfeszítéseket tegyenek. Így a váradai gyűjtés nemcsak elért eredmények záróköve, hanem további szándékok alapköve, ha úgy tetszik, soha abba nem hagyható és soha nem lankadható szellemi küszködéseink egyik mérföldköve is.

Hálás köszönet e példamutatásért — legfiatalabbaktól legidősebbekig — nagyváradai gyűjtőtársainknak.

A szerző Nagyváradon, illetve Szalontán mondott beszéde.

Nagyszalonta a magyar folklórgyűjtés és -kutatás egyik klasszikus pontja. Az itt született Arany János a magyar népköltészet felfedezésének és első nagy gyűjtési hullámainak hőskorában nemcsak máig tartó, hanem mindenkori érvényre határozta meg népköltészet és irodalom viszonyát, a népköltészet helyét és jelentőségét a nemzeti és egyetemes kultúrában. Fia, Arany László ugyancsak itt kezdte — szinte gyermekfejjel — népköltési gyűjtéseit, hogy majd 1862-ben, 17 éves ifjúként kiadja *Eredeti népmesék* című kötetét, a magyar mesegyűjtés első kis remekművét.

És az 1910-es években itt bontakozott ki Szendrey Zsigmondnak és iskolás tanítványainak az a gyűjtőmozgalma, amely Kodály Zoltán népzene-kutatói közreműködésével 1924-ben a híres-nevezetes *Nagyszalontai gyűjtés*ként látott nyomdafestéket.

Neveltséges volna amellett kardoskodni, hogy Arany János és Arany László életművének elsősorban, sőt kizárólag helyi, azaz nagyszalontai jelentősége van, mint ahogy Szendrey—Kodály műve is messze túlnötte gyűjtésének határait: nemcsak Nagyszalontát, hanem az egész bihari tájat képviseli, sőt az egész magyar folklórgyűjtés egyik példamutató és reprezentatív eredménye.

És lám, ez az örökség most megint tovább gyarapszik. Jobbára a véletlen műve, de mégis jelképes jelentősége van annak a ténynek, hogy Arany János halálának századik évfordulóján, 1982-ben hagyta el a sajtót a *Bihari gyermekmondókák* gyűjteménye, újabb jó hírt hallatva az egész bihari s azon belül a nagyszalontai népköltészetéről. A bihariról azért, mert 70 helység vonul fel benne gyermekmondókáival; a nagyszalontairól pedig azért, mert a 70 helység közt Szalontának, a rostálás után nyomdafestéket látott 418 mondókával, Nagyvárad és Szalacs nyomában az előkelő harmadik hely jutott.

A folklórgyűjtés azonban nyilvánvalóan nem valamilyen sportverseny, ahol a teljesítmények centiméterekkel vagy másodpercekkel mérhetők. A mennyiségnek a folklórgyűjtésben is perdöntő szerep jut ugyan, mögötte azonban olyan tények is rejtőzhetnek, amelyek nem kevésbé figyelemre méltók.

Nos, egy fontos összefüggés a nagyszalontai teljesítményt is egyedülállóan megkülönbözteti a többitől. Amidőn a *Bihari gyermekmondókák* bevezetőjével viaskodtam, egyedüli és közvetlen bihari előzményként épp a *Nagyszalontai gyűjtés* gyermekjáték-fejezetére és kis gyűjtőjére, az akkor II. gimnazista Szendrey Ákosra, a későbbi jeles folkloristára hivatkoztam, majd idéztem a gyűjtemény előszavából, a néprajztudós Sebestyén Gyulától az alábbi idevágó sorokat: „Midőn új kötetünk súlyával ekként hivalkodni módunkban van, tartzuk kötelességünknek, hogy Szendrey Zsigmond hű munkatársakká nevelt apró tanítványairól is hálásan megemlékezzünk. Fia, a kis II. osztályos Ákos... a munkából részt kért édesatyjától. És a pályázatra ez a parányi gyűjtő szolgáltatva be a legértékesebb gyűjtemények egyikét. Az okos apa, ismerve fia rátermettségét, olyan teret jelölt ki számára, melyen egy ilyen kislány csakugyan sikeresebben tud gyűjteni, mint akár apja, vagy más öreg folklorista... A kis Szendrey »dajkarimek, gyermekdalok, játékok és játékmondókák« gyűjtésére vállalkozott. Nyakába vette tehát Nagyszalonta minden játékterét, s üres óráiban a céltudatos kutató éberségével eljászottat és elmondottat, aztán megtanult és pontosan lejegyzett minden forgalomban lévő vagy már feledésnek indult rigmust és játékot. A készséggel segédkező játszótársak természetesen egész Nagyszalontát felhajszolták, s a kis gyűjtő gyűjteménye elvégre teljessé lett.“ Így jelent meg a *Nagyszalontai gyűjtés* 164—178. lapján a *Dajkarimek, gyermekdalok, játékok és játékmondókák* című fejezet 135 szöveggel — köztük nagyon sok mondókával —, a fejezet végén az egyetlen gyűjtő jelölésével: „Szendrey Ákos pályadíjnyertes gyermekjáték-gyűjteményéből.“

Az 1970-es években az 1910-es évek nagyszalontai példamutatása egész Biharban megismétlődött és megsokszorozódott. Mivel a *Bihari gyermekmondókák* gyűjtőinek egy része adatközlőit nem sorolta fel, az adatközlők jegyzéke hiányos. Ugyanígy hiányos a gyűjtőké is, hiszen több pályázatot egy-egy iskolai folklorkör állított össze, de a köri tagok, vagyis a gyűjtők névsora nélkül E hiányok ellenére a kötet végén a forrásjegyzék nagy meglepetést tartogat: több mint 400 gyűjtő, valamint — 3 évesektől matuzsálemekig — szinte 600 adatközlő nevét összesíti. A gyűjtemény tehát, a névteleneken kívül, 1000 név szerint ismert munkatárs közreműködésével jött létre; ez igazán társadalmi gyűjtőmozgalom volt a legjavából! Mi több, derekas részét a gyermekek vállalták-végezték, nemcsak mint gyűjtők, hanem mint adatközlők is, hiszen jobbára saját személyi mondóka-repertoárjukat vetették papírra. A Sebestyén Gyulától méltán dicsért „parányi gyűjtők“ és „apró tanítványok“ most már nemcsak Nagyszalontán, hanem

egész Biharban összefogtak, hogy tulajdon mondókáik gyűjteményét megalkossák. És hadd tegyem hozzá, mert megérdemlik, hogy a *Bihari gyermekmondókák*, ha terjedelme szerint nem is, de mondókáinak száma szerint az eddig nyomtatásban közölt legnagyobb és leggazdagabb verses magyar népköltési gyűjtemény.

A *Nagyszalontai gyűjtés* gyermekjáték-fejezetétől tehát, a bihari folklór összes lappangó értékeinek feltárása jegyében, magasba ívelő, egyenes út vezet a *Bihari gyermekmondókák*ig. A *Nagyszalontai gyűjtés* 135 játékszövege után a *Bihari gyermekmondókák*ban ez a szám Nagyszalontán több mint háromszorosára, 418-ra, egész Biharban pedig szinte ötvenszeresére ugrott: gyűjteményünk 5765 sorszám alatt 7375 mondókát tartalmaz több mint 16 000, a rövidítések feloldásával 21 500 verssor terjedelemben.

Az arányok láttán megkérdézhethné valaki, hogy talán most már bihari folklórgyűjtő utunk vége felé érkezünk volna? Korántsem, hiszen a folklór végtelen gazdagsága miatt ez az út a végtelenbe vezet; de büszkék és boldogok lehetünk, mert nagyot léptünk rajta előre. Bízunk benne, hogy magunknak és az utánunk jövőeknek még lesz erejük ezen az úton tovább kapaszkodni. A *Bihari gyermekmondókák* ne legyen a legnagyobb, még kevésbé a legutolsó bihari népköltési gyűjtemény; legyen csak *egy* az eddigi és ezutáni gyűjtemények sorában.

Faragó József

Kovács Károly: Tengeri állatok

Lapalapítás 1947-ben Bukarestben

Beszélgetés Robotos Imrével a Romániai Magyar Szóról

Magyar lapot először 1860-ban indítottak Bukarestben. Alapításáról feljegyzéseket őriznek írott dokumentumok, elsősorban Koós Ferenc *Életem és emlékeim* című emlékirata. Így a lapindítás céljáról, nehézségeiről és eredményeiről sajtótörténetünk minden fontos adatot tudhat. Koós Ferenc ugyanis nemcsak kiadója volt a *Bukaresti Magyar Közlönynek* — miként a lapfejen olvasható —, hanem ő volt a mindenes, saját szavaival: „szerkesztő, javító, expeditor.“ Szerinte a *Közlöny* életre hívásában legnagyobb érdeme az 1857-ben alakult bukaresti magyar közművelődési egyesületnek, a Hunniának volt. A lapalapítás ötlete az 1859-ben Bukarestbe vándorolt Váradi Ádám pesti tanaré volt; Váradi azonban az előfizetési felhívás és a mutatványszám szétküldése után váratlanul tovább ment Svájcba. „Ezt csak azért említem itt meg — írja Koós —, hogy a *Bukaresti Magyar Közlöny* szerkesztője és munkatársai ezután tiszteletből, hazafiságból szerkesztették a lapot. Az előfizetési pénzt a nyomda és posta mind egy krajcárig fölemésztették. Szerencsére dr. Oroszhegyi Józsa barátomat rábírtam, hogy vállalja a szerkesztőséget. Megígérte, s 1860. június 16-tól ugyanazon év december 22-ig megjelent 27 szám, melyeket ő szerkesztett. Azonban dr. Oroszhegyit a román kormány időközben kinevezte járási orvosnak, s így Bukarestből Focșani-ba kellett költöznie. Így is megtartotta a szerkesztői címet, és pontosan küldötte Focșani-ból a vezércikkeket, s közölte velem jóakarató tanácsait.“

Koós Ferenc és a lapszerkesztésben már a *Jelenkor* körében nagy gyakorlatot szerzett Oroszhegyi Józsa bukaresti magyar hetilapjának egész történetét alaposan ismerhetjük, az alapítók vallomásaira támaszkodó későbbi tanulmányok — elsősorban Engel Károlynak az 1974-es *Korunk Évkönyv*ben megjelent közleményére gondolok — az úttörő fontosságú sajtótermék jelentőségét is kijelölték. Az első világháború előtt, részint a közművelődési egyesületek — jelesen a Hunnia —, részint az egyházak kiadásában sorra jelent meg a *Bukaresti Hiradó*, a *Romániai Értesítő*, a *Romániai Magyar Néplap*, a *Romániai Hirlap* és a *Romániai Magyar Újság*. A két háború között még több, most már egész Erdélyre nyitott érdeklődésű magyar napi- és hetilap jelent meg hosszabb-rövidebb ideig Bukarestben. Ezek széles politikai színskálát fognak át Bölöni György baloldali radikális lapjától, a *Bukaresti Hirlaptól*, illetve a központi kommunista pártlaptól, a *Munkástól* a szociáldemokrata *Előréig* és az egyházi kiadványokig. Az egységes szakszervezetek lapja a *Munkásélet*, Krenner Miklós — Spectator — hetilapja a *Bukaresti Magyar Kurir*, Fényes Samu folyóirata az *Új Magyarok* címet viselte. A nagy hagyományú *Brassói Lapok* a harmincas évek közepén fővárosi kiadást jelentetett meg *Bukaresti Lapok* címmel; ez lényegében a brassói újság különkiadása volt.

A romániai magyar sajtó történetében Bukarest 1944 után szerzett döntő szerepet, jutott mennyiségileg is túlsúlyba. A *Szakszervezeti Élet* és az *Ifjúmunkás*, a magyar nyelvű szakszervezeti és ifjúsági sajtó eleve itt szerveződik meg, párhuzamosan a Bukaresti Rádió magyar adásainak beindításával. Később majd a közművelődési folyóirat, a pedagógusok lapja is itt indul; Bukarestbe költöztetik át Kolozsvárról a *Falvak Népet*; kiadják a pionírmozgalom magyar hetilapját. A kezdeti idők legjelentősebb lapalapítása a *Romániai Magyar Szó* megindulása volt 1947 szeptemberében.

Mіндеzen napi- és hetilapok, folyóiratok történetét viszonylag kevésbé ismerjük, mint például — arányait tekintve — a *Bukaresti Magyar Közlöny* 27 számát, azok tartalmát, politikai célzatát, művelődési jellegzetességeit, nemzetiségi sajátosságait. Kovács János tanulmányain kívül hirtelenében alig tudnék megbízható forrásmunkákat említeni. Immár nehezen lehetne rekonstruálni,

mondjuk, Bölöni György lapjának vagy az illegális pártlapoknak az indulását, nem is szólva a múlt század végén megjelent bukaresti sajtókiadványokról. Vajon nem érett-e meg az idő sajtótörténetünk olyan mozzanatainak a feltárásához, amelyek csak személyes vallomásokból, élmények, emlékek felidézéséből kerekedhetnek ki? Tudomásom szerint Kónya Anna gyűjti az anyagot a Bukaresti Rádió magyar adásainak több évtizedes történetéről; ez a munka annál fontosabb és pótolhatatlanabb, mivel itt nyomtatott nyomok — lapgyűjtemények — nem állhatnak a későbbi kutatók rendelkezésére. Államvizsga-dolgozatként elkészült a *Romániai Magyar Szó*, illetve az *Előre* néhány évfolyamának bibliográfiája.

Robotos Imrét a *Romániai Magyar Szó* alapításának 35. évfordulója előtt kerestem fel Nagyváradon. Ő volt a lap első felelős szerkesztője, lényegében főszerkesztői irányítást végző vezetője. Robotos Imre tavaly, 1981 októberében volt 70 esztendő, tehát a lap élére 34 esztendőskorában került. 1947 őszétől 1956 őszéig szerkesztette a *Romániai Magyar Szót*, illetve utódját, az *Előret*. Ebből az évtizedből kérdéseim a *Romániai Magyar Szó*-korszakot keresik, amely 1953. április elején, a cím és a jelleg megváltozásával lezárult.

— A *Romániai Magyar Szó* indulásakor ki volt épülve a magyar sajtó hálózata egész Erdélyben; egynémely központban, Kolozsvárott, Nagyváradon, Aradon, Szatmáron nem is csak egy magyar napilap jelent meg, hanem néhol három is, egyszerre: kommunista, szociáldemokrata és magyar népi szövetségi színárnyalatban. Mi tette indokolttá országos magyar napilap alapítását Bukarestben?

— Ezt kérdezte tőlem a Bukaresti Rádió magyar adásának munkatársa is 1947 nyarán. Az augusztus 25-én közvetített rádióadásban elmondtam, hogy a *Romániai Magyar Szó* úttörő kiadvány lesz, és hogy az illetékes szerveket döntően politikai indítékok vezették a magyar napilap létrehozásában. Nem előzmények nélkül került sor a megjelentetésére, noha akkoriban jóval kevesebbet tudtunk a bukaresti magyar sajtóhagyományokról, mint napjainkban. Az adott hagyományok alapján a címadással is hangsúlyozni kívántuk mind a romániaságot, mind pedig a lap magyar nemzetiségi jellegét. Ilyen értelemben a *Romániai Magyar Szó* feltétlenül újat hozott sajtótörténetünkbe, hiszen országos hatósugarú kívánt lenni.

— Ez az országos jelleg volt a fő indíték?

— Föltétlenül. A magyarlakta vidékeken mindenütt jelentek meg politikai napilapok, hetilapok, Kolozsvárott például az *Igazság*, a *Világosság* és az *Erdély*, Nagyváradon az *Új Élet*, majd a *Fáklya*, Brassóban, illetve Sepsiszentgyörgyön a *Népi Egység* és így tovább. Gaál Gábor akkoriban már több mint egy éve újra folyóiratot szerkesztett, az *Utunkot*. Csakhogy a politikai napilapok — az egyetlen *Igazságot* kivéve — regionális szerepet tölthettek be, alig hatoltak túl megyéjük vagy egy-két szomszédos megye területén. Emlékszem, hogy a *Romániai Magyar Szó* indulását megelőzően összehívták Bukarestbe a megyei magyar újságok szerkesztőit, s ott ők maguk is azt a nézetet vallották, hogy helyénvaló lenne egy országos magyar napilap — esetleg politikai hetilap — életre hívása, amely megbízható tájékoztatásával a vidéki magyar lapokat is segítheti politikai-tematikai irányulásukban. Ezen az értekezleten az is felmerült, hangsúlyozottan, hogy a fővárosi magyar hetilap színvonalának meg kell haladnia a megyei újságokét, túl kell lépnie azok eléggé korlátozott lehetőségein.

— Nyilván elsők között merült fel a személyi feltételek biztosítása, az országos napilap szerkesztőségének létszáma, továbbá az, hogy kik is legyenek a belső és külső munkatársak.

— Igen jellemző akkori gyakorlatlanságunkra, hogy feltételeztük: nyolc-tíz belső szerkesztővel, gyakorlott újságíróval teljesíteni tudjuk feladatainkat. A kezdet kezdetén egyébként nem is voltunk többen, s ma már csak szemlesütve gondolok arra, hogy néhány év múltán száznál több belső munkatárssal dolgoztunk. Beigazoódott az antik bölcsesség: ami több — az kevesebb. Nem a túlméretezettség javított fokról fokra a lap sajtószínvonalán, hanem tucatszámú jó képességű író-újságíró lelkes munkája.

— Talán itt kérdezhetem meg: miként esett a választás éppen Robotos Imrére, hogy az új országos napilap felelős szerkesztője legyen?

— Megvallom, akkor nem örültem, hogy a választás éppen énrám esett, hiszen éltek az országban nálam jobb képességű újságírók is. A kritériumokat ma sem ismerem... Persze, nem nehéz követgetettni arra, hogy milyen elvárások érvényesülhettek. Annak idején a párt Központi Bizottsága mellett működött egy úgynevezett „magyar bizottság”, amelynek kezdeményezéséből született meg az országos magyar napilap gondolata. Ebben a bizottságban voltak olyan értelmeségi aktivisták, akik ismerték akkori sajtómunkámat — főszerkesztője voltam a nagy-

ROMÁNIAI MAGYAR Szó

Szerkesztőség:
Bukarest
Bd. Elisabeta 4, II. emelet
Telefon: 5.19.07

Kiadóhivatal:
Str. Ing. Anghel Saligiu 2
Telefon: 5.76.77

1947. szept. 12. Pénzok
I. évfolyam, 10. szám

Ara 5 le

Reg. pub. periode Tr. Posa
No. 46-917

Törzs postai jelölés: 10 számú kör. postai kör. Hír. Öss. P. T. Y. No. 20399/1947

Főszerkesztő: KACSÓ SÁNDOR

ORSZÁGOS DEMOKRATIKUS NAPILAP

Felkeltő szerkesztő: ROBOTOS IMRE

várad *Új Élet*nek, egy időben a *Fáklyá*nak is —, s tudták, hogy a két világháború között munkatársa voltam a *Korunk*nak, valamint a nagyvárad *Friss Újságnak*. Nyilván ezek a személyi mozzanatok vezettek megbízatásomhoz. Ismétlem, nem örültem a megbízatásnak; jól éreztem magam Nagyváradon, itt telt el az ifjúságom, itt ismerkedtem meg mint ifjú munkás a munkaszervezővel, ide kötődtek borús és örömteljes emlékeim, itt ismertem meg a szerelmet, itt választottam magamnak feleséget. Kötődtek Nagyvárad kultúrtörténeti emlékei, az a nyitottság, amely vonzóvá tette számomra a város szellemi légkörét. Erről sokat beszélhetnék, de eltérítene a közvetlen kérdéstől.

— A Romániai Magyar Szó fejlécén főszerkesztőként a Kacsó Sándor neve szerepelt, Robotos Imre pedig mint felelős szerkesztő jegyezte a lapot. Volt-e egyáltalán valamilyen szerepe, s ha igen, milyen jellegű, Kacsó Sándornak a lap szerkesztésében?

— Kacsó Sándor volt a két világháború között a romániai magyar szellemi élet egyik legtekintélyesebb baloldali vezető személyisége, ugyanakkor a legképzetesebb szerkesztő, akinek sajtótevékenysége meghatározó volt nemcsak a *Brassói Lapok* demokratikus-antifasiszta jellegére, de a romániai magyarság egész tájékozódására. Kézenfekvő volt, hogy neki kellene állnia egy országos napilap élén, ő a legilletékesebb arra, hogy összefogja és irányítsa a fővárosi szerkesztőséget. Csakhogy más, igen fontos politikai-közéleti megbízatásai miatt — röviddel a lap indulása után ő lett a Magyar Népi Szövetség országos elnöke — nem vállalhatta el az újság tényleges szerkesztését. Az illetékes szervek felkérésére azonban hozzájárult ahhoz, hogy a fejléce mint főszerkesztő szerepeljen. Az olvasók előtt ez eleve tekintélyt biztosított az induló lapnak. Személy szerint Kacsó nem vett részt a lapszervezésben és a gyakorlati szerkesztési munkában. Másrészt az a tény, hogy az én nevem a fejléce, a Kacsóé mellett, mint felelős szerkesztő állt, nehéz felelősséget jelentett számomra, nehogy méltatlanná váljak e megtisztelő társ-szerkesztői státusra.

— A lap jellegét tekintve nyilvánvaló, hogy indulásától kommunista pártlap volt, már a két munkáspárt egyesülése előtt. Miért viselte hát fejlécén, indulásakor az „országos demokratikus napilap“ megjelölést?

— A lap mindvégig pártirányítás alatt működött. A változó megjelöléseket a változó politikai igények, szükségletek magyarázzák. Volt országos politikai napilap, aztán a Magyar Népi Szövetség Központi Bizottságának napilapja, a néptanácsok orgánuma, utódja pedig, az évfolyamjelölést tovább vivő Előre ma a Szocialista Demokrácia és Egység Frontja Országos Tanácsának napilapja. De a lényeg végig azonos maradt, amit megvilágított a cím fölött olvasható jelszó: „Világ proletárjai, egyesüljete!”

— A jellegénél maradva még egy keveset: a lap az ötvenes évek legelején lett a Magyar Népi Szövetség Központi Bizottságának napilapja, és ez maradt a Szövetség megszűnéséig, 1953-ig. Jelentett valamelyes módosulást ez a fejléccsere?

— Valóban, valami változás mégis történt ekkor. A Magyar Népi Szövetség a romániai magyarság zömének bizalmát bírta, ez a bizalom visszasugárzott a pártfórumokra is, amelyek a magyar tömegszervezetet irányították. A Magyar Népi Szövetség akkori szerepének növelését kívánta előmozdítani az az intézkedés, hogy a szervezet fémjelje az országos magyar napilap tevékenységét. A Magyar Népi Szövetség országos elnöke ekkor már évek óta Kacsó Sándor volt.

— Akinek a neve akkor már nem szerepel a lapon. Egyébként egyetlen szerkesztő neve sincs feltüntetve.

— Viszont kapcsolatunk a Magyar Népi Szövetség bukaresti központjával ténylegesen kibővült, olyan formában, hogy Kacsó Sándor részt vett a havi terv-

értekezleteken, amelyeken vázoltuk a legközelebbi teendőket. Ezek az értekezleteken a rovatvezetők előterjesztették rovatuk terveit, s ezekhez megtettük az észrevételeket. A kialakuló vitákban tevékenyen részt vett Kacsó Sándor is, s így véglegesítettük havi terveinket. Természetes, hogy még inkább előtérbe került a magyar nemzetiségi jelleg kidomborítása tevékenységünk minden területén (iskola, színház, irodalom, közélet stb.). Kacsó Sándor e vonatkozásokban rendkívül hasznos tanácsokkal és útmutatásokkal szolgált.

— *Egykori szerkesztőjének megítélése szerint: a Romániai Magyar Szónak sikerült-e átfognia a romániai magyarság egész életét, tükröznie sorsa alakulását?*

— Erdély minden jelentősebb magyarlakta vidékén voltak állandó vagy kiküldött munkatársaink, sőt, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Brassóban és másutt fiókszerkesztőségeink működtek. A tudósítói anyag mindig jelentős helyet foglalt el a lap hasábjain. Mégis úgy érzem, hogy csak töredékesen tettünk eleget annak, hogy tükrözzük a romániai magyar tömegek — munkások, parasztok, értelmiségiek — reális élethelyzetét. Helyzetképeink jobbra egyoldalúak voltak; főként a tényleges eredményekre vetítettük rá a nyilvánosság fényjeleit, az elmaradások, hiányok, hibák környékét úgy kerültük, mint ördög a tömjénfüstöt... A sajtóirányítás korabeli koncepciója az volt, hogy a szocializmushoz nem méltók az eredménytelenségek, még kevésbé a botlások. Nemcsak arról nem esett szó, hogy milyen hiányérzetek merülnek fel a magyar nemzetiségű dolgozóknak, hogy az együttélésnek nemcsak felemelől mozzanatai voltak és vannak, de nem esett szó akkoriban vonatkisiklásokról vagy bányaszerencsétlenségekről sem, mint amelyek beárnyékolnák a szocializmus eszményeit. Akkor még nem merült fel sem az irányítóknak, sem a végrehajtóknak az, hogy éppen a hallgatás, illetve elhallgatás vonhatja árnyékba eszményeinket. Történelmietlen, elvont tantételekben sütkéreztünk, megkövült normarendszer akadályozott abban, hogy szembesítsük és ellenőrizzük az elmélet és gyakorlat viszonyát. Elavult absztrakciók helyettesítették az eleven élet sugallatait. Érvényes volt ez a nemzetiségi élet tükrözésére is, ha helyenként fel is tűntek kockázatos kivételek...

— *Ilyen hangulatban milyen kapcsolata volt a lapnak az olvasókkal? Értkeztek-e a szerkesztőségbe visszajelzések, és milyenek?*

— A visszajelzések nem hiányoztak, sem a helyeslők, sem a helytelenítők. Nem állíthatom, hogy csak a helyeslőkre figyeltünk. Meggondolkoztattak az állításainkra rácáfoló figyelmeztetések is, amelyek érvénytelennek ítélték — joggal — napfényben fürdő szemléletvilágunkat. Sajátságos, hogy még ezeket az óvó jelzéseket is felelős aggódás hatotta át: szakítsunk merev és egyoldalú tájékoztatásunkkal, mert ez óhatatlanul a bizalom elsorvadásához vezethet. Megbecsültük az ilyen baráti óvásokat, de azért nem tághattunk az úgynevezett kampányoktól, amelyeknek alapvonása az öntömjénező külsznél méltó megteremtése volt, persze, hasztalanul...

— *Ezek a visszajelzések alighanem az akkoriban naponta megjelenő külleleplező anyagokat is érintették. Milyen visszhangot váltott ki az olvasók körében az a propaganda- és nemcsak propaganda- kampány, amely a külleplezésben jelölte meg a szocializmus építésének legfőbb, halálos ellenségét?*

— Az osztályharc szüntelen élesedésének sztálini elmélete, amely oly sok kárt okozott a szocializmus valamennyi országában, axiómaként, bizonyítást nem kívánó tételként kavargott elménkben, fel sem merülhetett a kételkedés vagy az elutasító magatartás... Inkább hittünk az alaptalan, a logikát is megkerülő tantételeknek, mint saját szemünknek és mindennapi tapasztalatainknak. Teljesen a helyi önkényeskedés döntötte el, hogy ki tekinthető kuláknak, középparasztnak vagy verejtékes munkájából élő szegényparasztnak. Az önkényeskedés és a dogma kéz a kézben hadakozott, mind a kettő létalapja a vakhit engedelmissége, s abban az időben a vakhit ijesztő patetizmussal hevitette az érzelmeket... Nagyon sok döbbenetes jelzést kaptunk egyszerű olvasóktól arról, hogy miként sújtott le a szocializmus tételes törvényeit megkerülő helyi szeszély vagy személyes gyűlölet középparasztokra is. De hát a sajtó legfeljebb továbbbadhatta a jelzéseket, fegyvertelen volt a helyi hatalmaskodás önféjű, csökkönyös vagy éppen romlott képviselőivel szemben. Pedig lett volna miből okulni! Solohov *Új barázdát szánt az eke* című regényére gondolok, amelyet az időben széles körben terjesztettek románul és magyarul, s amelyből félreérthetetlenül kiderült, hogy annak idején a szovjet falvakban az úgynevezett kulákok elleni megsemmisítő hadjáratot szűk látókörű helyi tanácsstagok vezették, akik személyes indulataik alapján döntöttek.

— *A lapgyűjtemények, persze, nem ezt a józan felismerést, hanem éppen a gyűlölet hangján szóló „leleplezéseket” őrzik a remélhetőleg bölcsébbnek bizonyuló utókornak... Másik állandó, első oldalas téma volt a Romániai Magyar Szó idején az úgynevezett sztahanovista mozgalom, a túlhajtott verseny, a kiugratott teljesítmények. Milyen visszhangjuk támadt az ilyen jellegű írásoknak?*

ROMÁNIAI MAGYAR Szó

A Magyar Népi Szövetség Központi Bizottságának napilapja

VI. ÉVFOLYAM, 1471. SZAM.

4 OLDAL ÁRA 20 BANI

1952. július 2., szerda

— A sztahanovista mozgalom elmerült a történelmi feledés mély kútjában... Annak idején viszont voltak, akik babonásan hittek tüneményes eredményeiben. Egy rendkívül alacsony termelékenységi szintet volt hivatva meghaladni, ami önmagában dicséretes elvárás lett volna. Csakhogy a kívánatos teljesítménynövekedés egyik-másik „eredményét” olyan tűzijáték vonta mesterséges fénybe, hogy ez felülmúlta az ezeregyéjszaka meséit is. Nem mintha a mesének nem lenne létjogosultsága! De csak akkor, ha a mese köntöskében jelentkezik, s nem próbálja kisa-játítani a tényeket, illetve behelyettesíteni a valóságot... A kiugratott „mesés” teljesítményeknek az volt a szépséghibájuk, hogy messze elmaradtak a világszínvonaltól, mégis úgy értelmezték őket, mintha ezek a „csodás” eredmények kizárólag a mi termelési módunk sajátjai volnának. Jelentőségének túlméretezettsége elkendő-sítette lényegében szerény arányait; a szakemberek kezdettől fogva látták ezt. Ki is fejezték néhányan kétségeiket, de ezeket leszerelőknak, defetistáknak tekintették... Vannak korszakok, amikor a látszatok elfedik a tényeket, hatalmukba kerítik a hívő lelkeket. Szerencsére, túl vagyunk a sztahanovista szemfényvesztésen, csak mint egykori kuriózumról érdemes beszélni róla.

— *A nemzetiségi jelleg elsősorban a művelődési, művészeti, tanügyi vonatkozású anyagokban nyilatkozhatik meg, ez természetes, akkor is, ma is érvényes igazság. Visszatekintve, a volt szerkesztő megítélése szerint: a Romániai Magyar Szó művelődési, irodalmi közleményei mennyiben tükrözték a romániai magyar művelődés tényleges akkori törekvéseit?*

— Valóban, a művelődési jelenségek tükrözése alapvetően a nemzetiségi jelleg kiemelésével volt egyenlő, ezzel egyenlő manapság is. Tudatában voltunk ennek, és igyekeztünk jól-rosszul eleget is tenni e feladatunknak. A nemzetiségi tudat felerősítése döntően a sajátos művelődési hagyományok és az élő nemzeti kultúrtörekvések kifejezésével és fejlesztésével lehetséges. Nincsenek kezem ügyében a *Romániai Magyar Szó* korabeli lappéldányai, amelyeknek tüzetes átvizsgálása érdemben választ adhatna e sokrétű kérdésre. Rendszeresen közöltünk könyvértelmezéseket, színházi kritikákat, beszámoltunk országos művelődési jelenségekről. Erre meg is voltak a szervezeti — újságírói — kereteink. Emellett írók és kritikusok igen széles körét kértük fel, hogy mondják el véleményüket művekről, előadásokról. Némi elégtétellel emlékezhetek arra, hogy főszerkesztői minőségem nem akadályozott abban — mint sok más akkori és jelenlegi főszerkesztőt —, hogy magam is részt vegyek a művelődési-kritikai munkában. Más kérdés, hogy milyen eredménnyel... A közelmúltban jelent meg *Arányok rendjében* című gyűjteményes kritikakötetem, s noha rendszeresen publikáltam a *Romániai Magyar Szó* hasábjain, az *Igaz Szóban*, *Utunkban* és később a *Korunkban*, egyetlen az időben közölt kritikámat vagy tanulmányomat sem soroztam be e kötetbe. Kihívtottak részint az igény rostáján, részint szemléleti meghaladottságuk miatt. Közbevetőleg megjegyezném, hogy bár az uralkodó dogmatikus korlátozottság eléggé meghatározó volt a magyar nemzetiségi irodalmi-művészeti jelenségek elbírálásában és tükrözésében — mindezekben az írásművekben érvényes részgazságok is jelentkeznek. A megkövesedett tantételek azért is tudhatták átmenetileg magukra öltetni a valóság és a tények látszatpalástját, mert képleteikben a heroikus ábrándok mögött reális összefüggések is meghúzódhattak. Az ágáló, eszményeket szavaló — immár irodalomtörténeti — időszakban talanszen megvoltak a valóság iránti érzék feltételei, a tárgyilagos összkép megragadásának elemei. A hamis tudatok és e tudatok szellemi-művelődési termékei szükségképpen csak úgy tudtak létezni és érvényesülni, ha az igazság valamely részletét is beleszóték itéleteikbe. A féligazságoknak — utólagosan áttekintve — olykor szuggesztív összjátéka bővülte meg a

kortársakat; a valóságmag hitelesítette a látszatokat, vagyis a valótlan-ságot. Ahol a tényyszerűség akármilyen csekély mértékben felszínre jutott, a kételyekkel mérkőző lelkiismeret fogódzót találhatott — az életigazságok és élethuzugságok egymásba simulnak.

— *Ez az elméleti fejtegetés talán konkrét illusztrálást is kívánna.*

— Egyetlen pregnáns szemléltető példával jelezném az összetevőket. Az ötvenes évek elején olyan esztétikán kívüli szemlélet uralkodott el írásainkban, amely úgyszólván eszmei tétélekkel szembesítette a művészi-irodalmi alkotásokat. Hozzátenném: nemcsak a kritikai nézőpontot roppantotta meg a társadalmi hatóerők vulgáris kezelése, a szépiroi — képzőművészeti — művek nagy részét is büvöletébe ejtette a közvetlen agitáció igénye. Ennek nyomai szüntelenül felismerhetők például Asztalos István 1953-as, *Fiatal szívvel* című regényében. Ez voltaképpen *mozgalmi regény*; a cselekmény tetőpontja: egy alagút építkezésén kirobbant sztrájk. Asztalos István a zord valóságot a lehetséges és kívánatos magatartásformákkal elegyíti, az elszigetelt magasabb fokú tudatszínvonalat általánossá szépíti, kommunista hőseit eszményi magaslatokra emeli. Ábrázolása nem győz meg ezekben a hősöknek szellemi és jellembeli kiválóságáról, s ilyképpen kockára teszi a művészi képalkotás hitelét. Hőseit sejtelmes homályban hagyja: sorsuknak nincs előzménye. A szerzői tudat forradalmároknak minősíti, látja, láttatja ezeket az igen szerény képességű regényhősöket, noha a forradalmár-képlet torzói csupán. Amint torzó az a helyzetrajz is, hogy az elszigetelt parányi sztrájkmozgalom egy drámai pillanatában a hatalom megragadásának jelszavát adják ki az alagút építőinek. A forradalmának szándékolt pátosz érzelmes patetizmusba siklik. Érvénytelen. S mégis... Asztalos István regényének megjelenése idején *közönségsikere* volt, méltán kapott állami díjat is, a kritikának — az én kritikám kivételével — csak apologetikus jelzői voltak a műről, ami arra utal, hogy az álforradalmiság szellemen megérintette az író, a kritikust, de az olvasóközönséget is. A példákat száporíthatnám...

— *Kik voltak a Romániai Magyar Szó író munkatársai, és kik nem küldtek írást a lapnak?*

— Arra törekedtünk, hogy minden romániai író megszólaljon a lap hasábjain. A szerkesztőség író tagja volt például Horváth Imre, Bárdos László, Kovács György, Deák Tamás, Szilágyi András, Tamás Gáspár, Tomcsa Sándor, Domokos Géza, Szász János, Sóni Pál, Majtényi Erik, Páll Árpád, Lőrinczi László, Kőműves Géza, Korda István, Dimény István, s persze, te is, Beke György. Úgyszólván nem is volt olyan hazai író, kritikus, aki ne publikált volna a lapban. E tekintetben nem ismertünk korlátokat. Tudatában voltunk annak, hogy feladatunk és kötelességünk összefogni az *országos napilap* keretében az ország valamennyi írástudóját. Világos volt, hogy a lapszerkesztésben nem lehet helye a személyes ízlésnek, rokonszenvnek vagy ellenszenvnek — különösen, hogy a mi világunkban a sajtó nem személyes tulajdon, így nem is lehet magánhangulatok, klikkérdekek képviselője, ami, sajnos, még előfordul... Azt kérdezted: ki nem küldött írást a lapnak, felkérésre sem. Nyilván Szabédi Lászlóra gondolsz.

— *Igen, reá. Közudott, hogy Szabédi és a Romániai Magyar Szó között egy időben ellentétek feszültek. Mi volt ennek az oka?*

— Nos hát, Szabédi László is munkatársunk volt, publikált lapunkban, de a szerkesztőség egy eléggé otromba igényét visszautasította; nem volt hajlandó változtatni *Arcátlan pártfogók* című szenvedélyes hangú versének egyetlen jelzőjén sem. Neki volt igaza. Képtelen igény volt. Levélvitánk kölcsönösen barátságos gesztussal zárult. Kérésedre, ime, kikerestem eléggé rendezetlen iratcsomóimból 1952. február 16-án kelt sorait; hadd idézzem levelének kezdő és befejező mondatait: „Kedves Barátom! Szép leveledet megkaptam, köszönöm. Mindig olyan nyájasan szeretnék írni, ahogyan Te írtál; nem mindig sikerül. S ennek sok az oka-foka.“ Végül pedig: „Egyáltalán nem makacsságból, vagy mit tudom én miféle titokzatos »költői« indulatból kifolyólag nem alakítom át a verset, hanem azért, mert lehetetlen. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy leveled hangja — s nem pusztán udvarias fogalmazása — szíven talált, s teljesen meggyőzőtt arról, hogy az ügyet nézted, mikor írtad, s hogy a szocializmus építése ügyének alkatrészéül tekinted az én költészetemet is. Szeretettel üdvözöl Szabédi László.“ Ha voltak is vitáink, barátságunk ezt nem sínylette meg. Persze, ő sem volt tévedhetetlen, de töretlenül és *végősökig* vállalta meggyőződését. Ez ad kivételes rangot személyiségének.

— *Mi volt — szerkesztőjének megítélése szerint — a Romániai Magyar Szó jelentősége a romániai magyar sajtó történetében?*

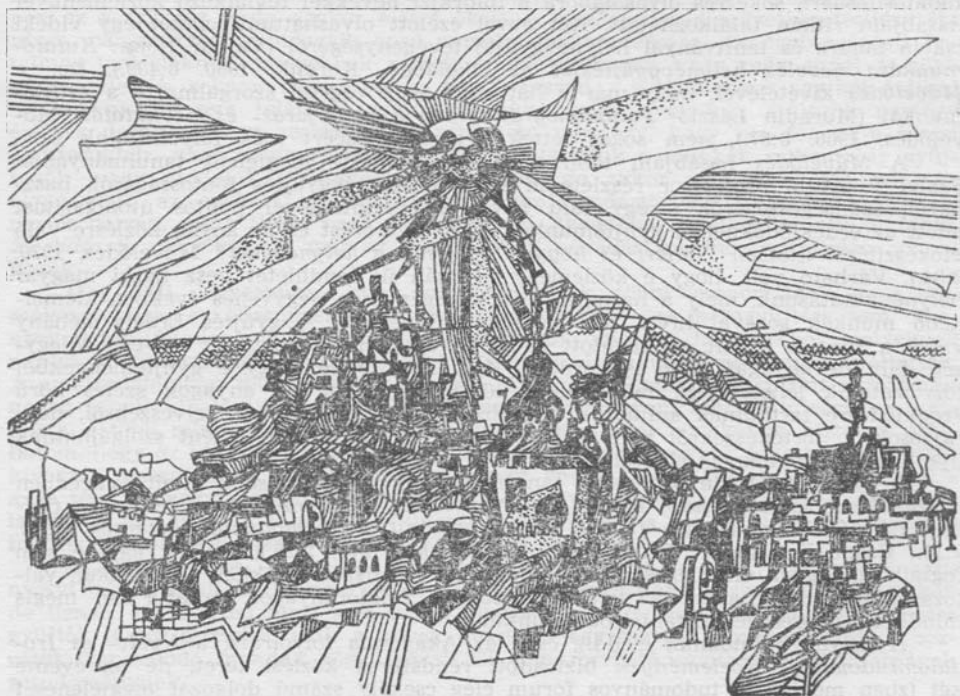
— Először történt meg, hogy az ország területén ilyen átfogó, az egész magyar nemzetiséget felölelő, nagy példányszámú napilap jelenjék meg. Annak idején

voltak kishitűek, akik reménytelen vállalkozásnak ítélték a lap lehetséges elterjedését; úgy vélték, hogy a lap Bukarestben elszigetelődik a magyar olvasó tömegektől. De hát nem egyszerű szójáték volt: azért kerültünk messzibbre a magyar-lakta vidékektől, hogy közelebb kerülhessünk hozzájuk. Szükség volt arra, hogy a magyar nemzetiség olyan központi sajtóval rendelkezzen, amelynek lehetősége van arra, hogy megbízhatóan és gyorsan tájékoztasson a belpolitikai és gazdasági életéről, a külpolitikai kérdésekről. Ilyenszerű lap szükségképpen csak a fővárosban jöhetett létre, az ország politikai és gazdasági központjában. A kísérlet sikerült. Annak idején, ha jól emlékszem, mintegy 25 ezres példányszámmal indultunk, s amikor 1957-ben távoztam a *Romániai Magyar Szó* nyomába lépő *Előre* éléről, 125 ezer volt a lap napi példányszáma, az olvasói érdeklődés pedig ezt is meghaladta.

— A *Romániai Magyar Szó* 1953. április elsejétől nevét *Előre*re változtatta...

— ...Ami a névváltozást illeti, meg kell elégednünk ma is a szerkesztőségi közleménnyel, amely ezt a névváltoztatást indokolta: „Sajtónknak az a feladata, hogy további eredményekre ösztönözze a dolgozókat; haladjanak szüntelenül *előre* a szocializmus építésének útján. Ezt a nemes célt fejezi ki lapunk új címe: *ELŐRE*.”

Beke György

Kovács Géza: Napnyugta

Gondolatok a helynévkutatásról

1. Mintegy másfél-két évtizede, amióta a közvéleményben egyre fokozódó mértékben tudatosodott, hogy a népi kultúra számos elemét a gyors kihalás veszélye fenyegeti, rohamosan megnövekedett az érdeklődés az anyagi és szellemi kincsek, nemzetiségünk önismeretének elengedhetetlen részei iránt. Mai önmagunkat is csak akkor ismerhetjük igazán, ha ismerjük azokat az értékeket, melyeket őseink a századok során fölhalmoztak, amelyek formáltak, alakították közösségüket, egyéniségüket, de ugyanakkor közvetve vagy közvetlenül bennünket, utódainkat is. E kultúrát ismerni, minél több elemét összegyűjteni, megőrizni, továbbadni nemcsak egyszerű tudományos föladat, ennél jóval több: elodázhatatlan kötelességünk magunk, de még inkább az utánunk következők iránt, akik e kultúráról közvetlen tapasztalatokat már nem szerezhetnek, akiknek csak az marad ebből a múltból, amit mi hátrahagyunk.

Szellemi örökségünk feledésbe merülő értékei közé tartoznak helyneveink is: jelentős hányaduk a mezőgazdaság szocialista átalakulása folytán természet-szerűleg eltűnik. A nyelv kutatója és más tudományok képviselői számára azonban e nevek fölbecsülhetetlen értékűek, mert nagyon sokszor csak ezek deríthetnek fényt nyelvünk fejlődésének egy-egy fontos állomására, lényeges gazdálkodás- és művészettörténeti, növény- vagy állatföldrajzi kérdésekre adnak választ, segítségükkel alaposabban megismerhetjük a népi hitvilág egyes, rég kihalt elemeit és a közösség hozzájuk kapcsolódó szokásait.

2. Sajnos, a *Korunk* eddig vajmi keveset tett a helynévgyűjtés fontosságának tudatosításáért, sokezeres olvasótáborra a földrajzi nevekkel foglalkozó közleménnyel hasábjain ritkán találkozhatott. Két évvel ezelőtt olvashattunk cikket egy vidéki iskola tanára és tanítványai helynévgyűjtő tevékenységéről (Vajnár Ilona: *Kutatómunkára nevelés helynévgyűjtéssel az iskolában*. *Korunk*, 1980. 6:439.). De, a *Művelődés* kivételével, mely már a hatvanas évek végétől szorgalmazta a gyűjtőmunkát (Murádin László: *Falumonográfia meg a nyelvjárás- és névkutatás*. Művelődés, 1968. 8:57.), nem sokat tettek népszerűsítéséért más folyóirataink sem.

A *Művelődés* hasábjain több mint egy évtizede megjelent tanulmányában Szabó T. Attila professzor részletesen szolt a helynévgyűjtés fontosságáról, hasznáról, szükségességéről, s egy falu névanyaga segítségével pontos útbaigazítást adott az érdeklődőknek a gyűjtőmunkát, a rendszerezést és az anyag közlésre való előkészítést illetően (*Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?* *Művelődés*, 1970. 2:34.). Várható volt, hogy e közlemény nyomán új lendület vesz hazai magyar helynévkutatásunk, mely a harmincas évek végén és a negyvenes években kiemelkedő munkák sorával hívta föl magára a figyelmet. A gyűjtés Erdély néhány vidékén meg is indult, szakavatott gyűjtők vagy lelkes amatőrök egy-egy tájegység, falu névanyagát össze is hordták. Kívánatos lenne, hogy e gyűjteményekből folyóirataink lehetőségeik mértékében közöljenek. Ezek az anyagok széles körű érdeklődésre tarthatnak számot a nagyközönség részéről is (a nyelvészekről, néprajzosokról, történészekről nem is beszélve), s egyben ösztönzőként szolgálhatnak újabb névgyűjtemények elkészítéséhez.

A Szabó T. Attila professzor tanulmányának megjelenésétől eltelt évtizedben a *Művelődés*ben mindössze két (!) a helynevekkel foglalkozó cikk jelent meg (Balázs László: *Helynevekhez fűződő szájhagyomány a Küsmödpataka mentén*. 1972. 9:18.; Csapó F. Sándor: *Falucsúfoló nevek titka*. 1978. 2:25.), melyek egyike sem foglalkozik ugyan elsődlegesen a helynevekkel (rendszerezésükkel, típusaikkal, változásaikkal stb.), hanem a velük kapcsolatos folklórananyagot mutatja be, mégis mindkettő nyeresége névtani irodalmunknak.

A helynévkutatóknak eleddig csak az Akadémia folyóirata, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* biztosított rendszeres közlési teret, de az évente két ízben megjelenő tudományos fórum elég csekély számú dolgozat megjelenését tette és teszi lehetővé. Ezenkívül a sepsiszentgyörgyi *Aluta* (a megyei múzeum

évkönyve), valamint néhány más, nem időszaki kiadvány (a székelykeresztúri múzeum évkönyve és a *Hargita Kalendárium*) adott néha helyet a helynévkutatóknak. Számos jól megszerkesztett gyűjtemény államvizsga-dolgozatok lapjain hever az egyetlen magyar nyelv- és irodalomtudományi tanszékén, a megjelentetés legkisebb reménye nélkül.

3. E helyütt nem célok annak fejtegetése, hogy miért gyűjtjük a helyneveket, erre Szabó professzor idézett tanulmányában kimerítő részletességű feleletet kapunk. Csupán azt szeretném aláhúzni, hogy, habár e nevek néprajzi, történeti, pszichológiai vonatkozásai nélkülözhetetlenek a modern tudomány számára, a nyelvészek nem ezek a kérdések a leglényegesebbek. A névtudományt — és benne a nevek tanulmányozását — ő önálló diszciplínának tekinti, és semmi esetre sem a történelem, a földrajz, a néprajz vagy más tudományok kiszolgálójának. A nyelvész kutatásainak középpontjában maga a név áll, őt elsősorban a neveknek a szókincsben elfoglalt helye, nyelvi megformáltsága, a többi névtől (a köznevektől) eltérő viselkedése, születésének okai, fejlődésének mozzanatai, körülményei, rendszerezési lehetőségei érdeklik, s a névanyag tanulmányozása során elsősorban ezekre próbál feleletet adni. E kérdések átfogó vizsgálatá azonban megfelelő nagyságú anyag hiján lehetetlen. Való igaz, hogy egy kisebb tájegységnek a névkincse is alkalmasnak kínálkozik bizonyos névtani, névélettani következtetések levonására, de ahhoz, hogy a romániai magyarság helynévadási szokásaira, névhasználati kérdéseire, használt neveinek gyakoriságára stb. feleletet adhassunk (adhasanak a jövő kutatói), minden magyarul területről szükségünk volna névanyagra.

Hogy a névgyűjtés mennyire nemcsak a nyelvészek, s azon belül a névtannal foglalkozók „magánügye”, annak bizonyítására talán elegendő Egyed Ákos idéz-nem, aki szerint a falumonográfiák elkészítései főlétlenül tanulmányozandók az „utcák, síkátorok, tizek, szegek stb. A falu élete mint egységes folyamat; a föld- és a határhasználat; a gazdálkodás rendszerei, állattenyésztés [...], erdőgazdaság.” (Egyed Ákos: *Jegyzetek a helytörténetkutatásról, különös tekintettel a falutörténetre*. Művelődés, 1977. 6:13.) Úgy hiszem, fölösleges mondanom, habár az érdeemes szerző nem említi, hogy mindez a helynevek részletes ismerete, vizsgálata nélkül teljességgel lehetetlen.

A gyűjtők biztatása, ösztönzése már csak azért is föltöbb szükséges lenne, mert helyneveink rohamosan fogyatkoznak, hálnak el. A parasztságnak ugyanis, melynek a határban való tájékozódását e nevek nagymértékben elősegítették (éppen ez a szükség hívta egykor életre őket), a mezőgazdaság szövetkezetesítése óta nincs már szüksége mindegyik apró parcella megnevezésére. Az egybeszántott hatalmas területeknek, melyeknek részeit eddig tíz-tizenöt vagy még ennél is több névvel illették, sokszor csak egyetlen nevük marad, s a többieknek egy-két évtized múltán nyoma sem található majd, s velük együtt nyelvünk, múltunk egy-egy értékes darabja megy veszendőbe. Ezért nem mindegy, hogy ma fogunk-e hozzá gyűjtésükhöz, vagy holnapra, holnaputánra halasztjuk e munkát, mikor már gyűjtőnk (vagy utódaink gyűjtőnké) ugyan őket, de akkor már nem lesz mit. Az olyan régi, az egykori növényzeti vagy gazdálkodástörténeti viszonyokra utaló nevek helyén, mint *Ikrás* vagy *Orotás*, majd ilyenekkel találkozhatunk: 3. tábla, *X₂-dűlő* stb., amelyeknek már az eredeti, népi névadási módhoz egyáltalán semmi közük.

Meg kell jegyeznünk, hogy tulajdonneveink többi csoportjának — a személynéveknek, az állatneveknek, a csillagneveknek — az összegyűjtése sem elhanyagolandó feladat, de korántsem olyan égető, mint a helyneveké, melyeknek napjai a földművelés szükségszerű nagyüzemi átalakulásával megszámoltattak. A szakirodalomban több helyen olvasható olyan megállapítás, miszerint a földrajzi nevek közeli kihalásától nem kell tartanunk, véleményem szerint túlságosan optimista, s több mint másfél évtizedes gyűjtőtapasztalatom birtokában biztosan állíthatom, hogy az idősebb nemzedékek kihalásával a helyneveknek legkevesebb 50%-a kivesz a használatból, de valószínűbb, hogy ennél jóval több is. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Kolozsvár környéki — magyarfenesi, szentlászlói — általános iskolások alig ismerik falujuk névkincsének 10-15%-át, s a naponta a nagyvárosba ingázó fiatalok névismérete még a 10%-ot sem éri el!

4. A névgyűjtés — s ezen belül a helynévgyűjtés — olyan területe a népnyelvi bűvárlatnak, melyet az ezt hivatásának tekintő néhány szakember nem két, de tízszer két évtized alatt sem tudna elvégezni. Ezért lenne szükség az önkéntes gyűjtők lelkes seregére, akik a nevek pusztá lejegyzésével, lokalizálásával, a hozzájuk kapcsolódó mondák rögzítésével föl sem mérhető segítséget nyújthatnának a tudománynak.

E nem kis kitarást és ügyszeretetet igénylő munkában elsősorban gyakorló pedagógusainkra számíthatunk, akiknek elsőrendű kötelességük tanítványainak

a szülőföld és szocialista hazánk iránti szeretetre nevelése. E nevelő tevékenység során a szülőhely, a szűkebb és tágabb környék, a terület múltjának, folklórájának, szokásainak megismertetése mellett jelentős a szerepe a helynevek ismeretének is, melyeknek tanulmányozása során a tanuló sokkal alaposabban megismerheti szülőföldjét, a helység határára egykori képét, vízrajzi és talajviszonyait, a vidéken őshonos és újabban telepített növényeket, a terület egykori állatvilágát, sőt ismereteket szerezhet a lakosság régi szokásait, hitvilágát illetően is. Ez pedig semmiképpen sem elhanyagolható a szülőföldhöz való kötődés, a hazaszeretet érzésének alakításában, elmélyítésében.

A magyartanár éppen ezért kötelességének kell hogy érezze nemcsak az anyagi, a tárgyi kultúra darabjainak vagy a folklórananyagok az összegyűjtését, hanem a szülőföld és a rajta élő ember minél alaposabb megismerése érdekében össze kell gyűjtetnie tanulóival a személy- és helynévanyagot is.

A gyűjtés csakis akkor lehet eredményes, ha a tanulók jól szervezett névtani köri tevékenységeken ismerkednek meg a gyűjtés jelentőségével, fontosságával, az anyag rendszerezésének, közlésének elveivel stb. Az ilyen rendszeres gyűjtőmunka nemcsak azért lehet eredményes, mert tekintélyes számú névvel gazdagítja azt a nyersanyagot, melynek alapján a kutatók általánosabb jellegű következtetéseket vonhatnak le, hanem azért is, mert az említett nevelési vonatkozások, a hazaszeretet, a szülőföld szeretetének elmélyítése mellett megismerteti a fiatalokat a tudományos kutatómunka alapelemeivel.

Egy ilyen kör létrehozása azonban egyáltalán nem könnyű feladat, eredményes működése nem indítható be egyik napról a másikra azzal a „kinyilatkoztatással”, hogy a kör máttól megkezdí működését. Legelső és talán legfontosabb teendők az kell hogy legyen, hogy a gyermekeket meggyőzzük: a nyelvnek is vannak szépségei, melyeknek tanulmányozásában a kutató ember éppúgy örömet lelheti, mint például az irodalom vagy a történelem egyes kérdéseinek tanulmányozásában. Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mert sajnos, nem egy iskolánkban a leíró nyelvtani ismeretek merev, a tanulók számára unalmas tanítása, mely sokszor szabályok kikérdezésében és véget nem érő elemzési gyakorlatokban merül ki, elfödi a gyermekek elől a nyelv igazi szépségeit, tanulásának hasznos és szükséges voltát, meguntatja velük a leíró nyelvtant, s minden, nyelvvél kapcsolatos ismeretet érdektelenül, idegenkedve fogadnak.

Diákjainkkal tehát meg kell szeretettünk az anyanyelvet, mikor lehetőségünk nyílik rá, minden egyes alkalommal föl kell hívunk figyelmüket szépségeire, változatos kifejezési formáira, végeztessünk velük olyan gyakorlatokat, melyek kifejezőképességüket fejlesztik, láttassuk meg velük a nyelv rendszerjellegét, összefüggéseit, s az egyes szavakat, jelenségeket ne csak állapotukban vizsgáljuk, hanem nézzük meg azt a történeti utat is, amelyen idáig eljutottak, tárjuk föl fejlődésük érdekességeit. A nevekről szólva ne ragaszkodjunk mereven a tankönyv előírásaihoz, ismertessük meg a magyar névadási szokásokat, magyarázzuk meg az érdeklődőknek nevük eredetét, kerítsünk sort szülőfalujuk, szülővárosuk vagy a környék egy-egy érdekes helynevének bemutatására is. Így biztosan élményszerűvé válnak a nyelvtanórák talán még a leggyöngébb tanulók számára is! S ha a nyelv, a nevek iránti érdeklődést sikerül fölkeltenünk tanítványainkban, tulajdonképpen csak akkor foghatunk hozzá a névtani kör megszervezéséhez, az érdeklődő tanulók kiválasztásához.

Annak a pedagógusnak, aki egy ilyen kört létre akar hozni, s vele eredményes tevékenységet akar végezni: a) tisztában kell lennie a gyűjtőmunka fontosságával, s ezt tanulóiban is tudatosítania kell; b) önmagának is szenvedélyes kutatónak kell lennie; c) rendelkeznie kell a legszükségesebb gyűjtésmódszertani ismeretekkel, és d) a legalapvetőbb szakmunkák ismeretében tudnia kell rendszerezni és közlésre előkészíteni a gyűjtött anyagot.

Csakis az ilyen, alapos fölkészültségű, a tanulókat jól ismerő tanár gondolhat egy eredményesen működő helynévgyűjtő kör megszervezésére, melynek — más köröktől eltérően — nem lehet nyolc-tíz tanulónál több tagja, mert ez a munka menetét akadályozná.

Az első időszakban a kör vezetőjének rendszeres előkészítő tevékenységeken kell előkészítenie tanítványait a gyűjtésre. Föl kell hívnia a figyelmüket a terep alapos ismeretének fontosságára, az adatközlők helyes kiválasztására, a határ bejárásának szükségességére, a nevekhez kapcsolódó információk pontos lejegyzésére stb.

Ezután számos körí tevékenységen a gyűjtés módszertanával való ismerkedés történik: a tanulóknak tudniuk kell, hogy a gyűjtőfüzetbe hogyan jegyezzék le az adatokat, milyen sorrendbe írják le őket, velük kapcsolatosan milyen kérdésekről érdeklődjenek, hogyan és hová jegyezzék föl az adatközlő nevét, korát, fog-

lalkozását, nemét stb. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a gyűjtés csak akkor lehet igazán értékes, ha a helység bel- és külterületéről térképvizlatot készítünk, melybe számokkal bejelöljük az összes följegyzett földrajzi objektumot.

Az alapos előkészítést a próbagyűjtések ideje követi, melynek első szakaszában a kör minden tagja a szaktanár vezetésével közös gyűjtőútra indul. Elsőként egy, a határt igen jól ismerő emberrel járjuk be a falu kül- és belterületeit, akinek ismertetése alapján a diákok följegyzik (a tanult módon) a közölt adatokat, egy-két tanuló pedig magnófelvételt készít a hallottakról. Rá kell szoktatnunk a kör tagokat arra, hogy minél több kérdést tegyenek föl a terület egykori művelési módjával, a név eredetét megvilágító helyi magyarázatokkal kapcsolatban. Ezután az iskolában áttanulmányozzuk a tagoktól lejegyzett anyagot, és pontosságát összehasonlítjuk a magnófelvétellel hallottakkal, majd az esetleges lejegyzési, lokalizálási hibákat kijavítjuk, s a közös gyűjtőutat még néhány alkalommal megismételjük.

Mikor a kör tagok az ilyen gyűjtőtevékenységek és az azokat követő lejegyzési gyakorlatok során alapos tapasztalatokra tettek szert, lehetőséget kell adnunk nekik a kisebb (két-három tagú) csoportokban végzendő gyűjtőmunkára. Míg az egyik kérdez, a másik lejegyzik a hallott neveket, vagy a magnót kezeli, a harmadik pedig rávezeti a térképvizlatra az adatokat, bejelöli a lokalizálható nevek számadatait. E csoportok több idős, középkorú és fiatal adatközlő meghallgatása után a közös kör tevékenységen bemutatják gyűjteményeiket, melyeket egymás adataiból a tanár segítségével kiegészítenek és véglegesítenek.

Az önálló gyűjtés jóval nehezebb, csak olyan tanulóra bízható, aki különös jártasságra tesz szert ebben e nem túlságosan könnyű munkában, melynek során a gyűjtőnek egyszerre jó néhány dologra kell figyelnie.

Az összehordott anyag kiegészítésénél, alapos ellenőrzésénél azonban a kör vezetője nem állhat meg: az anyagot rendszereznie kell, majd közlésre kell előkészítenie. E munka rendjén a tanulókat meg kell tanítani arra, hogy az anyagot milyen szempontok szerint csoportosítsák, hogyan szerkesszék meg az egyes nevek szócikkait, milyen adatokat tartalmazzanak ezek, az adatok milyen sorrendben kövessék egymást.

Véleményem szerint ennél többet diákjaink nagy részétől nem várhatunk, de ha a főnti munkákat lelkiismeretesen elvégezték, azzal már nagy szolgálatot tettek névtudományunknak.

Hogy a tanulóknak a sikerélményen kívül az ilyen jellegű tevékenységből milyen hasznuk származik, ennek illusztrálására csupán azt emelem ki, hogy szülföldjük alaposabb megismerése mellett bizonyos nyelvtörténeti ismeretekre tesznek szert, s ezek segítségével betekintést nyerhetnek a nyelvi elemek állandóan mozgó, fejlődő világába, megismerkedhetnek a magyar névadási szokásokkal, nyomon követhetik a nevek életének egyes szakaszait, láthatják kihalásuk okait, eközben egyesek közülük szinte észrevétlenül annyira bekerülhetnek a nyelv szépségeinek, érdekességeinek bűvületébe, hogy egész életükben érdeklődni fognak irántuk. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kör munka során diákjaink olyan önálló munkakészségekre tesznek szert, s a tudományos munka olyan alapelemeit sajátítják el, melyeket nemcsak itt, de bármilyen tudományos jellegű tevékenység végzése során hasznosítani tudnak.

5. E cikk keretei nem tették lehetővé, hogy a tanuló körökben végzett névgyűjtő és földolgozó tevékenységről saját tapasztalatomból vett példákat bemutatásával szóljak, de a kérdés részletes taglalására a *Korunk* egyik következő számában még visszatérek.

Tibád Levente

Robotok forradalma?

Az emberi tevékenységet utánozó szerkezetek a XVIII. században tűnnek fel. Például Bécsben őriznek egy 1753-ból származó gépet, amely írni és rajzolni képes. Két francia óras — testvérek egyébként — ugyanebben az időben több olyan figurát készített, melyek hangszereken játszottak. Egy honfitársuk óraszerkezetre járó kacsát szerkesztett; ez lebegtette a szárnyait, és felszedte a kukoricát a földről.

Manapság e gépek utódai — a robotok — talán egy újabb ipari forradalom beköszöntét jelzik. Az ipari és háztartási robotok az egész világon két, egymással párhuzamos úton fejlődnek, ipari szinten és barkácsológok műhelyeiben.

Az Egyesült Államokban szaklap is foglalkozik a robotokkal: az 1979-ben alapított, 12 ezres példányszámban megjelenő *Robotics Age* és az ugyancsak 1979 óta megjelenő, ötezres példányszámú *Robotics Today*. Az olvasókból alakult társaság első alkotása Adam és Andrea, a két, ember nagyságú robot volt, amelyeket rádióval felszerelt operátor ellenőrzött. Napi 500 dollár befizetése ellenében mindkét robot kibérelhető volt koktélparkokra vagy fogadásokra.

Donald Dixon amerikai szakember alkotása az Ahmed névre „hallgató” robot, amely a konstruktőr két gyermekére vigyáz — írja az *Il Solé — 24 ore* című olasz napilap. A robot — amelynek „lelke” egy mikroszámítógép — a gyermekszoba előtt van. Első része jobbról balra forog, így „kémléli” a környező teret. Ha a robot „látóterébe” valamilyen akadály kerül, megszólal, készítőjének hangjára emlékeztető hangon: „menjtek vissza az ágyba.” Ezt a szöveget maga Dixon programozta be. Ha nem teljesítik a parancsot, vagyis az akadály ott marad, a robot vízszelét ad le. Ahmednek mikrofonja is van, amely a hangok felismerésére szolgál. Például, ha Dixon üzenetet akar hagyni a feleségének, beprogramozza Ahmedet. Ha azután a robot a mikrofon segítségével felismeri az asszony hangját, átadja neki az üzenetet, másnak azonban nem.

A jövő mégis az ipari robotoké.

Az ipari robot

Ez módosíthatóan programozott szerkezet. Megkülönböztetünk adagoló robotokat (gépek, kemencék, berendezések stb. táplálása) és technológiai robotokat (pont-és ívhegesztés, csiszolás, festés stb.).

Az ipari robotok főként nagy sorozatú és a tömeggyártásban évek óta alkalmazott fogó és adagoló berendezések, minőségileg magasabb színvonalat képviselnek. Ott pótolják az embert, ahol gyakran változnak a termelés feltételei; számos nehéz, veszélyes (például hegesztés) vagy egészségtelen (például csiszolás, festékszórás) feladatot az ember helyett a gép végezhet. A robotok hibátlanul dolgoznak naponta huszonnégy órán át, s a munkásokat mentesítik az egyhangú, fárasztó szalgamunka terheitől. Vagy egy egyenes mentén, vagy körívben mozognak — esetleg más kényszerpályán. Kivitelezésük a mozgás és a munkafeladat megkövetelte mozgáskombinációktól függ. Állórészből, lineáris és forgóegységekből, programvezérlésű egységekből és hajtóműből állnak.

A legolcsóbb változatok (áruk 8000—20 000 dollár) sűrített levegővel működnek, súlyuk csekély, viszonylag erőtlenek. A hidraulikus meghajtású szerkezetek már nagyobb erőt képesek kifejezni, és ennek megfelelően drágábbak is. A legerősebb és leginkább energiatakarékos szerkezeteket elektromotor hajtja; az árcédulán legalább 80 ezer dollár szerepel, de nem ritkán a fenti összeg kétszeresébe is kerülhetnek. A karbantartási költségek ugyancsak a villamos meghajtású változatnál a legnagyobbak. Mindegyik meghajtási formához — a célnak megfelelően — négyfajta kar csatlakoztatható. Az emberi testrészt utánozó robotvégtag képes „könyökben” meghajolni, sarkokba, hasadékokba „beférni”, azonban nehezen ír-

nyitható, és nagyobb terhet nem tud megmozdítani. Az úgynevezett hengeres típusú kar talpazata körbe forgatható, míg az abból kinyúló kar felfelé és lefelé, valamint oldalirányban egyaránt képes mozogni. A következő modell annyiban különbözik ettől, hogy a talpazat nem forog: oldalirányú mozgásra van szerkesztve. A karral így a műveletvégzés magassága, szélessége és mélysége egyaránt beállítható. Az ilyen karral ellátott robotok nagy pontosságot kívánó munkafolyamatokra alkalmasak, de viszonylag lassúak. A negyedik változat: a poláris kar talpazata a hengeres modellhez hasonlóan forgatható, karja azonban egy tengelyen rögzített, és így ugyancsak kör alakú mozgásra képes. Például egy szerszámgép kiszolgálására villamos meghajtású és hengeres karú robot a legmegfelelőbb. Festszűrőrohoz sűrített levegővel működő, de az emberi testrészt imitáló végtaggal ellátott szerkezet a legalkalmasabb. Ponthegesztésre legelőszérűbb a poláris karú „munkatárs” alkalmazása. A meghajtások és a karok tetszés szerinti kombinációjával a robotok széles választéka állítható elő.

Ami a karokhoz kapcsolható vezérlőszerkezetet illeti, annak alapvetően két kategóriája ismert. Az egyszerűbb típus „vedd fel és tedd le” parancs elvégzésére képes. Ez a számítógép-memória nem határozza meg pontosan a munkavégző kar útját; itt ez még nem is fontos. A robottól egyszerűen azt várják gazdái, hogy a tárgyat egy bizonyos helyről elvegye, és azután másik, meghatározott helyre tegye le. Ezzel az „intelligenciahiánnyal” viszont már nem lehetne autót festeni. Ekkor már a számítógép a kar mozgását folyamatosan ellenőrzi. Mivel a gép nem „lát”, a kar helyzeteiből kapott információkat hasonlítja össze a memóriában tároltakkal, és eltérés esetén helyesbit.

Első, második, harmadik nemzedék

Jelenleg legtöbbnyire az ipari robotok első generációját alkalmazzák a termelésben. Ezek a robotok az alkatrészt meghatározott helyen fogják meg és rakják le. Elrendezetlen tárgyak fogására nem alkalmasak. Műszaki lehetőségeiknél fogva az ilyen robotok adagolást, szállítást, technológiai folyamatok kiszolgálását végezhetik. Elláthatnak egy vagy több gépet, szállítási feladatokkal kombinálva a forgácsoló és formázó géprendszerek kiszolgálói lehetnek, alkalmazhatók a felület-, a hőkezelő és kovácsoló berendezéseknél. Egyes ipari robotok 3–5 esztergát vagy marógépet is elláthatnak szerszámokkal és munkadarabokkal. Az adagolás meggyorsítása végett gyakran két karral vagy kettős fogóval vannak felszerelve.

Az ipari robotok második nemzedékét már tapintó és esetleg optikai érzékelőkkel is felszerelik. Ennél fogva képesek a rendezetlenül heverő munkadarabokat is megfogni. Az ipari robotoknak ez a generációja kifejlesztés alatt áll. Továbbfejlesztésük alapja a mikroelektronika (mikroszámítógépek és érzékelők). A második generációjú ipari robotok bonyolultabb gépeket szolgálnak ki, részegységeket és egyszerű gépeket szerelnek, több műszakban dolgoznak, és mindinkább az integrált gyártási szakaszokban alkalmazzák őket.

Az ipari robotoknak a kifejlesztés kezdetén álló harmadik nemzedékét a tapintó és optikai érzékelők mellett felszerelik zajérzékelőkkel is. Ennél a generációnál az érzékelőket össze lehet majd kapcsolni a numerikus vezérléssel.

A jövő azonban a maiaknál fejlettebb érzékszervekkel felszerelt robotoké. A robot ugyanis hiába „tud” bizonyos mértékben többet az embernél — érzékel infrasugárzást és ultrahangot —, bizonyos feladatokkal zavarba hozható. Lassan menne például egy csomagból a háromszög alakú tárgyak kiválogatása. A robotnak ugyanis a keresett tárgy alakjáról meg kell győződnie, és ezt csak aprólékos tapogatással teheti meg. Az ember itt egy pillanat alatt, „ránézésre” dönt. Bár a kutatások folynak, „szemet” egyelőre nem minden előállító vállalat tud robotjához csatolni, és ha csatol is, ez nem tökéletes. Más módon azonban néhány cégnek sikerült gépét okosabbá tenni. Például a General Electric hegesztő robotja elektromágneses hullámok segítségével keresi meg a varratokat. Egy másik módszer a hegesztőiven keresztüláramló elektromosságból kísérli meg a varratok „bemérését”.

A gyártóknak jó okuk van arra, hogy a robotok továbbfejlesztését szorgalmazzák. A megfelelő alkalmazott munkavégző szerkezet ugyanis — rendkívüli termelékenységénél, megbízhatóságánál fogva — lehetővé teszi az előállítási költségek csökkentését. A robotokat foglalkoztatók így a világpiacon alacsonyabb árakkal jelenhetnek meg, növelhetik eladásait, piaci részesedésüket.

Az ipari robotok növekvő népszerűségét jól példázza az amerikai General Motors. Tíz évvel ezelőtt mindössze 50 robottal rendelkezett, ma 270-et „alkalmaz”, és 1990-re további 14 000 munkavégző szerkezetre van igénye.

Hány ipari robot dolgozik a világon?

Erre a kérdésre nehéz válaszolni, mert a rendelkezésre álló forrásmunkák adatai között nagy az eltérés. A robot ma még egy kicsit kuriózum szerte a világon. Egyesek véleménye szerint 20 000 dolgozik belőlük, mások ennek kétszeresére vagy éppenséggel háromszorosára becsülik számukat. Nemsokára azonban megszokott jelenség lehet a munkatárgy fölé hajló, szikrát szóró szerkezet. A „japán kihívás” a robotok alkalmazása terén is mutatkozik. Míg az Egyesült Államokban 3000—3500, Nyugat-Németországban 2000—2500 ipari robot dolgozik, a távol-keleti szigetország ma már 10 000 (más források szerint 20 000, 35 000, illetve 42 000) robotot foglalkoztat, tehát a jelenleg működők felét. Közülük 2500-at lehet „betanítani” az elvégzendő feladatra: a robot megjegyzi a gépen bemutatott mozdulatsort. Ötszáz alkalmas arra, hogy a számítógép által adott bonyolult parancsoknak eleget tegyen. További ötszáznak, a legfejlettebbeknek, olyan „szeme” és érzékelői vannak, amelyeknek segítségével el tudják dönteni, mit kell tenniük.

Az amerikai robotintézet, a Robot Institute of America (RIA) felmérése a világ 1978. évi robotforgalmát mintegy 40 millió dollárra becsülte. A japán statisztika szerint ugyanebben az évben egyedül Japánban 90 millió dollár értékben adtak el robotokat. Az eltérés oka: a RIA csak a programozható, sok feladatot végző, „intelligens” gépeket tekinti robotoknak, azokat, amelyek változó körülmények közepette is képesek munkadarabokat, szerszámokat, készülékeket kezelni vagy szállítani. A japánok viszont a robotgépek közé sorolják az embert helyettesítő és munkáját megkönnyítő egyszerűbb gépeket, az úgynevezett manipulátorokat is.

Ezekből gyártanak világszerte a legtöbbet, így aztán érthető, miért haladja meg több tízezer darabbal a Japánban működő robotok száma a világ többi részén együttvéve alkalmazott robotokét.

A japán vállalatok a hatvanas évek derekán kezdtek kísérletezni az ipari robotokkal, s néhány év alatt felismerték, hogy az általános célú robotok helyett a sajátos rendeltetésűeket (célgépeket) jobban lehet hasznosítani az iparban. A robotgyártó technológia jó részét eleinte külföldről szerezték be. Például a robotgyártásban úttörő Kawasaki Heavy Industries megvásárolta az amerikai Unimation cég Unimate nevű ponthegesztő robotját. Ma már első a japán robotgyártók között, saját tervezésű termékeit kínálja exportra. 1981-ben 600 robotot állított elő, 30 százalékkal többet, mint 1980-ban.

A japán adatok szerint 1970-ben Japánban 1700 robotot gyártottak, 1979-ben már 12 ezer darabot, 1982-re az előirányzat 32 ezer, azaz több, mint amennyit a világ más részein eddig összesen fölszereltek. A felhasználó iparágak között első helyen áll a gépkocsiipar. Itt alkalmazzák a robotok 35 százalékat, ezt követi a villamosgépgyártás 25 százalékkal, a műanyagfeldolgozás 8 százalékkal, a fémfeldolgozás 7 százalékkal, a vas- és acélipar 6 százalékkal, a gépgyártás 5 százalékkal. Az automatizálásra legtöbb áldozó japán vállalatok jelentős része ön-ellátó: a 130 robotgyártó közül 60 maga használja valamennyi gyártmányát. A Nissan például 1300 anyagmozgató robotot foglalkoztat, mindet saját műhelyében készítette el.

A Fujitsu Fanuk robot- és szerszámgépek vezérelte automatizált gyárat is üzemeltet már. A cég 1981 januárjában 38 millió dolláros beruházással üzembe helyezte *robotgyártó robotüzemét*, amelyben robotok és számjegyvezérlésű (NC) szerszámgépek segítségével állítanak elő számítógépesített robotokat. Az új üzemben száz munkás száz robotot állít elő havonta. A Fanuk gyárban huszonnégy órás a munkaidő, a robotok két műszakban dolgoznak, egy műszakban pedig a munkások: ők szerelik össze a robotok és a gépek gyártotta részegységeket. De talán csak 1985-ig. Ugyanis a Fanuk ekkor fogja piacra dobni az első robot-összeszerelő robotokat.

Bizonyosan eljön az idő, amikor a japán gyárakból eltűnnek a „kékgallérosok”, és helyüket az „acélgallérosok”, vagyis a robotok foglalják el — jósolja a *Japan Economic Journal* angol nyelvű japán gazdasági hetilap.

A robotgépek gyártását és telepítését — ez utóbbit különösen a közepes és kis vállalatoknál — a mindenható kereskedelmi és iparügyi minisztérium (MITI) aktívan támogatja. A robotgyártók állami segítséget, előnyös hiteleket, a felhasználók pedig adókedvezményeket kapnak.

Egy tanulmány szerint az Egyesült Államokban 1985-re a gépkocsiiparban a futószalag mellett dolgozók egyötöde lesz robot, az évtized végére pedig, állítja a Carnegie Mellon Egyetem prognózisa, a gyáripari munkahelyek 4—7 százalékát fogják robotok betölteni. Persze, azok a robotok, minden valószínűség szerint, már továbbfejlesztett változatai lesznek a jelenleg működőknek.

A nemzetközi autógyártás jövőkutatói szerint nincs messze az az idő, amikor a gépkocsipar mai Dávidjainak parittyái Góliátokat dönthetnek le. A gondolatot néhány éve még fantazmagóriának tartó amerikai mammutkonzernnek újabbban olyan, nemrégben még jelentéktelennek ítélt versenytársakra kénytelenek figyelni, amelyek a korábbi, már-már továbbfinomíthatatlannak tűnő gyártási módszereket felrúgva, új termelési rendszerekkel könnyen a nyomukba érhetnek.

Mint korunk nagy technológiai robbanásában sok minden, ez a folyamat is a mikroprocesszorok térnyerésével kezdődött. Míg a hatalmas, elsősorban amerikai autóbirodalmak a sorozatnagyságok bűvöletében szenderegtek, a lényegesen kisebb piacú japán gépkocsiüzemek és néhány nyugat-európai gyár azt kezdte vizsgálni, hogyan lehetne optimális gazdaságossággal az egyes típusokból kisebb sorozatokat termelni. Az eddig egyedül üdvözítőnek tartott futószalag-termelés optimális sorozatnagyságára vonatkozó szabályai azonban látszólag egyöntetűen érvényesek voltak minden termelőre: ahhoz, hogy egy gépkocsigyár megfelelően kihasználhassa gyártókapacitását, s beruházásai is időben megtérüljenek, naponta 800—1100, azaz évente több mint 250 ezer darab egy sorozatba tartozó kocsit kell előállítani. Ugyanez még hatványozottabban érvényes a motorgyártásra: ebből, a szükséges hatékonyság érdekében, naponta legalább 2500 egységet kell termelni a hagyományos módon.

Az új mikroprocesszor agyú robotok megjelenése éppen a számok mögött rejlő örök igazságokat döntötte romba. Mert bár a robotok hagyományos fajtái valóban csupán egysíkú, ismétlődő folyamatok automatikus végzésére alkalmasak, az új robotnemzedék a manipulátortechnika továbbfejlesztésével és a mikroelektronika felhasználásával bonyolult feladatsor megoldására programozható.

Mit ígérnek tehát az okos robotok előállításai? Elsősorban eddig hihetetlennek tűnő mozgékonyt. Az új berendezések alkalmazásának ugyanis nem csupán az az előnye, hogy az eddignél lényegesen kisebb sorozat is gazdaságosan gyártható, hanem az is, hogy átszerszámozás nélkül, pusztán a gépeket irányító számítógépek átprogramozásával elindítható az új sorozat, vagy éppen több típus egyidejű gyártása ugyanazon a szalagon. Az meg valósággal megdöbögthetja a tőkés vállalkozók szívét, hogy a számítások szerint az ilyen jellegű gépésítéssel, háromműszakos termelést véve alapul, 70 százalékkal kevesebb munkáskézre van szükség!

Igaz, napjaink nagy cégei, a General Motors, a Ford és a Volkswagen mai értelemben vett korszerű gyártócsarnokaiból valósággal ontják gyártmányaikat, de egy szalagon csak egyféle típust tudnak előállítani. A viszonylag kisebb cégek, a Volvo, a BMW vagy a Mitsubishi azonban már most képesek a szupersorozatok gazdaságosságát jóval kisebb sorozatokkal is kiegyenlíteni. Az új robottechnika segítségével tudta a japán Toyota és a Nissan az Egyesült Államokban is megvetni a lábát. Rádásul mindkét vállalat ezt az automatizált gyártási technológiát kívánja alkalmazni tervezett egyesült államokbeli új üzemében, ahol kis létszámú munkásgárdával széles választékot tudnak majd kialakítani. A két japán konzern a legnagyobb amerikai cégek „oroszlánbarlangjában” 250 ezer gépkocsit kíván évente értékesíteni, s ez a negyedmillió gépkocsi — a helyi üzemek nagy gyártási mozgékonyt érdemén — hatféle típusból kerül majd ki.

Nyugat-Európa és Japán lépéselőnyre tett szert Amerikával szemben. De míg az amerikai beruházók vállalkozó kedvét fékezti a már kialakult termelési szerkezet, a munkahelyeket pedig megvédi a szakszervezetek, addig a nyugat-európai és japán vállalatok — s ez elsősorban a távol-keleti szigetország termelőire vonatkozik — még mindig új gyárat építenek, s ezeket már a legkorszerűbb technológiával szerelik fel. A nyugat-európaiak, még a tekintélyes Mercedes Benz is, néhány kivételtől eltekintve, elsősorban részleges átállítással kísérleteznek: egyelőre azokat a munkákat igyekeznek robotokkal elvégeztetni, amelyekre nehézségük vagy veszélyességük miatt nehezen vagy egyáltalán nem kapnak munkáskézet. A japán gépkocsipar fellendülésének azonban szinte már nem is kell meglévő felépítéssel számolnia. Így csaknem az egész gyártási folyamatot robotizálhatják.

Az európai mintagyár a Fiaté: Robogate nevű gyártósora már az automata összeszerelés első generációját képviseli. A torinói üzemben egy futószalagon két különböző modell, a Ritmo és a 127-es készül. Az igazi nagy példakép azonban Japán második legnagyobb gépkocsigyára: a Nissan, amelynek zamai gyáregységében, Tokiótól mintegy 40 kilométerre, a Datsun Sunny és a Nissan Sylvia/Gazelle összesen 45 változatát gyártják. A zamai szalag elektronikus agyának

kapacitása azonban elbírná egy harmadik kocsitípus gyártását is. A gyár karosszéria-szerelő részlegében a gépkocsikon végzett háromezer hegesztés 96 százalékát robotok végzik. A gyár közlönye szerint a cég 6500 munkása naponta 1750 kocsi állít elő, vagyis egy esztendő alatt minden munkás 67 gépkocsi gyárt. Ha ezt összehasonlítjuk a nemzetközi átlagmezőnyből amúgy is kiemelkedő japán mutatóval, amely szerint egy japán autóipari munkás 45 gépkocsi készit évente, jól érzékelhetjük a döntő különbséget.

Rugalmas géprendszerek

Új fogalommal ismerkednek a munka- és üzemszervezők: a rugalmas (flexibilis) géprendszerekkel. Az ő tevékenységüket is alapvetően megváltoztató berendezés-komplexumok kiagyalói és gyártói öt pontban szokták összefoglalni az ipari munkavégzés jellegét gyökeresen megváltoztató „gondolkodó üzemek” előnyeit.

— Csökkennek a bérköltségek. A munka nagy részét számítógép irányítja, s a megmunkálendő részegységeket nem kézi erővel, hanem robotokkal mozgatják, és — részben — munkálják meg, szerelik össze. Így jóval kevesebb gépkezelőre és rakodómunkásra van szükség.

— Folyamatos a termelés. Az automatizált, robotizált rendszerek még éjszaka és ünnepnapokon is üzemben tarthatók, amikor a munkások többsége nem tartózkodik a gyárban.

— Jobb a gépkihasználat. Ha a szerszámgepeket egyetlen gyártósorba integrálják, a munkaidő 80-85 százaléka produktív munkával tölthető ki. Összehasonlításképpen a hagyományos szerszámgepek esetében — még jó munkaszervezéssel is — akár a munkaidő fele is anyagmozgatásra megy el.

— Kiseb a raktárkészlet. Miután az ilyen rendszerek igen termelékenyek, és könnyebben át lehet állni az egyik termék gyártásáról a másikra — vagyis gyorsabb a termelés átfutási ideje —, a készletek minimumra csökkenthetők. A gépek anyagigényét a raktárhelyiségek helyett a gépsor mellett kialakított raktárból lehet kiszolgálni.

— Könnyebbé válik a termék megtervezése. A rugalmas rendszerek minden nehézség nélkül átállíthatók egy másik típus gyártására, így a konstruktorok a termék megtervezésénél sokkal szélesebb gyártási lehetőségekkel számolhatnak.

Üzemgazdászok egészen mostanig megdönthetetlen alapelvnek tekintették, hogy egy termék gyártása nagyüzemi körülmények között csakis akkor gazdaságos, ha nagy sorozatban lehet előállítani, így térülnek meg előnyösen a ráfordított költségek. Az évszázados tétel most, úgy tűnik, alapjaiban omlik össze, mert a szerszámgyártás élvonalában haladó országok — mindenekelőtt Japán — a robot- és számítógéptechnika alkalmazásával olyan rugalmas gyártórendszerekkel kísérleteznek, amelyek révén a kis sorozatú gyártás is kifizetődővé válhat.

Napjaink első rugalmas gyártórendszerei tulajdonképpen számítógép-vezérléssel egymáshoz kapcsolt különféle feladatokat ellátó szerszámgépsorok, amelyeket automaták szolgálnak ki anyagokkal. A rendszer alapvető újdonsága abban rejlik, hogy a megmunkálendő munkadarabokat az egyes fázisok befejezése után, emberi kéz érintése nélkül a robotok továbbítják a következő géphez. A megfelelő sorrendben összefűzött, tetszőleges számú szerszámgép egyszerre a legkülönbözőbb és legbonyolultabb elemek gyártására alkalmas. Az egyszerű típusok még csupán egy adott részegységet, például egy személygépkocsi hengerblokkját képesek elkészíteni, igaz, egyféle formában, de különböző méretekben. A legújabb szuperflexibilis gyártórendszerek viszont — az autós példánál maradva — már a henger-től homlokegyenest eltérő jellegű főtengely megmunkálására is képesek, még hozzá úgy, hogy a két munkadarab elkészítése között a gépek emberi beavatkozás nélkül, a program által vezérelten „állítják át magukat”.

Bár az új automatizált gépsorok első példányai csak mostanában kerültek ki a japán szerszámgép-gyártó cégek laboratóriumaiából, a robottechnikában úttörő szerepet játszó Fujitsu Fanuk már 1969-ben eladott a japán államvasutaknak egy olyan számítógépet, amely több szerszámgép vezérlésére alkalmas. Öt évvel később készítették el első robotosított anyagmozgató rendszerüket, de a teljesen automatizált termelést csak egy évvel ezelőtt indították be, amikor felavatták a fent említett, robotokkal és rugalmas szerszámgépekkel felszerelt, ugyancsak robotok gyártására épített üzemüket. Ma már a Fanukon kívül nem egy japán szerszámgépgyártó cég megmutatta, hogy mire képes a munkás nélküli üzem távlatával kecsegtető automatizálás terén. A Murata Kikai textil- és szerszámgépgyártó vállalat 1981 áprilisában helyezte üzembe a robot-trélekkel működő rendszerét, amelyben féltucat nagy szerszámgépet kapcsoltak össze. A kis automata teherszállító a program vezérelte központi utasítás szerint mozognak a szerszámgepek

között, szállítják a súlyos alkatrészeket az újabb gyártófázishoz, de gép számítja ki azt is, hogy az anyagoknak mikor kell elindulniuk a raktárakból és megérkezniük az egyes szerszámgépekhez. Ha a cég terveivel valóra válnak, a gyár hamarosan naponta húsz órát lesz üzemben, és 1500 bonyolult textilgép-alkatrészt fog előállítani, négyszer nagyobb mennyiségben, mint ahogyan a hagyományos gyártás esetében lehetséges volna. Ehhez hasonlóan a Yamazaki Engineering, egy másik nagy japán szerszámgyár 1981 őszén helyezte üzembe azt a gyáregységet, ahol 18 számítógép-vezérlésű szerszámgép hetvenféle részegységet készít. A nyilvánosságra hozott adatok szerint a gyártást naponta három műszakban végzik, mindössze egy ember felügyelete mellett. A japán programtervezők még arról is gondoskodtak, hogy a rendszer az elkopott szerszámokat önmaga cserélje.

A rugalmas gyártórendszerek fejlesztésével természetesen nemcsak Japánban foglalkoznak. A londoni *Economist* című hetilap értesülései szerint a traktorairól, illetve földmunkagépeiről ismert amerikai John Deere és Caterpillar már üzembe állította a japánokéhoz hasonló rugalmas megmunkáló rendszert. Igaz, a lap szerint ezeket még nem tudják „japán hatékonysággal” kihasználni. Ennek ellenére az amerikaiak vezető szerszámgyártója, a Cincinnati Milacron főnökei egy nyilatkozatukban már felvették a kesztyűt. Mint mondták, a verseny eredményét a software (a számítógépet működtető programok neve), a program minősége és előállítójuk technológiája dönti majd el. A legtöbb japán software-t — a Cincinnati szakértői szerint — az egész géprendszerre egy darabban írják. Így — mondták — meglehetősen nehéz bővíteni a rendszert, noha a felhasználóknak később gyakran szükségük lehet egy újabb robot vagy szerszámgép beállítására. Az amerikai software viszont építőelemekből áll, és ha a felhasználó bővíteni akarja az automatizált gyártást, csak egy újabb software-modult kell megvásárolnia. Az amerikaiak ezzel akarják megnyerni a versenyt.

Gazdasági aggodalmak

A robotok alkalmazásának nem csupán haszonélvezői vannak. A már idézett Carnegie Mellon Egyetem tanulmánya szerint az elkövetkező két-három évtizedben a robotok elterjedése nyomán akár több millió munkahely is fölöslegessé válhat. A hatás persze a szakmunkásoknál lesz kevésbé érezhető. Őket ugyanis a robotok alkalmazói betanítottként vagy felügyelőként jórészt továbbra is foglalkoztatni fogják. (Persze, valószínűleg nem az eredeti létszámokban.) A betanított és segédmunkások esetében — például az anyagmozgatásban — a gond sokkal nagyobb lehet, és tömegesen érinthet olyan középkorú dolgozókat, akik már új szakma elsajátítására, átképzésre képtelenek. A robotok beállítását valószínűleg azok is meg fogják érezni, akik a kapcsolódó munkafázisokat végzik.

Kétségtelen persze, hogy a robotok beállításával a nemzetgazdaság termelékenysége nő, a felszabadított erőforrások pedig más szociális jellegű juttatásra, például jobb egészségügyi ellátásra fordíthatók. A fölöslegessé váló munkaerő pedig átképezhető vagy elhelyezhető a szolgáltatási ágazatban. Vagyis voltaképpen szerkezetváltásról van szó, hasonlóan ahhoz, amely napjainkban a fejlett tőkés országok kohászatában vagy textiliparában lezajlik. Rövidlátás lenne a robotok munkába állítását ellenezni, hiszen ezzel az érintett iparágak jövőbeni versenyképességét veszélyeztetnék.

Talán a nem is olyan távoli jövőben a robotok világpiacán a gépkocsi-világkereskedelemhez hasonló versenyharc fog uralkodni. Például Japán 1990-re fél-milliárd dollár értékben kíván robotokat exportálni. Elképzelhető, hogy például japán robotok fogják Európában és az Egyesült Államokban a helyi fogyasztásra készülő japán gépkocsikat összeszerelni. A nagy cégek — nemzeti hovatartozástól függetlenül — előnyben lesznek. A robotok eladását szükségszerűen kísérő szervízhálózatot, alkatrésztartárt csak megfelelő anyagi háttérrel lehet fenntartani.

Az elmondottak megerősítenek abban a meggyőződésünkben, hogy foglalkoznunk kell az ipari robotokkal, fel kell készülnünk a jövő technikájának befogadására, fejlesztésére, terjesztésére. Az újságolvasók és televíziónézők ismerik a hazai robotgyártásban és -alkalmazásban eddig elért eredményeinket, mégis szükségesnek tartom röviden összefoglalni.

Mint általában minden országban, nálunk is elsősorban gépkocsigyáraink alkalmaznak robotokat, és pedig főként szállításra, adagolásra és ponthegyesítésre. Az állandóan növekvő igények kielégítésére a bukaresti Vulcan gépgyártó robotok gyártására szakosították. 1981 októberében Bukarestben szimpoziumon foglalkozott a munkavégző gépek terén elért eredményeinkkel és a további lépés kérdésével. A robotok hazai fejlesztésével intenzíven foglalkoznak a temesvári Aurel Vlaicu Mű-

egyetemen, Kovács Ferenc egyetemi tanárnak, a Gépészmérnöki Kar dékánjának vezetésével. A televízió magyar adása is bemutatta tevékenységüket.

Eddigi eredményeink alapján bízunk abban, hogy a további kutatások során egy-egy teljesen új, eredeti ötlet is „kifuthat“.

Papp József András

LÉLEKTAN

Én-kép és viselkedés

Az emberi magatartás közvetlen okai a pszichikum szférájában formálódnak, ahol végbemegy a biológiai örökség és a szociális hatások ötvöződése. A magatartás „lelki“ szabályozása sokszorosan összetett rugalmas rendszer, amelynek dinamikája az egyén és a környezet kölcsönhatásaiban nyilvánul meg, s amelyre az állandó változás és fejlődés jellemző.

A gyermekkor időszakában az egyéni állandóan erős késztetések jelentkeznek: új meg új igények, amelyek kielégítése új viselkedésformák megtanulását teszi szükségessé. E tanulási folyamat tágitja az egyén tájékozódási lehetőségeit, növeli a befogadható és feldolgozható információk mennyiségét és minőségét, ami viszont újabb, magasabb fokú igényeket hoz létre. A fiatal ember egyed fejlődése tehát az igény, a viselkedés és az orientáció hármas kölcsönhatásában valósul meg.

Ebben a folyamatban a gyermek nemcsak környezetéről szerez ismereteket, hanem önmagát is megismeri. Az én-ről szerzett ismeretek rendkívül fontosak: a viselkedés társadalmi szabályozásának döntő fordulatát, az én-tudat kialakulását eredményezik. Az önmagunkra, külső és belső tulajdonságainkra, viselkedésünkre vonatkozó tapasztalatok és az önértékelés különböző területeinek összefoglalására az *én-kép* fogalmát használjuk. Ez intim jellegű lelki szerveződés, amely magatartásunkban, kimondott és megtett dolgainkban nyilvánul meg.

Az én-képnek mint kognitív struktúrának a kialakulása tehát kisgyermekkorban kezdődik el, amikor az egyed már határozott különbséget tesz *én* és *nem-én* között. Ekkor jelentkezik a gyermek határozott kompetenciaigénye, vagyis megpróbálja tevékenyen és szándékosan irányítani környezetével való kapcsolatát, érvényt akar szerezni manipulációs törekvéseinek, amelyekre környezete (elsősorban a szülők, testvérek,

rokonok) különbözőképpen válaszol. E reakciókat a gyermek mint pozitív vagy negatív kompetenciakésztetéseket éli meg. Előbbi a gyermek környezetében élő személyek bátorító, megengedő magatartását jelenti, ez utóbbi a tiltó, elutasító nevelő viszonyulást. A szülői beállítódástól függően a gyermek kompetenciaigényéhez való viszonyulás egyik vagy másik formája egy családon belül aránylag állandó. A gyermek számára, aki még nem önálló lény, rendkívül fontos, hogy környezete milyennek látja őt, hogyan itéli meg cselekedeteit. A pozitív kompetenciakésztetés — a saját cselekvési jog elismerése és támogatása következtében — a gyermek önbizalmának és önértékelésének erősödéséhez vezet; kialakul a belső ellenőrzésre irányultság, a felelősségérzet és -vállalás. A pozitív kompetenciakésztetés kedvezően hat az én-erők fejlődésére, a problémák és konfliktusok önálló megoldására ösztönöz. Ezzel szemben a negatív kompetenciakésztetés az önbizalom és önértékelés gyengüléséhez vezet; a gyermek elsősorban a környezet értékítéleteire figyel, külső ellenőrzést igényel. Biztonságos állapotnak a függőséget fogja érezni, s ez kedvezőtlenül hat értelmi és érzelmi fejlődésére.

A kontrollfunkciók gyermekkorai alakulása döntően meghatározza az én-kép alakulását is. A pozitív kompetenciakésztetések erős belső ellenőrzésre való irányultságot, s ezáltal pozitív én-képet alakítanak ki, a negatívak pedig negatív én-képet a külső kontroll- és függőség-igény következtében. Megjegyzendő azonban, hogy szélsőségesen pozitív, illetve negatív én-kép csak kivételes esetekben alakul ki, s ez így jó: mindkettő kritikátlansághoz vezet, megnehezíti az önelemzést és a társadalmi alkalmazkodást.

Az én-kép kialakulása után bizonyos viselkedési sémák állandósulnak az egyénben; ekkor a személyiség már nehezen befolyásolható. Azt mondhatjuk, hogy a nevelhetőség, a rugalmasság és az alkalmazkodóképesség szempontjából a legmegfelelőbb a negatív elemeket is

tartalmazó, döntően pozitív én-kép. De nem annyira a különböző jellegű elemek aránya, mint inkább az én-képen mint egységen belüli összes elemek dinamikus egyensúlya a fontos: ettől függ a különböző élethelyzetek megfelelő és biztonságos megoldása, a gyermek vagy a felnőtt eredményes alkalmazkodása. (Az elemek közötti egyensúly hiánya jellemzi például a mániákus-depressziós egyén ingatag én-képét, aki a mániákus szakaszban jó életvezetésű embernek tartja magát, a depressziós szakaszban viszont a világot kétségbeejtőnek, saját helyzetét reménytelennek látja.)

A gyermek képtelen környezetének értékeit megrostálni és értékelni, ezért a gyermekkori hatások döntően befolyásolják az én-kép szerveződését, s ez kihat a későbbi személyiségfejlődésre és viselkedésre. Kísérletileg bizonyítható, hogy az emberek általában pozitívan értékelik azokat a tulajdonságaikat, amelyeket már szüleik is elismertek bennük, s az iskolai teljesítmény és az én-kép közötti összefüggés is igen hangsúlyos. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az egyén én-képe ne alakulna, ne szerveződne felnőtt korában is. Az ekkor kiszélesedő, sokirányú emberi kapcsolatok a halmozódó információk és visszajelentések mind én-képünket formálónak hatnak ránk. Én-képünk terjedelmesebbé s összetettebbé válik. Új elemekkel gazdagítják az élet folyamán változó szerepekhez kapcsolódó viselkedésmódok. Mindegyikük fontossága meghatározott: az egyén megtanulja, hogy az egyes elemek vonatkozásában mire számíthat. Egy adott elemhez kapcsolódó viselkedésből előre tudja jelezni magának a siker vagy a kudarc valószínűségét. Tehát mindegyik elemnek meghatározott jutalomértéke van. Ezért az egyén, én-képének megfelelően, szakmájával, társadalmi helyzetével, érdeklődési körével összefüggésben kiválaszt egyes tevékenységi területeket, s ezeket ápolja, másokat elutasít. A több irányban tájékozódóknak összetettebb és terjedelmesebb én-képük van, mint a beszűkült érdeklődésű egyéneknek. Egyes modern személyiségvizsgálók valószínűnek tartják, hogy az öntudatos és belülről irányított embernek világosabb és tagoltabb az én-képe, mint a kívülről irányítottak. (Bár az előbbi nem feltétlenül pontosabb, mint az utóbbi — érte pontosságon az én-kép és az egyén valódi élethelyzete közötti megfelelés mértékét, ami az ember önmagával szemben tanúsított ösztinteségéből adódik.)

Gyakran előfordul, hogy az élet bizonyos szakaszaiban eltolódás áll be az én-kép és a valóság helyzet között. Nem egy fejlett serdülő viselkedik fel-

nőttként, miközben önmagáról még gyermekként gondolkodik. A középkorú egyének is gyakran hordozzák magukban húszéves én-képüket.

A következetességgel, megfeleléssel és pontossággal összefügg az én-kép egy másik tulajdonsága: a hajlékonyság, vagyis az egyének az a képessége, hogy a különböző szerepekkel összhangban egyik megfelelő én-képet egy másik — ugyancsak megfelelő — én-képre tudja felcserélni. Például a vezető beosztású kádernek képesnek kell lennie arra, hogy amikor hazaérkezik, az apa és a férj én-képét öltse magára, s aszerint viselkedjék. Az otthoni „rutinból” a különböző társadalmi körökbe kilépő egyének bizonyos mértékben másnak kell látnia magát, mint lakása falai között, hogy eleget tehessen az idegen helyzetek követelményeinek.

Az egyén viselkedési sémái saját megismerő struktúráira, azaz véleményre alakult megismerési eredményeire alapozódnak. Ezért az egyén igyekszik megőrizni kialakult kognitív struktúráinak állandóságát: ez alapvető feltétele a személyiség és a viselkedés homeosztázisának. A stabilitás megőrzésére való törekvés határozottan tapasztalható az én-kép esetében is. Minden ember viszonylag állandónak és szilárdnak szeretné érezni az önmagáról kialakított képet, ezért elsősorban azokra a környezeti információkra figyel, amelyek egybevágóan kialakított én-képével, az ellentmondó visszajelentéseket pedig vagy nem veszi észre, vagy torzítottan fogja fel.

Furcsa, de a negatív én-kép is őrzi saját stabilitását: az egyén ez esetben is ragaszkodik begyakorolt viselkedésművelethez, számára is fontos a biztonságos tájékozódás. (Ezzel magyarázható a pszichózisos betegek kettős magatartása a pszichoterápiával szemben: gyógyulni szeretnének, de ugyanakkor „örzik” is pszichózisukat.) A negatív önértékelésű ember nem — vagy legalábbis nehezen — fogadja el a személyére vonatkozó kedvező véleményeket, s gyakran viselkedik úgy, hogy másokból el-lenszenvet váltson ki.

Mind döntően pozitív, mind negatív én-kép esetében az egyén határozottan igényli a saját én-képe és a mások róla alkotott képe közötti összhangot. Azokat a személyeket tekintti értékesebbeknek, s azokkal érintkezik szívesen, akiknek véleménye egybevág én-képével. (Ez a szelektáló mechanizmus többnyire rejtetten működik.) Az én-kép állandóságának megőrzése mellett van tehát az emberben egy másik törekvés, nevezetesen az, hogy én-képe „találjon” a környezet véleményével. A környezet

értékítéleteinek hatására képesek vagyunk módosítani én-képünk egyik-másik elemét. Amint fentebb már szóba került, bizonyos változásokat életünk változó szerepei kívánnak meg. Különösen fontosak e tekintetben az egyén életében lényeges fordulópontot jelentő események (tanulmányok befejezése, házasságkötés, munkakörváltoztatás, nyugdíjba vonulás stb.).

Az egyénben munkáló stabilizáló és változtató törekvések dinamikája szempontjából érdemes megvizsgálnunk az én-kép (észlelt én) és az én-ideál (óhajtott én) viszonyát, ami lényegében az önmagunkkal való elégedettség vagy elégedetlenség mértékét fejezi ki. Szinte minden ember „jobb” szeretne lenni, mint amilyen; ezért az óhajtott én minőségileg felülmúlja az észleltet. A két közötti eltérés mértékét és az abból adódó jellegzetességeket több kutató tanulmányozta. Megállapításaik egy része ellentmondó — de helytálló, általános érvényű, a személyiségkutatásban szilárd támpontként felhasználható következtetések is vannak. Kimutatták például, hogy összefüggés van az egyén önmagával való elégedettsége és a beilleszkedés között, ez az összefüggés azonban nem egyszerű és nem lineáris. Sok ember tudja, hogy nem olyan, amilyen lenni szeretne, de azért tevékeny, alkotó életet él. Mások e felismerés következtében állandó válságban élnek, beilleszkedési nehézségeik vannak, szorongással küzdenek. Az észlelt és az óhajtott én közötti nagyfokú eltérés gyakran magas teljesítménymotivációval párosul, ösztönzőleg hat az egyénre.

A túlzott elégedettségnek, én-kép és én-ideál bizonyos fokú egybeesésének is megvannak a maga hátrányai. Az önmagukkal elégedett személyek kerülnek a közvetlenséget, de egyúttal népszerűket is szeretnének lenni. Block és Thomas

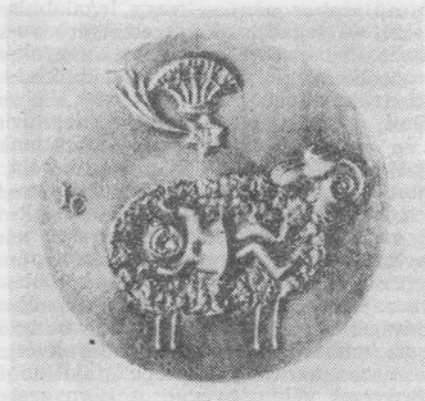
szerint: „a társadalmi alkalmazkodást a meghitt személyközi jóviszony fölé helyezik.” A két kutató szerint azoknak a középhelyzetűeknek az önészlelése egészséges, akiknek „magatartása észszerű, önértékelésüket megfelelőnek találják. Többet szeretnének birtokolni abból, amit sokra becsülnék, és kevesebbet abból, ami kényelmetlen számukra. Elfogadják az érzelmek ambivalenciáját, és jól érzik magukat a többiekkel fenntartott kapcsolataikban. Bizonyos, hogy nekik is megvannak a saját problémáik, de a problémák láttán nem esnek kétségbe, s nem tagadják le őket.”

A személyiségtesztek azt is kimutatták, hogy az észlelt én és az óhajtott én közötti megfelelés mértéke nincs összefüggésben sem az életkorral, sem az értelmi szinttel.

Mind az én-kép, mind az én-ideál szubjektív kategóriák. Feltévődik a kérdés: megismerhető-e a „valódi” én? Az eddigi kutatások és eredmények szerint nagyon nehezen. A szubjektív én-kép és a „valódi” én összehasonlításához olyan csoportokat tesztelnek, amelyek tagjai nagyon jól ismerik egymást. Az egyén önmagára vonatkozó kijelentéseit összehasonlítják azokkal, amelyeket társai tesznek róla.

Az én megismerése, a „bent” és a „kint” összhangjának megteremtése tehát egyáltalán nem könnyű és nem egyszerű feladat sem az egyén, sem környezete számára. Jelenlegi ismereteink szintjén azt kell mondanunk, hogy e tekintetben legtöbbet maga az egyén tehet, ha tudatosan és tárgyilagosan figyel magára. Talán sikerül megközelítenie igazi énjét, felfednie értékeit és tényleges hibáit. És nem árt azokra a nagyokra is figyelni, akik a világ, a természet, az ember megismeréséért vívott küzdelmükben önismeretükért is megküzdöttek.

Németh János

Humánbiológiai könyvtermés

Gondolatok a könyvtárban

A téma az utcán hever, csak le kell hajolni érte — biztatták egykor az írókat, hogy forduljanak realitásaink felé. Úgy látszik, a tudományos problémák is a levegőben lógnak, csak meg kell látnunk őket. S meglátjuk. Nem tudnak elmenni mellettük sem a biológusok, sem a fizioológusok, a neurológusok, a farmakológusok: a problémák metszik, érintik köreiket, és arra kényszerítik őket, hogy szakterületükről — ahol otthonosan mozognak — az interdiszciplinaritás ingoványos talajára lépjenek. Nem ők kívánnak belekontárkodni mások szakjába, a téma követeli meg. És mert „mindent“ megtanulni lehetetlen, egyik szakember a másokra van utalva: kénytelen-kelletlen együtt *kell* dolgozniuk, tehát a megszülető eredmény is kollektív alkotás, a „team“ eredménye. Ezeknek az eredményeknek a számbavétele nem csekély feladatot ró az erre vállalkozókra.

1981-es magyar nyelvű tudományos könyvtermésünk, amint ez a Korunk Bolyai-díja kiosztásakor már szóba került, négy biológiai jellegű művet ölel fel: Buchwald Péter—Bodor András: *A gyógynövényektől a megtervezett gyógyszerrekig*; Kis Zoltán: *A magatartás élettani alapjai*; Módy Jenő: *Az egészség és betegség határán*; Szabó István—László József: *Az életműködések szabályozása az emberi szervezetben*. Első pillantásra úgy tetszik, nincs sok közös vonás ezekben a szerteágazó területekről származó munkákban — mégis vannak bizonyos találkozási pontjaik. A maga szempontjából mindegyik foglalkozik az enzim, a receptor, az endorfin, a vírus és persze a rák kérdésével. Az úszó jéghegy vonzó metaforája is ott kísért mindegyikben, s az észlelhető szimptomák és jelenségek olyanok, mint a jéghegyből a víz felett kilátszó rész, de ez csak töredéke annak, ami a mélyben rejlik.

A biológia alapfogalmaitól nem idegen, érdeklődő átlagolvasóban felmerül a kérdés: mit ad neki a mű, és mit követel meg tőle? Melyek azok az új fogalmak és nézetek, melyeknek ott a helyük a modern ember tudatában, s arra készítenek, hogy felülvizsgáljuk eddigi ismereteinket? Az említett szerzők például beállítják velünk, hogy:

— nem a hipofízis a hormonkoncert karmestere; a karnagyot is dirigálják, és a hipotalamusz ún. releasing faktorainak segítségével a hipofízis nem bocsát ki semmilyen szervspecifikus hormont;

— a magatartásnak (lényegében: örökletes alapsémára épülő alkalmazkodásnak) élettani alapjai vannak, amennyiben a tudat az ébrenlét állapota, retikuláris aktiváció nélkül pedig nincsen ébrenlét;

— tudtuk az enzimekről, hogy olyan fehérje természetű anyagok, amelyek kiváltják a sejtekben lejátszódó anyagcsere-folyamatokat, de talán nem tudtuk, hogy a gyógyszer a receptor segítségével úgy aktiválja a receptort hordó fehérjét, hogy az attól fogva enzimeként viselkedik.

A genetikus szempontjából egy gén — sejszinten — egy enzimnek felel meg, egy operon pedig egy egész funkciónak. Minden ribonukleinsav messenger enzimre aktivál egy-egy fehérjemolekulát. Ezeknek a funkciója az anyagcsere. Az anyagcsere mellékterméke viszont egy salakanyag, a metabolit, mely represzorként hat vissza az operátor génre, és leállítja a beindult folyamatot. Az említett könyvek elolvasása után megértjük, hogy minden beindult működésnél kiváltódik egy feed-back reakció, amely leállítja (leállíthatja) az illető működést. A folyamat tehát autolimitált, hacsak nem viselkedik úgy, mint Goethe bűvészinasa, túllépve önnön határait: szövetségesből ellenségévé válik.

Innen már csak egy lépés van az agresszológia koncepciójáig, amelynek alaptétele az, hogy az egészséges szervezetnek — normális működése fenntartása érdekében — szüntelenül védekeznie kell a kórokozó agresszorok ellen. Eddig az

orvostudomány célja az volt, hogy elpusztítsa a kórokozókat. Figyelmét ezek után sokkal inkább a kórokozók kiváltotta működészavarok helyreállítása, illetve megszüntetése köti le. Az enzimműködésnek ebben a láncreakciójában a kórokozó már nem is vesz részt, csak „lenyomja a gombot”. A klinikus, de még inkább a labor-orvos a szervezet saját védőrendszerének a túlméretezett vagy kóros működését méri.

A védőrendszerek, vagyis a nem fajlagos erősítő (amplifikációs) humorális rendszerek: a falósejtek, a kininrendszer, a komplement-rendszer, valamint a véralvadás (fibrinolízis) rendszere. Selye János stresszelmélete hívta fel először a figyelmet arra, hogy függetlenül attól, milyen stresszor váltja ki a folyamatot, a szervezet válaszreakciója „lényegében” mindig majdnem azonos.

Tehát minden rendszer önműködő, mindegyik feed-back hatásra áll le, és mindegyik beindulásánál fenyeget a túltermelés veszélye.

Korunk emberét a születéstől a haláláig kísérik a gyógyszerek. Ezzel indul a Buchwald—Bodor-könyv, hogy aztán bebarangoltassa velünk a gyógyszer-történet fontosabb állomásait, megbarátkoztasson a legkülönbözőbb szerekek — az adrenalin-tól a fogamzásgátlókig. Megismertet a gyógyszer-előállítás kérdéseivel, végigvezet ennek hosszú és rögös útján. (Ki hitte volna, hogy ez a folyamat, amelynek során egy új vegyületből a gyógyszer-tárban kapható gyógyszer lesz, körülbelül 260 kutatói évet igényel, ami a team-rendszer nyelvére lefordítva 7—10 évet jelent, költség szempontjából pedig 50 millió dollárt? Ezért van minden gyógyszer-gyár mellett kutatólaboratórium is, és ezért kénytelen a gyár tiszta jövedelmének 13—15 százalékát kutatásra fordítani.)

Bevezet a könyv a placebo-problematikába, megismertet az ún. double-blind ellenőrzési módszerrel, és részletekbe bocsátkozva taglalja a receptor-kérdést, megmagyarázva, hogy „honnan tudja” a gyógyszer, miért vettem be: hasmenésre-e vagy fejfájásra.

Bár könnyed, fordulatos, szellemes, sok „mazsolával” megtűzdelt szövegről van szó, a későbbiekben — a könyv harmadik harmadában — az olvasó minden koncentrációképességét igénybe veszi az a rész, amelyben Bodor András elmagyarázza, miért fajlagos az interferon, milyen nehéz pszeudo-vírust szerkeszteni, mivel interferon csak vírushatásra jön létre, vagy azt taglalja, hogy az interferon TIP-produkciót indukál, és a Translation Inhibitory Protein hatására a sejtribozóma továbbra is a saját alkotóelemeit fogja előállítani, nem pedig a vírusét, mely ilyenképpen képtelen szaporodni.

Szép részletek azok is, amelyek J. J. Monod segítségével a biológia látszólag spekulatív területeire vezetnek, s téves vagy rosszul értelmezett fogalmakat kívánnak tisztázni — például azt, hogy a baktérium nem azért „változik” meg, hogy alkalmazkodjék, se nem „szokik” hozzá az antibiotikumhoz. Mindez az evolúció három alapvető folyamatával magyarázható: a másolási, a mutációs és szelekciós folyamatokkal. Az evolúció során a szelekció mindig a véletlen termékére hat, mégpedig úgy, hogy azok az egyedek maradnak fenn, amelyeknél a mutáció nem gyengíti, hanem erősíti az alkalmazkodáshoz szükséges tulajdonságokat. Ez vonatkozik a gyógyszer—baktérium kettősben a baktériumrezisztenciára. A kulcs—zár hasonlattal élve: a gyógyszer a kulcs, amelyet minduntalan a zárba próbálgatunk. Bizonyos idő eltelté után tudjuk, milyen kulcsokat fölösleges kipróbálni, és milyen fogakat kell feltétlenül bereszelnünk a próbálandó kulcsokba. Tehát a kulcsokból igyekszünk a zár szerkezetére következtetni. Mennyivel egyszerűbb lenne — sóhajt fel Buchwald Péter — előbb a zár szerkezetét megismerni!

S ezzel visszajutottunk a modern farmakológia legégetőbb kérdéséhez. A zár megismerése tulajdonképpen a gyógyszerek hatásmechanizmusának a feltárása. Hol hat a gyógyszer? Milyen életfunkciókban játszik szerepet? Milyen biomechanizmusokat vagy biokémiai folyamatokat befolyásol vagy változtat meg? Hol van az az ehrlich-i értelemben vett receptor, amelyhez a gyógyszer-molekula kötődik, s milyen a szerkezete? Ha ezekre a kérdésekre válaszolni tudunk, akkor elmondhatjuk, hogy ismerjük a zár szerkezetét. Ekkor majd próbálgatások nélkül, egyszerűen megtervezhetjük a zárat nyitó kulcsot, a betegséget gyógyító szer szerkezetét.

A gyógyszertervezés, a kívánt gyógyszer szerkezetének elméleti úton való levezetése, az úgynevezett „drug design” a mai gyógyszerkutatás vágyalma.

Nem csekély feladatra vállalkozik Kis Zoltán könyve sem. Azt a sejtelmes — nem véletlenül használom a szót, mert találóbban egyetlen szóval sem fejezhető ki a leheletnyi finom mechanizmusok ötvöződése —, tehát azt a sejtelmes módot kutatja az élettanász eszközeivel, ahogy az idegtevékenység integrálódik a

hormonálissal. Mi az, ami még mediátor, és felső fokon szinopszisokat hoz létre, és mi az, ami már hormon? Hova tartoznak ezek szerint a releasing faktorok, amelyek a hormont serkentő aktivitást előmozdítják? Ott termelődnek a hipotalamusz tuberális magvaiban. De a hipofízis hátsó lebenye (a neurohipofízis) már a hipotalamusz szerves része — és „ki választja széjjel, mit rakott jobb, s mit rakott bal kezével”?

Sejtelmes a dolog azért is, mert pókhálószerűen finom szöttek az egész retikulum, funkciói nehezen meghatározhatók, tevékenységére inkább csak következtetni lehet. Kis Zoltán nagy fontosságot tulajdonít (a későbbiek miatt is) az arousalnak, amin a retikuláris aktiváció létrehozta háttér-ingerületi szintet érti, s az éberséggel, a reakcióképességgel, a tettekre készséggel egyeztetni. A tudatosulás mindig egy fokozottabb retikuláris tevékenységet tételez fel, hiszen az arousal határozza meg a tudat átfogó képességét.

„A tudat szerveződésében a vegetatív, limbikus és agykéregi komponensek vesznek részt. Mindamellett, hogy az idegrendszernek az alacsonyabb szintű reflextevékenysége nem tudatosul, a folyamat a tudat alakulásában mégis szerepet játszik, s mint közérzeti háttér a tudatunk szerves része. Erre az alapra épülnek az ösztönös, motivált, érzelmi és logikai szintek” — írja. Majd tovább: „A magartartási reakciókra messzemenően kihatnak a nem tudatos és tudatalatti ingerek, illetve tendenciák, jóllehet a konkrét érzékelési és cselekvési folyamatok jelentik a tudat konkrét tartalmát. [...] A nem specifikus retikuláris komponens a tudati tevékenység szervezésében mint közérzeti háttér jelentkezik, a lehangolt-ság és az életkedv közötti átmenet minden fokozatával.”

Ahhoz, hogy ezt az olvasó megérthesse, figyelmes és szisztematikus olvasással át kell rágnia magát majdnem 100 szövegoldalra, míg megtanulja az idegrendszer felépítését és működését. A szöveg nehéz része tehát gondolkodásra készítet, az ezt követő olvasmányos rész ezzel szemben túl sok ismert vagy ismerős adatot tartalmaz.

Bár agy és szív súlyban mindössze 2 százalékát teszi ki a szervezetnek — érvel Kis Zoltán —, 32 százalékot fogyasztanak az oxigénből és 20-at a vércukorból. A szervezet glikogénraktára 30 százalékban a máj és 70-ben az izmok. Az oxigénellátás csökkenése, a vérkeringés elégtelensége, az izomműködés hiánya az általános teljesítőképeség csökkenéséhez vezet. Ép lélek csak ép testben létezhetik. Ezt nem is vitatja senki, mint ahogy nem vitathatók a rousseau-i szellemen megírt tanácsok sem a túltápláltság, a stressz, az ülő életmód elkerüléséről, az italok, a dohányzás és egyéb mérgek káros hatásáról, a torna, a kocogás és a hasi lélegzés minden kétséget kizáró hasznosságáról.

Szabó István és László József könyve rendhagyó ebben a négyes sorban. Nem a nagyközönséghez szól, még csak nem is az átlagorvosokhoz, hanem azokhoz, akik post-graduátus szinten pótolják, illetve szerzik meg legújabb értesüléseiket a neurológia és endokrinológia területén.

Kiváló kézikönyv. Mindennek utána lehet nézni benne, ami tisztázásra szorul, meg lehet tanulni belőle az anyagot — de nem lehet „olvasni”. Hogy csak egyetlen példát ragadjak ki a sok kínáló közül: míg az entrópia fogalmának a megmagyarázása a többi munkában legtöbb fél oldalt teszi ki, addig a Szabó-László-könyvben ez hat teljes oldal, képletekkel bőven megtűzdelve. Őszinte sajnálattal gondoltam arra, miért is nem volt az én diákéveim idején ilyen remek, tíz különféle szakkönyvet egyszerre pótló, és a legújabb adatokat hozzáférhetővé tevő munka.

Módy Jenő könyve egyaránt eleget tesz mind az íróval, mind a tudóssal szemben támasztott követelményeknek. A hatalmas anyaggal, amelyet felvonultat, nem kíván elkápráztatni senkit, tiltaná is szerénysége, csiszoltsága, kulturáltsága. Mindig kétked, töpreng, mérlegel, és ha állít valamit, sohasem apodiktikus. A könyv maga egyedi kísérlet: biokémia — képletek nélkül.

Amit eddig idéztem a nem fajlagos erősítő rendszerekről, az agresszológiáról, az interferonról, azt többnyire a Módy-könyvből merítettem. A könyv stílusa, adatközlési módja dialektikus gondolkodásra készíteti az olvasót (például: az anyagcsere nem kémiai folyamatok összessége, hanem rendszere, s az összetett rendszer a maga egészében több, mint alkotóelemei).

Ha Módy Jenő felteszi a kérdést: 10 ml vérben annyi protrombin található, hogy az abból képződő trombin elegendő lenne az egész keringő vérmennyiség megalvasztásához — nos, akkor addig tartja izgalomban az olvasót, míg meg nem oldódik a kérdés: miért kering mégis a vér, és miért nem alvad meg? Ha létezik egy trombin, mely a fibrinogént fibrinné alakítja át, léteznie kell egy protrombin-

nak is, amiből a trombin lesz, s ezt megelőzően még egy faktornak, amiből a protrombin származik. Ez a tromboplasztin. Ez viszont ismét egy enzim, vagyis egy funkciót betöltő aktivált fehérje... De mi aktiválja ezt a fehérjét?

Amiben Módy még ennél is tovább lép, az annak a bizonyítása, hogy nemcsak molekuláris patológia létezik, hanem molekuláris biológia is, annak ellenére, hogy ezt a fogalmat sokan megkérdőjelezzik, mivel magát a molekulát még nem lehet *élnék* tekinteni.

Nincsenek örök érvényű igazságok. Minden csak addig igaz, míg újabb adatok birtokában bebizonyosodik, hogy tévedés volt. De az is lehet, hogy megmarad igazságnak, csak nem egyedülinek. Vannak párhuzamos igazságok is, hiszen *contraria non sunt contradictoria sed complementaria*.

A bemutatott könyvek egyikének szerzője úgy nyilatkozott kitűnő munkájáról, mintha az csak holmi ujjgyakorlat lenne, ezután megirandó, csak orvosokhoz szóló könyvének mintegy prelúdiuma.

Szeretnék itt válaszolni erre a kitételre, és ismételten hangsúlyozni: az igazi tudománynépszerűsítő munkák nem melléktermékek, nem elvetélt szakkönyvek. Azok *eleve* azért íródnak, hogy népszerűsítsenek. Nem csekély feladatra vállalkozik, aki ismereteket terjeszt. Nem könnyű bevezetni az olvasót egy számára addig ismeretlen területre. Feltételezhető, hogy akinek szándékában áll egy-egy ilyen tárgyú könyvet elolvasni, érdeklődő és tudásra szomjazó (hiszen nem kényszeríti senki olvasásra), befogadóképessége pedig alkalmassá teszi a tárgy megközelítésére. Nem szabad lebecsülni az olvasót. Amikor felfogja a neki címzett információt, amikor dekódol, maga is alkot — legalábbis ha ugyanazon a szinten fog fel, amelyen az információ a szerző tudatában létrejött. A szerző feladata, hogy megtalálja az adatközlés legmegfelelőbb módját.

A bemutatott könyvek olvasásakor elvártam, hogy a művek ne csak felvessek a kérdéseket, hanem meg is oldják azokat, vagy legalábbis végigvezessenek a megoldáshoz vezető úton, s elolvasásuk után annyira világosan lássam a kérdést, hogy ne kelljen más könyvekhez, szótárakhoz vagy egyéb segédeszközökhöz folyamadnom.

Úgy hiszem tehát: ha a recenzeált munkáknak sikerült megmutatniuk, hogy mivel foglalkozom én, a biológus, és mivel a biológia; hogy min töprengek én, a farmakológus, és min a farmakológia; ha meg tudták mutatni, hogy ime, ez az út, amelyen haladunk, s ebből az útból eddig ennyit tettünk meg — akkor elérték céljukat, akkor ezek a könyvek nemcsak *Korunk Könyvek* (egyébként a négy közül csupán a Módy-kötet jelent meg ebben a sorozatban), hanem méltán mondhatók korunk könyveinek is.

Dániel Károly

Kocsis István monodramái

Megfigyelték-e önök, hogyan viselkedik a napraforgó? Halála pillanatáig szembenéz a Nappal, pedig élete közepén már megsejti, hogy megölni akarja a Nap. Pedig azt kellene akarnia, akarva akarnia, hogy egőbbé váljon, mint maga a Nap...

(KOCISIS ISTVÁN: Vincent Van Gogh)

Kocsis István, a romániai magyar irodalom középnemzedékének kiemelkedő egyénisége főleg a dráma műfajában alkotott jelentőset. A *Forrás* hajdani fiatal novellistája nemzedéktársai között Páskándi Gézával a drámai forma megújítására vállalkozott. Érdekes lenne azt megvizsgálni, hogy az *Egyenletek* korai novelláiban miként lappang a későbbi drámaíró, a novellaforma műfaji kereteiben hogyan érik a drámai feszültség. Valószínűleg csak belemagyarázással, mai nézeteink visszavetítésével tudnánk a drámai formához való közeledést észrevenni például a *Katonafeleség* vagy a *Nem sofőrnek született* című elbeszéléseiben. De azt azért mindenféleképpen észre kell vennünk, hogy az elbeszélés egyik típusa fokozott mértékben szűkül le a párbeszédre, szinte mellőzve minden leírást, írói

kommentárt (*Ankét*). A másik típus pedig erőteljesen csak az énrre figyel, az elbeszélés középpontjában a főszereplő gondolatai állnak monológyszerű formában (*Újság nagyságú fénykép, Egyenletek*). Nincs kizárva az az írói fejlődés, mely részben a korai novellák monológyszerű elemeinek későbbi felnagyítására épülő drámához vezetett el. Ez természetesen csak a monodrámaéhoz vivő út egyik lehetősége. Első kötetéhez, az *Egyenletek*hez Szabó Gyula írt meleg hangú bevezetőt, melyben az idősebb író a fegyelmezett szűkszavúságot, a belső monológyszerű valómást tartja Kocsis jellemző vonásának. S kiemeli, hogy már akkor a drámaíró-tehetséget üdvözölték benne, s voltak, akik azt mondták, „ez az első igazi hazai dráma”. Az *Egyenletek* című kötetében látott napvilágot a *Megszámláltatott fák* című drámája, mely 1943-ba visz el minket, a németek által megszállt városba, ahol Ranke, a parancsra cselekvő fasiszta őrnagy áll a dráma középpontjában. Kocsis István más, későbbi drámájában is jelentkezik valamiféle elvontabb humanizmus, naiv jóágeszmény (így például *A korona aranyból van* címűben is). Itt nem akarja elhinni, hogy az emberben, bármilyen legyen is az, ne legyen valami jó, mert „biztosak lehetünk abban, hogy minden emberben van valami érték”. Kocsis drámájában a fasiszta kor lényegében másodlagos, őt az ember magatartása érdekli, az, hogy miként cselekszik egy végtelen pillanatban. A *Megszámláltatott fák* még „szabályos” dráma Kocsis drámaírói pályáján, itt a megszokott dialógusok rendszerében bontja ki a szituációt. Hosszabb monológot nem alkalmaz. De a „játék” motívuma itt is jelentkezik, mint későbbi műveiben. Ranke azt mondja egy drámai jelenetben Komárknak, hogy szeretett volna szebben bánni a bányászokkal, s vele is, de „ilyen most a történelem, hogy én játszhatom önnel”. A hatalom az ő kezében van, de ezzel a hatalommal nemcsak él, visszaél, hanem játszik is, mintha nem ismerné eléggé. Vagy gyermek módra kipróbálja az erejét. A másik vallatáskor, beszélgetéskor Ranke már jobban figyel önmagára, mint ellenfelére, a gondolkodás szerepe megnő, s itt van talán az a lehetőség, mely a monodráma csírája lehet. Ranke parancsokat ad, de ez nem olyan fontos. Könnyedén akar beszélni Komárkkal, a tanár könyvtárára utal, s megjegyzi, hogy ha többet nem tudna elolvasni a könyvei közül, a könyvtárára „létfogosultságát” elveszítené. De nem válaszol erre Komárk. „Rosszul kérdezek”, állapítja meg az őrnagy. Itt és néhány hasonló jelenetben érezzük azt, hogy a főszereplő egyénisége árnyékként borul az ellenfélre, elnyomja, elfedi, s a másik szereplő nem szólal meg, néma vitapartnere lesz. Ez a későbbi monodráma egyik csírája.

A *nagy játékos* című drámájában Kocsis István Martinovics Ignác utolsó napját idézi a cellában. Mint Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténetében olvashatjuk, a történelem megidézése eszköz Kocsisnak ahhoz, hogy a hatalom és a haladás, a haladásellenes hatalommal való szövetség kérdéseit felfesse. A drámában Martinovics és a császár párviadala, izgalmas párbeszéde kapcsán jegy- zik meg az irodalomtörténészek, hogy Kocsis elfeledkezik a császárról, sokáig tartja színen, s inkább monológosorozat a dráma egy része. Például Martinovics saját sorsát, halálra készülését, a történelmi helyzet kilátástalanságát, a „történelmi játék” ironiáját fogalmazza meg látszólagos párbeszédében a császárral. („Élnie kellett volna még felséged atyjának, túl hirtelen romlott le, nem lehetett hirtelen befejezni, és minden azon bukott el, hogy felséged unta a játékot, és befejezte, anélkül hogy megsejtette volna, mi lett volna a játék végeredménye, ha atyjához hasonlóan felséged is szenvedélyes játékosává válik.”) Ebben a jelenetben is Martinovics monológját halljuk, hisz a párbeszéd szinte ürügy, lehetőség további monológyszerű gondolatok elmondására. A császár például csak ennyit válaszol Martinovicsnak: „Ön lázas, Martinovics.” A vita hőse Martinovics, a maga összetett egyéniségevel. Monológjai elnyomják a vitapartner szavait, pedig a történelmi helyzet logikája szerint ez fordítva lenne reális: a császár szavai elnyomnák Martinovics mondatait. De a drámában nem ez történik Kocsis István drámaírói logikája szerint.

A *korona aranyból van* című drámája egy szokatlan Stuart Mária-képet ad nekünk. A hagyomány, a történelem beidegzett tételei őt nem izgatják, túllép a korábbi értelmezéseken, megszokott hősmotívumokon. Kocsis elköpzelésében a hatalom és az erkölcs elvont képletéhez hozzá tartozik a véghetetlen jószág, emberiség. A királynő lényegében nem tud és nem is akar élni a hatalommal, illetőleg a hatalom megszokott eszközeivel. A dráma hőseinek legtöbbször megfelelő teret biztosít Kocsis a műben, a dialógusok menete, ıve logikusan rajzolódik ki elötünk. Néhol lép csak előbbre Mária, a királynő, csak néha nyomja el a mellékszereplők esetleges véleményét, gondolatait. Mária a szépség varázsával és a jószág erejével szeretne kormányozni s befolyásolni környezetét. A Chastelard-ral folytatott párbeszédekben olykor a férfi fölösleges, csak a királynő szavait halljuk,

nemegyszer a drámaíró a trónus mögé rejti, küldi, így is jelzi fölöslegességét (és esetleges odatartozását, a királynőhöz való furcsa kötődését).

A *Magellán* című Kocsis-dráma is különleges helyre vezet: Magellán hajójának fedélzetére, 1520 tavaszán. A dialógusok sajátossága az, hogy számos szereplőnek van hosszabb szövege, monológyszerű gondolatsora. Például az egyik vitában Quesada és Magellán terjedelmesebb párbeszéde kapcsolódik egymásba, a másikban a pap és Magellán mondatai; a harmadikban Pigafettával vitatkozik. Magellán nem válik rejtett monodráma hőisévé.

A monodrámához vezető úton számunkra az egyik legizgalmasabb lehetőség a *Tárlat az utcán* és a *Vincent Van Gogh* összehasonlítása. Ugyanis a *Tárlat az utcán* volt a dráma első változata, melyben két szereplő küzdelmét ábrázolta: Van Goghét és Gauguinét. A színhely Van Gogh arles-i lakása. A két hős nem fér meg egymás mellett, izzó szenvedélyük, különböző életfelfogásuk feszültségében (sőt mondhatjuk, hogy „magasfeszültségében”) szétfeszítik a lakás és a dráma falait. Életelvüket szegezik egymásnak éles tőrként. Hátrál néha a viadalban az egyik vagy a másik. De újrakezdi. Mindkettő válságban van, mindkettő marja a másikat, mindkettő megmaradni akar. Mint festő, mint művész, mint ember. De annyira távol állnak egymástól — a dráma hozza csak közel őket, mondjuk így: „testközelbe” —, hogy nem bírják ki egymást. Leegyszerűsítve elveiket: Van Gogh nem megy sehova, ott akar élni, ahol van; megküzd a maga sorsával. „Aki nem hagyja magát, nem zuhan a földre, áll az állvány előtt, mintha ezer méter mélyre gyökerezne a földre, vasgyökerekkel ezer méter mélyre, nem zuhan a földre: a tűző napot és a misztrált megszegyeníti.” Gauguin a messzi trópusokra vágyik, el akar menekülni innen, minél távolabbra az európai civilizáció elől. Majd Gauguin nem képes már viselni barátját, Van Gogh sorsát is, vonzza a távol, az érvényesülés, és elindul. Egyedül. S ott marad szintén egyedül Van Gogh, „képei védelmében”, legyőzhetetlenül. Véleményünk szerint a *Tárlat az utcán* drámaszerkezete annyiban rejtette magában a későbbi monodráma lehetőségét, hogy a két összeférhetetlen hős monológjai illeszkednek (vagy: nehezen kapcsolódnak) egymáshoz, s így az „elválasztás”, a „különválasztás”, a két művész elkülönítése nem volt nehéz. Másrészt a drámában csak látszólag nincs egyedül Van Gogh, valójában végtelenül magányos, s a mű végen törvénytörően egyedül kell maradnia. Így a magányosság lehet a monodráma kibontásának egyik lehetősége. A *Vincent Van Gogh* című monodrámában Kocsis megtartja az arles-i környezetet — mint a *Tárlat az utcán*ban —, de a dráma most már leszűkül a főhőre, Van Goghra. Vissza nem térő alkalom ez, most „kifejezi magát”, feltárja magát, mint egy Adyhoz hasonló lírai hős („Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak” — írta Ady). Van Gogh megidézi, megszólítja élete társait, barátait, s mindjárt a dráma elején hivatkozik az elmenekülő Gauguinre. A monodrámában a társak, az ellenfelek, a drámai partnerek csak árnyékként jelenhetnek meg. Például amikor Gauguinre utal, először a világ legokosabb emberének nevezi (s egyben tudatlannak is), de amikor a menekülő emberrel fordul szembe, hangja felerősödik, indulatos lesz, kiabál („Én szabad akarok lenni! És senkire se akarok tekintettel lenni! Paul Gauguin úgy viselkedett ebben a házban, mint egy diktátor!”). Aztán újra elcsöndesedik Van Gogh hangja, igazságtalannak nevezi önmagát, hogy a legjobb barátját sértegette az előbb. Majd komoly mérlegelés után — mint egy képzeletbeli bíróságon — „felmenti” Gauguin. S itt a korábbi kijelentés épp ellentétébe csap át; az előbb zsarnoknak nevezett Gauguin — barát lett, és megbocsájt neki, míg bevallja, hogy önmaga a hibás, hiszen ő volt zsarnoka barátjának, nem pedig fordítva. Ez a rövid fejtegetés is érezteti a monodráma stílusának egyik sajátosságát: a főhősnek hamar váltania kell, egyszer szenvedélyes, máskor rezignált, egyszer hangos, máskor csendes; és a nézetek egymásnak ütköztetése mellett gyakori a vélemények megváltoztatása. Így feszülhet a monológban belső ellentét, vibrálhatnak különböző színek, érvek, gondolatok. (Természetesen Kocsis István megtartja a *Tárlat az utcán* című drámájában lévő alapvető motívumokat, például amikor kínálhatja a képeit a ház előtt stb.) A monodráma alapvetően az önvallomás lehetőségeit kínálja, az élveboncolást, a maga életének ilyen vagy olyan szempontú megmértetését. Erre valóban alkalmas Van Gogh megszenvedett élete és művészi igazságkeresése. Kocsis István többször foglalkozott Van Gogh sorsával. A *Tárlat az utcán* mellé már a monodráma megalkotása előtt odarajzolta a maga másik Van Gogh-képét, *Van Gogh önarcképei* címmel. Ez első személyben, vallomászerűen tárja elének a festő benső világát, mintegy előtanulmányként a drámához. A mondatszerkesztésre érdemes figyelni; itt a hosszabb terjedelmű mondatok uralkodnak, az önmagát kereső és leíró ember állapotrajzait adja. A dráma természetesen ennél jóval több; a benső zaklatottságot érzékeltetve hirtelen fel-

kiáltások és elhallgatások, dült idegállapotban fogalmazott kérdések és tünődő önvallomások kijelentő mondatok halmozódnak egymás mellé. Mindkét drámaformában megközelítőleg azonos befejezést alkalmaz a szerző; Van Gogh a maga esendőségében és látszólagos nyugalmában újra képeit rendezgeti, a képek és általában a művészet hatalmában bízik. („Miként a világ, ő maga is, Vincent Van Gogh, a maga gyarlóságában, esendőségében a képei védelmében áll... Legyőzhetetlen, megsérthetetlen, megáldhatatlan a képei védelmében...”)

Görömbei András egy alkalommal, a Kocsis Istvánnal készített interjújában azt kérdezi meg, hogy „a drámaíró szempontjából miben különbözik a monodráma a többszemélyes drámatól?”. Kocsis István válaszában azt fejtegeti, hogy a dráma lényegét tekintve semmi különbség nincs a kettő között. „A drámai helyzetet éppen úgy, mint a drámai hőst, öntörvényűnek érzem, öntörvényűségét tiszteletben tartom, és ha a megírandó drámai helyzet kényszerít rá, akkor írok monodramát, és csakis akkor.” Majd úgy folytatja, hogy a drámai helyzettel megküzdő hős kényszeríti a drámai formaválasztásra. Bevallja azt, hogy a *Bolyai János estéje* című monodramáját eredetileg tizennégy személyesnek írta, s végül Bolyai János kirúgta mindegyik vendégét, színpadi partnerét. 1857-ben Bolyai János dolgozószobájában a földön heverő kéziratokat rendezgeti a főszereplő, tünődve rakosgatja, minősíti, bizonyos véleménnyel teszi vissza. Természetesen az ő képzeletbeli küzdőterén is ott vannak életének, tudományos munkásságának barátai és ellenfelei; Gausszal küszködik, tételeivel vitázik, apjához fordul, majd újra Gausshoz, viv a láthatatlan ellenféllel, küzd a karddal, „koszorúzási ünnepséget” tart egyedül, s újra meg újra önmagával küzd meg. „Ennyi az egész: az ember akkor ember, ha összes választási lehetőségei közül mindig a legnehezebbet választja” — vallja Bolyai. Ezt később megismétli, nem tud szabadulni e gondolatától, s önmaga életének hiábavalóságát és az előbbi kulcsmondat ellenkező értelmezését fogalmazza meg. S végül mindenkiel és mindennel leszámolva, megaláztatott és legyőzötten mondja ki az „elvégeztetett”-et.

A történelem Kocsis István számára éppolyan közeli, mint napjaink bármilyen problémája. „Történelmi tárgyú dráma van, de történelmi témájú nincs. Minden jó dráma mai témájú elkerülhetetlenül” — állapítja meg a szerző. Így csak felületi, tematikai tekintetben történelmi dráma a *Magellán*, a *Korona aranyból van*, a *Bethlen Kata* vagy más műve. A Bethlen Kata-téma foglalkoztatta Németh Lászlót is. A *Sziget Erdélyben* című tanulmányában Árva Bethlen Katáról ír, és sorsában a maga antigonéi jellemét, sokat szenvedett regényhősnőt véli felfedezni. „Ez a Bethlen Kata az én asszonyaimból való, s ha nem, köztük költethető. Már hallom is torkából a Kurátor Zsófia hangját, amint magukra s házasságukra az átkot mondja” — jegyzi meg Németh László. Kocsis Istvánt is vonzotta ez az antigonéi jellem, kinek sorsában a különböző egyházak ellentétes indulatai, az egyéni és a családi érdekek szörnyű bonyodalmai, az érzelmek kavargása, az erdélyi történelmi helyzet fonódott össze kibogozhatatlanul. A monodráma alapja maga Bethlen Kata önéletírása és levelezése. Az író a fiatal, életvidám, szerelmes lány kötekedő kedvességét érzékelteti a dráma elején, s már itt jelzi a vallási problémát is. Olykor képzeletbeli férfitársaságot szólít meg („látja-látja kegyelmed, páter uram...”), máskor pedig felizzítja saját szavait, hogy szenvedélyt éreztesse („Elárulója lettél a mi szép megegyezésünknek!”). Istenhez fordul Árva Bethlen Kata, vitatkozik vele, foházkodik, erőt gyűjt. Semmit sem takar el az Úr előtt, feltárja életét, sorsát, küszködését, és a bocsánatban bizakodik, a maga mentességét pedig így fogalmazza meg: „Nézd el nekem, ha nem vagyok olyan, amilyennek Teszerinted lennem kellene... önmagamról kilépni és magam erejéből nem tudhatok... S ha segíteni is akarnál engemet ebben: emberek lelkét ki bármikor visszaveheted, kicserélni kicserélheted-e még életükben...” (Csak valószínűs utalunk arra, hogy a monodráma kitűnő színpadra állítási lehetőségeket és színészi feladatokat jelent a színházaknak. Ezt maga a szerző is alátámasztotta, jelezve egyik interjújában, hogy milyen jó kapcsolata volt a szatmári színházzal, a kecskeméti Katona József Színházzal és a budapesti Radnóti Színpaddal, e színházak színészeivel.)

Az író sokszor magának és témájának, mondanivalójának megfelelő műfajt keres. De ritkán találja meg. Kocsis István a novellától jutott el a drámáig, majd a monodráma műfajában találta meg „öntörvényű színházat”, „öntörvényű drámai hősei” számára a legmegfelelőbb műfaji kifejezési lehetőséget. A következőképpen szemléltethetném Kocsis drámaírói lehetőségeit: adva volt számára egy vagy több kiemelkedő hős, néhány kisebb vagy nagyobb barátal és ellenséggel. Ebből „szoborcsoportot” készíthetne a szobrász, sokszereplős drámát a drámaíró. De Kocsis csak a főhősré figyel, csak az ő benső világa vonzza, élete és megpróbáltatása, önvizsgálata és útkeresése, és ekkor már a szoborcsoportból csak a hős

marad, a drámahősök közül csak a főszereplő marad a színen. S igazi katarzist váltanak ki Bolyai, Bethlen Kata és Van Gogh gyöttrődései. Kocsis a magatartásformákon tündödvé fejti ki a maga katarzis-elméletét: az erkölcsi megsemmisülés, az eltisztaság elérése, a gerinctelenedés még rettenetesebb, mint a testi megsemmisülés. Így a XX. századi katarzis keményebb próbatételt jelent, bár benne rejlik a megtisztulás, a megtisztulás akarása is, hisz még nagyobb poklokat kell végigjárnia.

„Az az ember, akit aljas cselekedetre lehet könnyedén felszólítani, a legteljesebb mértékben legyőzött ember. A küzdelemnek vége, végre bizonyossá vált, hogy vesztettem. Lehet, hogy eleve esély nélkül indultam a harcba.” (Kocsis István: *Bolyai János estéje*)

Szekér Endre

A kritikus kétségei és bizonyosságai

1. Kovács János kritikus munkásságában a megújulás jeleit vehetjük számba. Figyelemmel kíséri és korszerű módszerek birtokában elemzi-értékeli mai irodalmunk számottevő alkotóinak a műveit.* Föllelegezve néha a napi kritikáirásból, elkerülhetetlen a szembenézés — magával a kritikai tevékenységgel és a kritikus hivatással. Így kerülhetett sor például 1970-ben a *Kényszerű napló* megírására. Bevezető soraival fölkelte Kovács János az olvasó érdeklődését: mik is azok a „remélhetően közérdekű ügyek”, amelyek „bizalmas vallomás”-ra kényszerítik — nyilvánosság előtt — a kritikust? A közérdekű gondolatok nyilván a kritika funkcióira, lehetőségeire vonatkoznak; s a kétségek-bizonyosságok közepette alkotó kritikusnak nem csupán személyes ügyei ezek.

Természetes dolog tehát, hogy megsza- porodott kételyeit közreadja a kritikus, úgy mond, „napszámoskodás közben”, az viszont feltűnő, hogy sok esetben nem sikerül fölülemelkednie a kritikát ért vádaskodásokon. Ugyanabba a hibába esik, mint akik a kritikáról ítélnének elmarasztalóan. A már említett napló megírását egy Balogh Edgár-megnyilatkozás adta (hol?, mikor? — ezt nem jelzi Kovács), miszerint már nemegyszer a hazai magyar irodalomkritika „elvtelenné-erkölctelenné” fajult (vö. 351.). Kovács János — jogosan?, jogtalanul? — fölszisszen a kritikát ért vádaskodásra. Fölteszi ugyanakkor azt a végső kérdést, hogy: „Létezik-e egyáltalán — legalábbis a mi koordinatáink között, vagyis a romániai magyar irodalomban — a kritika?” (351.) Kiderül, hogy kérdése nem szónoki, hiszen válasza sem marad el. Íme: „Hajlok arra, hogy csupán kri-

tikusokat lássak, különböző álláspontokat képviselő bírálókat, akiknek nincs egyéb közös nevezőjük, mint az, hogy irodalommal foglalkoznak.” (351.)

Ennek ellenére a kritikát ért bármilyen támadás esetében Kovács János a kritika nevében lép a nyilvánosság elé, esetleg több kritikus nevében („egyikünk-másikunk”, „mindannyiunk”, „valamennyien”, „mi”, „kritikánk”). Például: „Kétségtelen, hogy baj van a kritika igazmondásával; hol hallgatunk, amikor szólnunk kellene, hol mellébeszélünk, ha kényes a tárgy.” (353. — kiemelések tőlem — B. J.)

Következtetésünk: csak egy jól körülhatárolt eszmerendszer biztosíthatná, hogy — szubjektív szándéka ellenére — Kovács János ne essen ugyanabba a hibába, mint amibe vitafele. A termékétlen szópárba j oka ez esetben: az eltérő koncepciók alapos szembesítésének és egyfajta szintézis felmutatásának az elmaradása.

Olvashatunk továbbá a kritikus naplójában eszmefuttatásokat a kritika manipulációjáról, az eszményi kritikusról, a különböző felfogások létjogosultságáról és egy fontos vallomást, a kritikus credóját: „Monista vagyok tehát az esztétikum, sőt a stílus szűkebb területén is. Eszményem az intellektuális emelkedettség, társadalmi-történelmi és lélektani összefüggéseket egyaránt felfedő korszerű irodalom. Általában a társadalmi érdeklődésű művészet híve vagyok az öncélú privatizálás minden változatával szemben. [...] az újító törekvéseket kedvelem a konzervativizmus ellenében, a közérthetőséget előnyben részesítem az ezoterizmussal szemben, az értelemben vetett hitet méltányolom a zűrzavar magasztalása helyett.” (360.)

2. „De hát ki is szólhat a kritika nevében?” — teszi föl a kérdést a *Kény-*

* Kovács János: *Kétség és bizonyosság*. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1981.

szerű napló írója. S a válasz? Ugyancsak tőle idézünk — egy három évvel későbbi írásból: „Irodalombírálatunk szintje mögötte marad a korszerű kíváncsúknak, kezdve azzal, hogy kívül áll a világ eszmearamlatainak felfrissítő összecsapásain, végezve azzal, hogy nem éli át elég mélyen a hazai szellemi légkör öntisztító vívodásait.“ (362.) Íme, az előbb Balogh Edgár általánosító ítélete ellen szállt sikra, most pedig — újból — ő maga nyilatkozik általános érvényre a kritikáról!

3. Már írásunk elején említettük: Kovács János kételyei, kérdőjelei a kritikát illetően megszorodtak. Az alkotó kétkedés a gondolkodás továbbelmozdítója, tehát nélkülözhetetlen eleme a reflexiónak. A kötetet méltató Gálfalvi Zsolt erre utalt: „a felelős kritikai gondolkodás tudja és vallja: az irodalombírálatban a bizonyosságot nem lehet elválasztani a gondolatébresztő kétségtől.“ (A Hét, 1981. 44.)

A helyes és szabatos kérdések megfogalmazásának a probléma tényleges megoldásához kell vezetnie. Kovács Jánosnak a kritikára vonatkozó kérdésében azonban hibát észlelek. A „mire jó a kritika?“ kérdés több írásában is előfordul (vö. 339., 372.). Azon kell elgondolkoznom, hogy a kérdés a kritika léteire vonatkozik-e (vagyis: mi a kritika?), avagy a kritika szerepét kívánja meghatározni (vagyis: mi a kritika funkciója?), esetleg hasznossági-pragmatikus szempontokat akar tisztázni a szerző. Ha a kérdés teret enged a homálynak, a többértelműségnek, akkor a válaszkérésben is szükségszerűen akadályok állják útunkat.

A kritikának mint az irodalom önismeretének saját létezése törvényeit kell betöltenie minden korban és helyzetben. Értékképződmény tehát, ami formát tételez fel. Enélkül léte forog kockán. Kovács János ismételt figyelmeztetése („A kritika elsősorban tartalmánál fogva alkotás“ — 341.; vagy: „a kritika főként tartalmában, termékeny eszmével alkotó“ — 343. — kiemeléssel tőlem — B. J.) tehát egy rosszul értelmezett tartalom—forma tétel továbbéléséről árulkodik.

Azzal is zavart idéz elő az olvasó tudatában Kovács János, hogy nem határoz meg egyértelműen olyan fogalmakat, mint például az impresszionista kritika. Ilyen körülmények közt kiállása mellett, vagy hadakozása ellene eredménytelenül végződik; a vita előfeltételeit nem teremti meg. Lényegében monologizál.

4. A kritikus kételyei föloldódnak egy másik írás tanúsága szerint (Olvasó és kritikus). Egyértelműen nyilatkozik a kritikus szerepéről is: „az irodalmi mű

szerzője és olvasója feltételezi egymást, míg a kritikus a nélkülözhetetlen harmadik, aki segíteni igyekszik egymásra találásukat“ (377.), és: „Az olvasó és a kritikus nem szembenálló felek, hanem közös nézőpontot kereső és találó értékelői és becslői az embert erejének és sorsának tudatára ébresztő irodalmunknak.“ (381.)

A kötet eddig idézett fejezete (Kritikus kritika), amint Szász János nevezte, műhelynapló: „... a kritika fegyvereinek kritikai számbavétele, szenvedélyes önvizsgálat a kétely és bizonyosság közt hanyódoó kritikai lelkiismeret jegyében.“ (Igaz Szó, 1982. 3:257.)

Ugyanebben a fejezetben — műhelynapló jellegű és publicisztikus hangvételű írások között — találunk ismertetőket az irodalomtudomány kritikával kapcsolatos különböző álláspontjaira vonatkozóan. Wellek és Warren, Doubrovsky nézeteiből idéz, magáévá teszi George Steiner egy-egy tételét a kritikus felelősségéről. Ő maga az irodalmi műalkotás objektív leírását-értékelését saját szubjektumán átszűrve szeretné elvégezni, a „szubjektív átérzést“ egyeztetni az „objektív méréssel“ (370.). „Hiszem, hogy a kritikus lehet egész ember is, tudományos apparátussal vagy anélkül, de mindenképpen az emberség talajából táplálkozó egyéniséggel. És leküzdhetjük vidékies betegségünket, egymás árnyékára figyelő szűklátókörűségünket.“ (371.)

5. Ahány kritikus, annyi olvasat — állítja Kovács János. (370.) Elfogadva tételét, azt mondhatjuk, hogy kötete első három fejezetében a hazai magyar irodalom — elsősorban prózánk — egyik lehetséges olvasatával ismerkedhetünk meg. Pillanatnyilag nem célunk a Kovács János olvasatát ismertetni-értékelni, csupán jelezzük, hogy egy eljövendő kritikátörténetnek föltétlenül szembe kell néznie irodalmunknak ezzel az egyszerű olvasatával is, mert kritikusként van mondanivalója Kovácsnak Szemlér Ferenc, Méliusz József vagy Szász János (élet)művéről, továbbá szerzőnk következetes számon tartója, értelmezője mai prózánkban — Huszár Sándortól Bogdán Lászlóig.

S ha majd megteremtődik egy kritikátörténeti szintézis minden tudományos feltétele, akkor talán sor kerülhet arra is, hogy behatóan megvizsgálják: hol állott meg Kovács János a művek jelentésének feltárásában. Ahogy Roland Barthes írja: „Valójában az a pont, ahol a kritikus megáll a jelentés feltárásában, sohasem ártatlan. Fényt vet a kritikus állásfoglalására, szükségszerűen a kritikák kritikájához vezet.“ (Válogatott írások. Bp., 1976. 150.)

6. S hogy nemcsak kétségei vannak Kovács Jánosnak a kritikát illetően, azt lényegében e kötet létrejötte bizonyítja mindenekelőtt — a tizenöt év terméséből válogatott bírálatok és cikkek gyűjteménye. A kritika lehetőségeibe és értelmébe vetett hitét bizonyítja a szerző a *Kétség és bizonyossággal*. Hadd idézzük a kiváló esszéistát, George Steinert; a kritika lehetőségeiről és felelősségéről írja a következőket: „Mivel a hagyományos értékek összessége darabokra hullt, mivel magukat a szavakat is kicsavarták és devalválták, [...] az olvasás művészetét, az igazi irodalmi műveltséget újra kell alkotni. Az irodalmi kritika feladata hozzásegíteni bennünket, hogy teljes emberként olvassunk a szabotosság, a félelem és öröm példáiból. Ez a feladat az alkotás aktusával összehasonlítva másodlagos. De sohasem volt

ennyire fontos. Nélküle magát az alkotást is elnyelheti a csönd.“ (*Egyre távolabb a szótól*. Bp., 1970.)

7. Rendkívül hasznos tudományos munkát végez Kovács János a romániai magyar irodalom kezdeteinek feltárásában-megismertetésében — hogy irodalmunk kezdeteinek értékeit ne nyelje el ama fenyegető csönd. A kritikus tevékenységét így egészíti ki a filológus és irodalomtörténész nélkülözhetetlen munkája. Ebben az esetben azt kell hangsúlyoznunk, hogy Kovács János egy esedékes irodalomtörténeti szintézis alapvető előmunkálataihoz járult hozzá a húszas évekbeli irodalmi lapok és folyóiratok (*Magyar Szó, Tavasz, Genius, Új Genius*) bemutatásával és értékelésével, illetve ezek antológiáinak kiadásával, valamint a Dienes László-kötet felkarolásával.

Borcsa János

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

VORZSÁK ALMOS: ROMÁNIA RÉSZVÉTELE A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI ÉLETBEN

A könyv érdeklődésre tarthat számot, tételezi előszavában a szerző: „senki számára nem lehet közömbös, hogy a külkereskedelem hozzájárul-e a nemzeti jövedelem növeléséhez vagy éppen ellenkezőleg, a létrehozott nemzeti jövedelem egy részét külföldre szivároztatja.“ De a téma más szempontból is közérdekű: „Külgazdasági tevékenységünk minőségi fejlesztése elsősorban nem a külkereskedelmi, hanem a műszaki-tudományos kutatásban, a tervezésben és a termelésben alkalmazottak tevékenységének minőségétől függ. Eppen ezért az új minőség megteremtéséhez, munkahelyre való tekintet nélkül, közvetlen vagy közvetett formában, szinte mindenki hozzájárulhat.“

Az utóbbi évtized mélyreható változást hozott a társadalmi-gazdasági életben világszerte, s ez hangsúlyozottan jelentkezik a kereskedelemben, ahol gyorsabban fejlődik a termelési kooperáció, mint a csere — és az utóbbi összetétele is sokat változott. Erről ad számot tömören e kétszáz oldalas kis könyv.

Hogyan tevődik fel elvileg a függetlenség és a kölcsönös függőség kérdése? Melyek a fontosabb mutatók, amelyek valamely országnak a nemzetközi gazdasági életben elfoglalt helyét jellemzik? Milyen szinten áll hazánk? Ezek a kérdések merülnek fel a könyv elején, s a továbbiakban a szerző a gazdasági fejlődés belső és külső tényezői közötti dialektikus kapcsolat szemszögéből elemzi az elmúlt harminc év eredményeit, hangsúlyozva, hogy külkereskedelmünk 13,2%-os évi átlagos növekedési üteme világviszonylatban is a legmagasabbak közé tartozik. Az 1966—1970-es tervidőszakkal kezdődően külkereskedelmünk jelentős gazdasági-növekedési tényezővé alakult át, s jelenleg nemzeti jövedelmünk több mint 30%-át ennek révén érjük el. Vorzsák azonban nem átlát: az egy lakosra számított exporttermék 1,5—2-szer kevesebb a közepesen fejlett, 3—4-szer a fejlett országokbelinél.

Gondjainkról is megtudunk tehát ezt-azt. A fejlett országok neokolonialista külgazdasági politikája érzékenyen érinti külkereskedelmünket. Kénytelenek vagyunk nagy mennyiségű energiahordozót és nyersanyagot (kőolaj, koks, gyapot,

vasérc, réz stb.) importálni, és arra irányuló erőfeszítésünk, hogy korlátozzuk az importot, az árak gyors ütemű növekedése miatt nem jár mindig valutamegtakarítással. Nem mondhatunk le a korszerű gépek, technológiák, licenckék stb. importjáról s a vegyes társaságok létrehozásához szükséges pénzügyi erőforrások igényléséről sem — ezek ugyanis a román termékek műszaki színvonalának és nemzetközi versenyképességének fokozását biztosíthatják.

A könyv harmadik és negyedik fejezete bőséges dokumentációt nyújt sokoldalú gazdasági és műszaki-tudományos kooperációs kapcsolatainkról. Adatok alapján állítja fel a külkereskedelmi partnerek fontosságú listáját, külön csoportosítva a szocialista, a fejlődő és a fejlett kapitalista országokat. Románia legfontosabb külkereskedelmi partnere a Szovjetunió, mely több mint 17%-os részarányban vesz részt külgazdasági kapcsolatainkban, majd az NDK, Kína, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Bulgária, Jugoszlávia, Kuba következnek a szocialista államok közül. A fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolataink az 1961—1980 közötti időszakban 20%-os évi átlagos növekedési ütemet értek el, a fejlett tőkés országok részaránya pedig ezalatt 22,30%-ról csaknem 30%-ra növekedett.

A szerző tömör és reális helyzetfelmérése, magyarázata egészíti ki a számok alkotta képet, s ebben nemcsak a megvalósítások, de a nehézségek felvázolása is helyet kap. Melyek a tennivalók külkereskedelmünk továbbfejlesztése terén? Eről világosítják fel az olvasót a könyv utolsó fejezetei.

Dicséretére legyen mondva, a szerző nem lépi túl tűrőképességünk határát, ami a számhalmazokat illeti, s akit ezek még így is fárasztanak, nyugodtan eltekinthet a táblázatok böngészésétől: a szövegben megtalálható a lényeg. A könyv nem szakembereknek íródott, a szerző azonban bizonyos szakmai szint alá nem óhajtott leereszkedni, úgyhogy nem „lektúrt” állított elő. De olvasása megéri a fáradságot: sok jelenség megértésének hasznával jár. (Politikai Könyvkiadó. Buk., 1982.)

V. M.

Törös Gábor: Bach

Jean-Paul Sartre ismeretlen interjúja

1972-ben Paul A. Schilpp professzornak, aki az Egyesült Államokban megjelenő igen rangos *The Library of Living Philosophers* című sorozatot szerkeszti, az a gondolata támadt, hogy a kiadványt, ahhoz hogy valóban reprezentatív képet nyújtson korunk bölcséletéről, ki kell egészíteni a Sartre munkásságát elemző kötettel. Miután Sartre vállalta a rá eső részt, nevezetesen egy rövid szellemi önéletrajz megírását, hozzáálltak annak a mintegy harminc tanulmánynak az összeválogatásához, amelyek minden oldaláról megvilágítanak a francia filozófus életművét. De Sartre időközben megvakult, és — amint egy közismert nyilatkozatából tudjuk — képtelennek érezte magát, hogy tollat, írógépet, kéziratpapírt diktafonra, illetve magnószalagra cseréljen fel. Így, az önéletrajzot pótlendő került sor arra az 1975. május 12-én és 17-én lezajlott, összesen hétórás beszélgetésre, amelyen Sartre Oreste Pucciani, Susan Gruenheck és Michel Rybalka kérdéseire válaszolt. A mélyinterjú a Schilpp gondozta sorozat XVI. kötetében — *The Philosophy of Jean-Paul Sartre* — jelent meg 1981-ben, hogy aztán először franciául váljon hozzáférhetővé az európai olvasók szélesebb köre számára a MAGAZINE LITTÉRAIRE-ben (1982. 182.).

Az ateista egzisztencializmus legjelentékenyebb gondolkodójának útja a filozófiához nem volt nyílegyenes. Serdülőkkora jövőképét a regényírás célképzete uralta. Pályamódosításra még akkor sem került sor, amikor a klasszikus francia iskola „classe de philosophie“-nak nevezett osztályába került. Egyik filozófiatánára úgy maradt meg emlékezetében, mint az önelégült középszerűség karikatúrája, a másik homályos fejtegetései a *L'Être et le Néant* leendő szerzője számára egyenesen érthetetlenek voltak. Végre az érettségi küszöbén egy új tanár, Colonna d'Istria Bergsonra irányította Sartre figyelmét, csakhogy ez az érdeklődés átmenetileg félreértéssel társult: úgy döntött ugyan, hogy megszerzi a filozófiatanári képesítést, de csak mert összetévesztette a filozófiát a pszichológiával, s azt várta tőle, hogy módszeresen megmagyarázza, rendszerbe foglalja az ember lelki működéseit, segédeszközül szolgálva majd írói ténykedéséhez. „Sosem voltam bergsoniánus, de az első találkozásom Bergsonnal feltárta előttem a tudat tanulmányozásának egyik módozatát, s ez készítetett arra, hogy filozófiával foglalkozzam.“ A Sartre-kutatók által opus primumnak tekintett 1927-es diplomamunka a képzetet tárgyalja, vagyis arról tanúskodik, hogy a végzős tanárjelölt felfogásában lélektan és bölcsélet átfedik egymást. Fél évszázad múltán a Nobel-díjas gondolkodó elképzelésében az egyik embertudomány már integrálta, megszüntetve őrizte meg a másikat: „Van filozófia, tehát pszichológia nincsen. Az utóbbi egyszerűen nem létezik; vagy fecsegés, vagy erőfeszítés arra, hogy filozófiai fogalmakból vezesse le: mi is az ember.“

A kérdésekre adott válaszokból kitűnik, hogy Jean-Paul Sartre eszmérendszere a továbbiakban a klasszikus filozófia ismeretében alakult azzá, ami; hatott rá valamelyest Kant, erősen Plátón, mindenek fölött pedig Descartes: „Kartézianusnak vallom magam, főképp *A Lét és a Semmi*ben.“ Az École Normale Supérieure harmadéves hallgatójaként Brunschvicg szemináriumán dolgozatot írt Nietzsche-ről, de kétféle, hogy különösebben hatott volna szemléletére. Ennek ellentmondani látszik egy befejezetlenül maradt fiatalkori Sartre-kisregény, az *Empédocle, une défaite*, amelyben — Rybalka szerint — „a siralmas Frédéric“-nek nevezett szereplő Nietzsche emlékeztet, a filozófus író viszont kellőképpen ki nem dolgozott önarcképnek tekinti. Marxot már akkortájt olvasgatta, de még nem hatott rá, Hegelt viszont a háború utánig csak közvetve, egyetemi előadásokból, no meg róla szóló tanulmányokból ismerte. Faggatóit, akik életműve, gondolkodása alapos ismerőinek számítanak, igencsak meglepte Sartre-nak az a bejelentése, hogy a dialektikát meglehetősen későn, *A Lét és a Semmi* megjelenése (1943) után „fedezte fel“. Ugyan már a tanárképző főiskolán megismerkedett a dialektikus módszerrel, de nem alkalmazta, bár tagadhatatlan, hogy *A Lét és a Semmi* már jelzi a nagy

fordulatot, amely majd 1945 után fog bekövetkezni. Válaszul azoknak a magyarázóinak, akik kezdettől dialektikusnak tartják, Sartre kifejti, hogy ilyenformán minden szerző gondolkodásában kimutathatók dialektikus elemek, hiszen „bárhon találunk egymásnak feszülő ellentmondásokat, amelyek valami mássá alakulnak”.

Bíráói felelték Sartre-nak az episztemológia iránt tanúsított közönyét, valamint azt, hogy a természettudományos gondolkodás kívül esett érdeklődési körén. Sartre nem cáfolja, hanem kiegészíti ezt a megállapítást. Egyfelől, hogy az École Normale Supérieuren igencsak alapos természettudományos képzésben részesült, szilárd ismeretelméleti tájékozottság nélkül pedig nem taníthatott volna filozófiát. Másfelől viszont való igaz, hogy az ő számára az idő tájt a legfontosabb gondolat az volt, „hogy a világ, úgy ahogyan látom, létezik, hogy a tárgyak, amelyeket érzékelek, valóságosak”. Ahhoz, hogy filozófiai realizmusát a kifejtés szintjén is érvényesíthesse, Sartre-nak világszemlélettel és tudatszemlélettel kellett volna rendelkeznie. Éppen ezt kereste, s már-már azt hitte, meg is találta, előbb 1932-ben, Lévinas könyvében Husserlról, majd egy évvel később, amikor már Németországban és németül az *Ideent* olvasta: találkozott a fenomenológiával.

Indokolt-e egy fenomenológus és egy egzisztencialista Sartre megkülönböztetése? A filozófus nem volt hajlandó „duplán látni” magát. 1934-es cikkére, *Az ego transzcendenciájára* hivatkozik, amelyben — eltérően Husserltől, aki az ént a tudat belső adottságának tekinti — az egót mintegy a tudat tárgyaként, vagyis a tudaton kívülnek értelmezi, ezt a felfogást érvényesítette *A Lét és a Semmi*-ben, s vallotta magáénak az interjú idején is, bár akkor a kérdés maga már nem foglalkoztatta: „A szubjektivitás nincs a tudatban, hanem maga a tudat; így nyer értelmet a tudat mint a szubjektum objektivitása.” A „Hit ez vagy tény?” kérdésre csattanós a válasz: „Hiszem, hogy tény.”

A filozófiai írások stílusára vonatkozó kérdések során még egy meghatározás születik: „A stílus a szavaknak egy bizonyos jelentésre utaló viszonya, és ez a jelentés nem azonos a szavak pusztá összegével.” Stílus és jelentés összefüggése az életmű összegezésében is rendezőelvnek bizonyul, amikor Sartre pályáját szakaszolva alakulást, fejlődést lát, törést nem; a döntő szemléletváltozás azért szorult is kívülről, a történelem felől jött: a háború, Franciaország megszállása, majd az Ellenállás és a Felszabadulás egyengette az utat a klasszikus filozófiai gondolkodástól a bölcséletet a cselekvéssel, az elméletet a gyakorlattal társító eszmerendszerek felé. Marxot, Kierkegaard-t, Nietzsche-t nevezte meg mint olyan gondolkodókat, akikről a XX. század szemléletvilága ered. Freud bizonyos tanaitól — ilyen például a tudattalannak tulajdonított fontosság — Sartre-ot mindig is elriasztotta a saját szemléletében mélyen benne gyökerező racionális, karteziánus szellem.

A sartre-i ontológiáról megtudjuk, hogy ő maga sosem tudta filozófiáját más-ként elképzelni, mint a lét-problematikával összefüggésben: „A filozófia a létről vagy a létezőkről faggatja önmagát [...]. Nem érvényes egyetlen gondolkodás sem, ha nem vezet a létre vonatkozó kérdésekhez. [...] Vagy a létből kell kiindulni, vagy oda kell eljutni, mint Heidegger.” *A dialektikus ész kritikájának* éppen az adja meg a súlyát, ahogyan Sartre-nak sikerült ontológiai összefüggésbe helyeznie a marxizmus tényleges szemléleti eredményeit: „Mint hogy csak egyéni tudatokban hiszek, nem pedig közös tudatban, lehetetlen számomra, hogy csak úgy történelmi szintézisnek tekintsek valamilyen közös tudatot.”

Annak idején Jean-Paul Sartre zavarba hozta, részben magára is haragította kritikáit azzal, ahogyan megkülönböztette a filozófiát az ideológiától. Hogy élete végén is mennyire árnyaltan igyekezett megőrizni a fogalmak tisztaságát, kiderül abból is, ahogyan kifejti: a filozófiák, miközben kritikailag lépnek fel az ideológiákkal szemben, amelyeket meghaladnak, egyben bizonyos fokig tükrözik is azokat. Észreveszi az ideológiai indítéket — vagyis az aktív hatalmi törekvést — azoknál is, akik éppen az ideológiák felszámolásának az igényével lépnek fel. A teória esélyeit fürkészve az elkövetkező száz év távlatában, Sartre 1975-ben úgy képzelte el a filozófia jövőjét, mint amelynek közelebb kell hoznia egymáshoz az elméletet és a gyakorlatot, úgy hogy az előbbinek kell az utóbbit szolgálnia a teljes ember érdekében, egy olyan társadalmi cselekvés útján, amelynek jellegét és célját a szabadság határozza meg.

Szilágyi Júlia

ROSSZABBODNAK NYUGAT-EURÓPA GAZDASÁGI KILÁTÁSAI (Time, 1982. 29.)

Múlt év decemberében a nyugat-európai közgazdászok Londonban tartott gyűlésén felcsillant a gazdasági fellendülés bizonyos reménye. Július közepén ugyanaz a bizottság arra a megállapításra jutott, hogy a fél évvel korábban táplált remények szertefoszlottak. Ennek okát elsősorban abban látták, hogy az amerikai kamatlábak igen magasak, s ezért úgy vélik, hogy az év hátralevő részében a gazdasági dinamika további lassulására és a munkanélküliség növekedésére kell számítani. Az infláció ellen alkalmazott „gyógymódot” egyenesen veszedelmesnek ítélik, mert a kereskedelmi protekcionizmus emelkedését vonhatja maga után, és a nemzetközi pénzügyi nyomás kiszikkaszthatja a bankhiteleket.

Nyugat-Németország képviselője, a kieli egyetem világgazdaság-professzora, Herbert Giersch a német ipari termelés egyszázalékos visszaesését tartja valószínűnek. Szerinte a helyzet csak 1983-ban javulhat, amikor 1,50 százalékos növekedésre lehet számítani. 1982 folyamán a munkanélküliség 7,5 százalékot ér el. A múlt évi 6,3 százalékos inflációs index ez év végére 4 százalékra csökken. Giersch úgy véli, hogy a munkabérek túl magasak, és a recesszió főként ennek tulajdonítható. A fizetések átértékelése, bármilyen fájdalmas eljárás is, elengedhetetlen, mert enélkül a gazdasági fellendülés nem következhet be.

Guido Carli, az Olasz Bank egykori elnöke úgy véli, hogy Olaszországban a növekedés ebben az évben 2 százalékos lehet. Ez azonban szorosan kapcsolódik az inflációs folyamathoz, amely a múlt évben Itáliában volt a legnagyobb: 16 százalékos. A gazdasági fellendülést leginkább a roppant nagy költségvetési deficit akadályozza, amely 10,7 milliárddal haladja meg az eredeti előrejelzést. Ez a hatalmas költségvetés túlsúlyát főként az inséges területek segélyezéséből, a társadalombiztosításból és a közegészségügyi kiadásokból származik.

Az angliai becslések is túl derülónak bizonyultak. Samuel Brittan, a londoni *Financial Times* helyettes szerkesztője az eredeti 2 százalékos növekedés helyett csak 0,75 százalékos tart lehetségesnek, viszont az 1980-ban elért 20 százalékos inflációs ráta ebben az évben 8 százalékra csökken. A munkanélküliség ebben az évben 12,5 százalékra emelkedik, de csak azért nem többre, mert a jelenlegi kormány sem engedélyezhet ennél magasabb százalékarányt. Valószínű, hogy a Falkland-szigetekért vívott

háború ebben az évben nem lesz hatásos a gazdasági helyzetre, de nagyobb távlatokban megnövelheti a katonai kiadásokat és ezzel a költségvetési deficitet.

Ami Franciaországot illeti, Jean-Marie Chevalier, a Paris-Nord egyetem közgazdaság-professzora derülátóbb: egyszázalékos gazdasági növekedést helyez kilátásba. A kormány arra irányuló törekvése, hogy támogassa a közfogyasztást, nem járt a várt eredménnyel. Májusban például a külföldi autók vásárlása 32 százalékra ugrott, a hazaiak kivitele viszont csökkent. A francia gazdasági helyzet távolról sem biztató; az ipari beruházás továbbra is visszaeső tendenciát mutat, és a frank júniusi leértékelése sem javított sokat a helyzeten. Az új bér- és árellenőrzés feltehetően csökkentheti majd az inflációt. Ebben az évben az árak emelkedési rátája 13,5 százalékos volt, vagyis több mint kétszeresen meghaladta az amerikai és a nyugatnémet ritmust. A munkanélküliség év végére mintegy 9%-ot ért el.

A közgazdászok londoni bizottsága egyhangúlag visszautasította Reagan szovjetellenes gazdaságpolitikáját. „A szerződéseket teljesíteni kell — mondta Giersch —, én nem értek egyet azazal, hogy a kereskedelmi politikai eszközként használják, mert ez könnyen kereskedelmi háborúhoz vezethet.” B. A.

A DIALEKTIKA (ÖN)MEGHALADÁSÁNAK ESÉLYEI — AVAGY A MÁSSÁG EGYENJOGÚSÁGA (Filozófiai Figyelő, 1981. 1.)

Korunk olyan változásokat hozott a társadalmi-hatalmi erőterek viszonyhálozáiban, melyek megoldása vagy valamilyenfajta rendezésének kísérlete a viszonyok másfajta elgondolását, a gondolkodásmód radikális átalakulását igényli. A szemléletváltás kérdését először a különböző szubkultúrák (értelmi, ifjúsági stb.) önmegfogalmazási kísérletei állították előtérbe. Egy szubkultúra önmagát — vagyis szubkultúráként — csak úgy nyilvánulhat meg, ha a társadalom tiszteletben tartja a pluralizmus elvét, ha biztosítottak a különeműsések „békés egymás mellett élésének” a feltételei. A hatvanas évek underground mozgalma például megpróbálta saját nézőpontjából átgondolni a társadalomhoz fűződő viszonyát. Ezt a szemléletváltást jelzi az „alternatívitás” fogalmának megjelenése. Ugyancsak ehhez a gondolkodásmódhoz kapcsolódnak az ún. „kisebbségek” (nők, gyerekek, nemzetiségek stb.) egyenjogúsági mozgalmi. Az egyenlőségre való törekvés itt

már szembefordul az egyneműsítéssel (homogenizálással). Az amerikai négek ezért tiltakoznak a „színes bőrű” (coloured people) elnevezés ellen. A „feketé” alternatívája ugyanis nem a „fehérként” (white people) való önelismertetés alapján problematikus lehetősége, hanem a „sajátosság” jogszférájának létrehozása saját eredeti mivoltuk (black people) tiszteletben tartása mellett.

Heinz Kimmerle tanulmánya többször is hivatkozik Jean-François Lyotardra. Lyotard a „kisebbségek” kérdését az emberi jogok és a társadalmi-hatalmi viszonyok összefüggésébe helyezve megállapítja, hogy ezt nem lehet a hagyományos gondolkodásmóddal megközelíteni. A nők státusa például csak akkor rendezhető adekvát módon, ha eltűnik a központ és a periféria kettőssége, mert addig a nők, mint kisebbségi réteg, szükségszerűen a periférián foglalnak helyet. A beilleszkedést nem lehet azonosulásként elgondolni, az integráció a különösség és a másság egyenlőként való elismerését feltételezi. Ezek a törekvések azonban csak egy más szerkezetű társadalom- és gondolkodásmódban valósulhatnak meg. Ez a másfajta tér Lyotard szerint „a törvények és erkölcsök centrum nélkül összeállított rongyszönyege” (patchwork). Az eddigi kétpólusú szerkezet helyébe — melynek alapvető elemei: az uralkodó azonosság és az azt tagadó, tehát hatályon kívül helyezett másság — egy olyan szerkezet lép, ahol a pólusok eltűnésével a különeműsítések érvényesülnek. A „harc-tér” (a Jó és Rossz összecsapásának erkölcsi színhelye) olyan „játéktérre” alakul át, ahol a szembenálló jelentések antagonisztikus vagy nem antagonisztikus (feszültségteljes, barátságos, szerető) ellentétekből közömbös vagy nem közömbös (tolerált, érdekes, egyenértékű) különbségekké válnak. A két jelentés-térben azonos helyet elfoglaló elemek megfelelnek egymásnak.

A szigorúan elméleti alapfeltételeket kielégítő gondolkodásnak, amennyiben önmagára irányulva saját státusát, helyzetének lehetőségeit és hatékonyságát vizsgálja, óhatatlanul szembesülnie kell ezzel a kihívással. Beilleszthetők-e a fentebb jelzett, nem hagyományos formában jelentkező tapasztalatok a dialektikus gondolkodás hagyományos struktúrájába?

A szerző, Heinz Kimmerle e kérdés megválaszolásában a hegeli filozófiából indul ki. Kritikai szemmel értelmezi *A logika tudományának* azokat a passzusait, ahol Hegel az azonosság, a különbözőség és az ellentmondás kategóriáit vezeti be. Kimmerle szerint a valóság viszonyait adott történeti helyzetben

nem lehet megragadni egy statikus rendszer meghatározottságain belül, mivel maguk a viszonyok is megszüntek statikusnak lenni. Mind az azonosság, mind a különbözőség viszonylagos, abszolút mivoltukban csupán a tiszta viszony határesetei, s ez nem más, mint a *lényeg* hegeli koncepciója. Ez a dialektika az egységre irányul: egy olyan struktúra elgondolása, mely a viszonyok dinamikusságát az egység stabilitásában szándékszik megkötni. (Hegel igen nagy erőfeszítést tesz, hogy egy elemeire bomló világot a meghaladás által újból rendezett egészként gondolhasson el.) Ezzel szembeállítandó a dialektika lenini megfordítása, amely éppenséggel az ellentétességet tanulmányozza.

Kimmerle a továbbiakban a szükséges korrekciók elvégzésére vállalkozik: „Minden valóság viszonyok (Verhältnisse) formájában gondolandó el. Ez a gondolkodás mindig egyszerre meghatározás és kizárás. Minden meghatározás pedig ellentmondásban áll azzal, amit kizár. A valóságnak az elgondolása mint viszonyoknak az elgondolása ilyen módon »eredendően és mindig« »ellentmondások elgondolása«-nak bizonyult.” „Azok a reflektált meghatározások, amelyek az embernek vagy a cselekvése által kialakított viszonyoknak a jellemzésére szolgálnak, ellentéteseknek számítotak, míg a dolgok azon tulajdonságait, amelyeket nem az ő cselekvési vagy világösszefüggésükben gondolunk el, a különbözőség kategóriájában ragadtam meg.” Az ellentétesség által jellemzett viszonyoknak meg kell szűnniük, mondja Kimmerle, s ez a harc megfeszítését jelenti, míg a különbözőség által jellemzettek „maguktól feloldódnak”. Ontológiailag a kettő egyenrangú, éppen ez lévén az a radikális lépés, mely koncepcióját a Hegelétől eltávolítja.

A gondolkodás — konkrétan ennek dialektikus formája — fejlődése során felhalmozódtak a differencián alapuló továbblépés bizonyos előmunkálatai mind a dialektikán belül — érteve ezen a hegeli felfogás kijelölte episztemológus teret —, mind pedig a hagyományos metafizikákkal való radikális szakítás esetleg egészen különböző utakon haladó olyan képviselőinél, mint Heidegger, Foucault vagy Derrida. Mao Ce-tung a fő- és mellékellentmondás tanával árnyalja, s teszi ezáltal rugalmasabbá a klasszikus felfogást, míg Althusser a determináció (a meghatározás és meghatározottság viszonyának) alkotóelemeit bonyolult rétegzettségükben írja le, melyek kölcsönhatása egy sokrétűen összetett közvetítő apparátus révén (pl. a jelenkori állam a felépítmény vonatkozásában) érvényesül. Mind-

két felfogás megmarad a hagyományos meghatározottságok között, amennyiben ragaszkodik „az ellentmondás egyetemes ontológiai jelentőségéhez”.

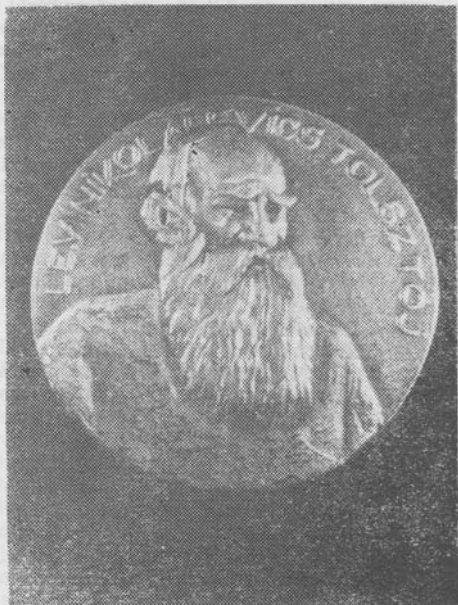
Amit Heidegger a *Sein und Zeit*ban mint „ontológiai differenciát” határoz meg, az egy olyan dimenzióra irányul, amelyben az azonossággal nem a differenciát (különbség és különbözőség egységes fogalmát) mint az ő mását állítjuk szembe, hanem a differenciát magában mint valami mást fogjuk fel, ami e két nagyság ellentétén, illetve ellentmondásán teljesen kívül vagy mellette helyezkedik el”.

Derrida a *De la grammatologie* című munkájában Saussure elméletével szemben az írás egyfajta rehabilitációját végzi el, ahol a különbség (amennyiben lehetséges az általa *différence*-ként jelölt fogalom ilyenszerű fordítása) a beszélt nyelv és az írás viszonyát jellemzi. A különbség nála „az a mozgás, amely szerint a nyelv, vagy bármely kód, vagy általában bármely utalásrend-

szer, »történelmileg« különbözőségek (différences) szöveteként konstituálódnak”. Az írás, a beszélt nyelvtől eltérően, rugalmas, tágítható szemantikai mezőt posztulál, melyben a „jelentések változó játéka” mehet végbe, a különbségnek döntő szerepe lévén e folyamatban.

Foucault a hatalom sokrétűen szervezett formáinak leírásában, az európai kultúra — és ezen belül az európai metafizika — hagyományos kétpólusú konstrukcióinak (igaz és téves, normális és abnormális stb.) érvénytelenítését kísérli meg. E sarkítás feloldása végső soron a hatalmi viszonyok differenciálódásához vezet, lehetőséget adva arra, hogy egyidejűleg több oldalról közelítsék meg őket. Elméleti szempontokat illetően pedig a „kibékíthetetlen ellentmondások” kérdésének átfogalmazását nyújthatja.

Ilyen előzmények után úgy tűnik — állapítja meg a szerző —, hogy a gondolkodásnak a világhoz való adekválódásában újabb fejezet kezdődhet. K. A.

Törös Gábor: Tolsztoj

MARIA MAGDOLNA AGÁRBICEANU (Kolozsvár). — Igen Tisztelt Professor Úr! Engedje meg, hogy néhány sorban megköszönjem a szeretett atyám születésének centenáriuma alkalmából a Nemzeti Színházban mondott szép és átszellemült beszédét. Nagy figyelemmel kísért szavaiból megértettem, hogy egyaránt nagyra becsüli mind az embert, mind az író. — Gyermekkoromban mi, gyermekek jó barátságban voltunk környékünk valamennyi magyar gyermekével, és közel éreztük őket a szívünkhöz. Ez az érzés él most is lelkemben. — Még egyszer köszönöm, nagy és őszinte hálával.
(Rácz Győző itt említett előadásának szövege nyomtatásban is megjelent folyóiratunk szeptemberi számában. — A szerk.)

HORVÁTH PIROSKA tanárnő (Beszterce). — Ez év novemberében immár ötödik „tanévét” kezdi meg a *Korunk* támogatásával működő szabadegyetemünk. Havonként megrendezésre kerülő összejöveteleinkre tervbe vettük a következő előadók meghívását: Balogh Edgár (*Hogyan készül egy lexikon?*), Csiky Csaba (*Az alkoholizmus és következményei*), Domokos Géza (*A Kriterion 10 éves*), Farkas Zoltán (*Vallásérkölc és ateizmus*), Gábor Dénes (*Az ex libris reneszánsza*), Huszár Sándor (*Pártunk kultúrpolitikája*), Kászoni Zoltán (*Oceáni halászat*), Kelemen Árpád (*Egy román tudós a nagyvilágban*), Spielmann József (*Az orvostudomány története Erdélyben*), Uray Zoltán (*A rákbetegség gyógyítása*), Veress Árpád (*A serdülőkor lélektani és orvosi problémái*). Eddigi gyakorlatunk szerint a meghívottak előadását a következő helyi előadókéval párosítanók: Balla Tamás (*Egy mesegyűjtemény története*), Borsos Ildikó (*Lakáskultúra*), Cherecheș Erzsébet (*Fizikai Nobel-díjasok*), Deagu Irén (*Szociális kérdések megoldása a szakszervezet keretében*), Görgényi Béla (*Új építészeti technológiák*), Jakab Mihály (*Természetvédelem megyénkben*), Milea Ibolya (*Az ésszerű táplálkozás*), Pattantyús Károly (*A besztercei növénynevesítő állomás eredményei és tudományos célkitűzései*), Szilágyi Zoltán (*Beszterce ipartörténete*), Weingartner Andreas (*Városunk fejlesztésének távlati tervei*). Összejöveteleink műsorát, akárcsak az elmúlt év folyamán, a jövőben is színes kiegészítő műsorokkal-rendezvényekkel (képzőművészeti kiállítások, mikrohangversenyek, vetélkedők) igyekszünk változatosabbá s — a többféle érdeklődésű és műveltségi szintű rétegekből kikerülő hallgatóságunkhoz közelebb víve — vonzóbbá tenni.

A KORUNK HÍREI

Október 8-án a *Korunk*-délelőttök keretében évkönyv-megbeszélést tartottunk. Gáll Ernő bevezető szavai után Herédi Gusztáv méltatta az 1982. évi évkönyvünk anyagát szolgáltató társadalmi néprajzi pályázatunk sikerét, Veress Zoltán a készülő 1983-as, antropológiai tárgyú évkönyvünk tervezetét ismertette, majd Nagy Olga tartott előadást a társadalmi néprajzi kutatások fellendüléséről és jelentőségéről. Az előadásokat hozzászólások, bírálatok és javaslatok követték.

KORUNK GALÉRIA

Október 9.: Bálint Zoltán (1898—1978), az egykori jeles kolozsvári pszichológus, művészetszervező és műkritikus emlékét idéző kiállítás (Mohy Sándor *Cinquecento* című Bálint-portréja, Mattis-Teutsch-, Szolnay- és Ács-képek, Bortnyik- és Tihanyi-grafikák, Bányi Lajos-fotók, Bálint Mária és Bálint Zoltán iparművészeti munkái, szobrai). — A megnyitón E. Szabó Ilona művészettörténész bevezetője után Senkálzsky Endre érdemes művész Kassák-verseket olvasott fel, Szegő Ágnes Liszt-dalokat énekelt, zongorán kísérte Buzás Pál, végül Miklós András (mélyhegedű) és Rónai Adám (zongora) Sosztakovics *Brácsa-zongoraszonátájának* első tételét és Kodály *Adagióját* adta elő.

A Kriterion új könyvei

- ADONYI NAGY MÁRIA:** Állatvilági jegyek. Versek
*** A szövegkritikát új útjai. Tanulmányok. Szerkesztette Szabó Zoltán
- BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN:** Nyitott cella. Versek
- BALÁZS SÁNDOR:** Tavasz Sándor filozófiája. Századunk
- BÁLINT TIBOR:** Mese egy örült kakaduról. Novellák
- BANNER ZOLTÁN:** Olomharang. Versek
- *** Bartók dalgozalai 1932. Szerkesztette László Ferenc
- BENEDEK MARCELL:** Irodalmi hármaskönyv. Kriterion Kiskalauz
- EINDER PÁL:** Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről
- BORGHIDA ISTVÁN:** Balázs Imre. Kriterion Galéria
- BUBA LÁSZLÓ:** Élté nyelvéink. Nyelvművelő írások
- BUZURA, AUGUSTIN:** Góg. Regény. Fordította Kolozsvári Papp László. Az utószót írta Kántor Lajos. Román Irodalom
- CSÓÓRI SÁNDOR:** Tenger és diólevél. Századunk.
- DESI HUBER ISTVÁN:** Levelek a szülőföldről. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Huber András
- HEERMANN OTTÓ:** Az Adriától a Jeges tengerig. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Gábor Dénes. Téka
- INCZE JÁNOS:** Onarékép, azaz leltár a hat évtized telejéről
- JANKY BÉLA:** Fűbap, földben. Versek
- KELEMEN LAJOS:** Művészettörténeti tanulmányok. II. kötet. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta B. Nagy Margit
- KISS J. BOTOND:** A Deffa könyve. Kriterion Kiskalauz
- KOCSIS ISTVÁN:** A megkoszorózott. Drámák
- KUNCS ALADÁR:** Levelek (1907—1931). Sajtó alá rendezte Jancsó Elemérné Máthé-Szabó Magda. A jegyzeteket összeállította Juhász András. Romániai Magyar Irodalom
- MÁTYÁS B. FERENC:** A jácshember. Regény
- MERES GYÖRGY:** Bizalmas jelentés egy fiatalemberről. Regény
- MÉLIUSZ JÓZSEF:** Transzil kávéház. (Utazás és álom)
- MOZES ATTILA:** Uvegtsendelés. Kélcse elbeszélés
- NEMESS LÁSZLÓ:** Köösölés. Novellafüzét
- ORBÁN LÁSZLÓ:** Életterünk a légtér. Századunk
- PALOTÁS DEZSŐ:** Incidens. (egyedül és egyáltalán sorokba fordított rímes és rímtelen szövegűk)
- SZÁNTÓ GYÖRGY:** Fekete óceán — Ót fekete hulló. A szöveget gondozta és a jegyzeteket készítette Sugár Erzsébet. Az utószót írta Kovács János. Romániai Magyar Irodalom
- TAR KÁROLY:** Fűbapdár. Novellák, karcolatok
- TOIU, CONSTANTIN:** Vadszőlőlugas. Regény. Fordította Borsi-Kálmán Béla. Az utószót írta Kovács János. Romániai Magyar Irodalom
- VERESS MAGDA:** Gombaskönyv. Kriterion Kiskalauz